

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПУБЛІЧНОГО ПРАВА**

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА**

Збірник наукових праць

Збірник засновано у 2015 році

Випуск 5
Том 3

Київ • 2018

НАУКОВИЙ ВІСНИК ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА

Збірник наукових праць
Випуск 5, том 3, 2018
Виходить 6 разів на рік

Збірник заснований у вересні 2015 року.
Засновник: Науково-дослідний інститут публічного права.
Свідоцтво про державну реєстрацію – серія КВ № 21525-11425 Р від 08.09.2015.
Ухвалено до друку та поширення через мережу Internet
вченою радою Науково-дослідного інституту публічного права
(протокол № 7 від 25.07.2018 р.).

Збірник наукових праць «Науковий вісник публічного та приватного права» включено до переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з юридичних дисциплін на підставі Наказу МОН України від 11 липня 2016 року № 820 (Додаток 12).

Збірник наукових праць «Науковий вісник публічного та приватного права» включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Галунько В.В. – доктор юридичних наук, професор (головний редактор); **Дрозд О.Ю.** – доктор юридичних наук, доцент (науковий редактор); **Биргеу М.М.** – доктор юридичних наук, професор (Республіка Молдова); **Бобрик В.І.** – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник; **Гаруст Ю.В.** – доктор юридичних наук, доцент; **Діхтієвський П.В.** – доктор юридичних наук, професор; **Іншин М.І.** – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України; **Карел Марек** – доктор права, кандидат юридичних наук, професор (Чеська Республіка); **Короєд С.О.** – доктор юридичних наук; **Курило В.І.** – доктор юридичних наук, професор, академік АН ВО України; **Лошицький М.В.** – доктор юридичних наук, професор; **Овчарук С.С.** – доктор юридичних наук, доцент; **Прилипко С.М.** – доктор юридичних наук, професор, член Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, академік Національної академії правових наук України, Заслужений діяч науки і техніки України; **Світличний О.П.** – доктор юридичних наук, професор.

Редакційна колегія не завжди поділяє позицію автора.
За точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів.

Н 34 Науковий вісник публічного та приватного права : Збірник наукових праць.
Випуск 5. – Т. 3. – К. : Науково-дослідний інститут публічного права, 2018. – 194 с.

У збірнику висвітлюються актуальні питання теорії та історії публічного адміністрування, адміністративного, конституційного, цивільного, трудового, екологічного, кримінального і кримінально-процесуального права.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів і студентів, усіх, хто цікавиться проблемами публічного та приватного права.

Адреса редакції:
Науково-дослідний інститут публічного права
03118, м. Київ, вул. Козацька, 116, к. 206, тел. (044) 228-10-31
www.nvppp.in.ua

ISSN 2618-1258 (Print)
ISSN 2618-1266 (Online)

© Науково-дослідний інститут публічного права, 2018

**КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

УДК 343.43

АНДРУШКО А.В.

**РОЗМЕЖУВАННЯ ПІДМІНИ ДИТИНИ ІЗ СУМІЖНИМИ СКЛАДАМИ
ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ**

У статті на підставі аналізу чинного законодавства, доступної емпіричної бази та спеціальної літератури розглядаються проблемні питання розмежування підміни дитини (ст. 148 Кримінального кодексу України) із суміжними складами злочинів проти волі, честі та гідності особи.

Ключові слова: злочини проти волі, честі та гідності особи; розмежування складів злочинів, підміна дитини, викрадення людини, торгівля людьми.

В статье на основании анализа действующего законодательства, доступной эмпирической базы и специальной литературы рассматриваются проблемные вопросы разграничения подмены ребенка (ст. 148 Уголовного кодекса Украины) со смежными составами преступлений против свободы, чести и достоинства личности.

Ключевые слова: преступления против свободы, чести и достоинства личности; разграничение составов преступлений, подмена ребенка, похищение человека, торговля людьми.

The article analyzes current legislation, existing empirical data and specialized research literature in order to examine issues of delimitation of substitution of a child (article 148 of the Criminal Code of Ukraine) and adjoining compositions of crimes against liberty, honor and dignity of a person.

Key words: crimes against liberty, honor and dignity of a person; delimitation or compositions of crimes, substitution of a child, abduction, human trafficking.

Вступ. Питання розмежування складів злочинів є найбільш актуальними та складними для правозастосовної практики [1, с. 7]. В.О. Навроцький слушно відзначає, що значна кількість помилок, допущених в ході кримінально-правової кваліфікації, обумовлена неправильним вирішенням питань розмежування злочинів – нерозумінням різниці між окремими кримінально караними посяганнями, невмінням обґрунтувати цю різницю в процесуальних документах, а тим самим і пояснити причини зміни кваліфікації [2, с. 476]. Сказане, поза сумнівом, стосується і злочинів проти волі, честі та гідності особи.

Однією із складних проблем кваліфікації підміни дитини, відповідальність за яку передбачена у ст.148 Кримінального кодексу України (далі – КК України), є розмежування вказаного посягання із суміжними складами злочинів проти волі, честі та гідності особи. Дослідженню цього питання певну увагу приділили В.І. Борисов, О.О. Володіна, Є.В. Даценко, Ю.Є. Пудовочкін, М.І. Хавронюк та інші науковці. Разом з тим відповідна проблематика надалі залишається дискусійною.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження проблемних питань розмежування підміни дитини із суміжними складами злочинів проти волі, честі та гідності особи, а також визначення критеріїв, що дозволяють розмежовувати вказані посягання.

Результати дослідження. На наш погляд, найбільш складним є розмежування підміни дитини із викраденням малолітнього (ч. 2 ст. 146 КК України), а також з торгівлею людьми, вчиненою щодо неповнолітнього (ч. 2 ст. 149 КК України), щодо неповнолітнього його батьками, усиновителями, опікунами чи піклувальниками, або вчиненою щодо малолітнього (ч. 3 ст. 149 КК України).

Найбільш подібним до підміни дитини злочином, поза сумнівом, є викрадення малолітнього (ч. 2 ст. 146 КК України).

Варто відзначити, що історично регламентація відповідальності за підміну дитини здійснювалась шляхом закріплення цього діяння як альтернативного викраденню дитини. Так, скажімо, у радянських кримінальних кодексах 1922, 1927 та 1960 рр. відповідальність за викрадення дитини та підміну дитини встановлювалась в межах однієї статті. Попри те, що ст. 124 КК 1960 р. мала назву «Викрадення чужої дитини», вона передбачала відповідальність як за викрадення, так і за підміну чужої дитини з корисливою метою, з помсти або з інших особистих мотивів. Натомість у чинному КК України відповідальність за підміну дитини встановлена в окремій статті 148 КК України, тоді як викрадення малолітнього є кваліфікованим видом¹ відповідного діяння, відповідальність за яке передбачена у ст. 146 КК України.

Розмежування підміни дитини та викрадення малолітнього іноді здійснюють за об'єктом злочину [6, с. 12, 16; 7, с. 148]. Так, на думку Є.В. Даценка, об'єктом підміни дитини, на відміну від викрадення малолітнього² слід визнавати суспільні відносини, які виникають у зв'язку з існуванням і реалізацією прав дітей та батьків на дитинство і батьківство, у зв'язку з чим вказаний науковець пропонує перенести статтю про відповідальність за підміну дитини у самостійний розділ «Злочини проти сім'ї і неповнолітніх», що його, на переконання Є.В. Даценка, необхідно виокремити в структурі Особливої частини КК України [6, с. 9, 12]. Наведена позиція значною мірою пов'язана з тим, що у законодавстві більшості держав стаття про відповідальність за підміну дитини міститься в главі (або розділі), у якій акумульовані злочинні посягання проти сім'ї та неповнолітніх. Натомість у кримінальному законодавстві України (а також Туркменістану) відповідна стаття міститься в розділі, що об'єднує злочинні посягання проти волі, честі та гідності особи. На наш погляд, точка зору вітчизняного законодавця не є помилковою (тим більше, що в Особливій частині КК України немає розділу, в якому було б сконцентровано всі посягання на сім'ю та неповнолітніх). Питання, вочевидь, в тому, які цінності законодавець передовсім хотів поставити під кримінально-правову охорону в межах певного розділу. Не варто забувати, що право на свободу є невід'ємним природним правом кожної людини, яке належить їй від народження. Зрозуміло, що зважаючи на об'єктивні причини, дитина не володіє свободою у повному обсязі, її вчинки, як правило, контролюються батьками чи іншими особами, на яких покладені обов'язки по її вихованню та розвитку. Це, однак, не може заперечувати того, що при підміні дитини відбувається посягання на її особисту свободу. Крім цього, на наш погляд, через відділення дитини від батьків страждає її гідність, пов'язана з правом на збереження своєї індивідуальності, яка, як видається, є невід'ємною складовою гідності. Слід наголосити й на наступному: визнання того, що основним безпосереднім об'єктом підміни дитини є її особиста свобода та гідність не перекреслює того факту, що це діяння посягає також на передбачене Конституцією України право людини на дитинство, материнство чи батьківство, що, на наш погляд, є очевидним.

Розмежування підміни дитини та викрадення малолітнього може відбуватися за ознакою потерпілого. У ч. 2 ст. 146 КК України йдеться про незаконне позбавлення волі або викраден-

¹ В юридичній літературі, що була видана до прийняття чинного КК України, вказувалось, що дитиною у цьому складі злочину є особа, яка не досягла 14-річного віку [3, с. 281; 4, с. 197]. Виокремивши в 2001 році підміну дитини в самостійну статтю КК України, а також об'єднавши викрадення людини із незаконним позбавленням її волі в іншій статті, законодавець вирішив посилити відповідальність за вчинення вказаного діяння щодо малолітнього (ч. 2 ст. 146 КК України). Утім, в спеціальній літературі уже висловлювалась слушна пропозиція віднести до кола кваліфікуючих ознак викрадення неповнолітнього, оскільки «викрадення неповнолітнього характеризується не меншим ступенем тяжкості, ніж викрадення малолітнього» [5, с. 11, 150].

² Відзначимо, що об'єкт викрадення людини в юридичній літературі також визначається по-різному. Так, наприклад, на думку В.І. Борисова, безпосереднім об'єктом цього злочину є суспільні відносини, що забезпечують особисту волю людини та її недоторканність [8, с. 106]. На переконання М.І. Хавронюка, основним безпосереднім об'єктом цього злочину є воля, честь і гідність особи, додатковим факультативним можуть бути життя, здоров'я особи, громадська безпека тощо [9, с. 362, 363]. Я.Г. Лизогуб вважає, що безпосереднім об'єктом викрадення людини є воля людини та її гідність [10, с. 109].

ня малолітнього, тобто особи, яка не досягла 14 років. Щодо підміни дитини, то в юридичній літературі немає єдності думок з приводу граничного віку потерпілої від цього злочину дитини. На думку одних дослідників, потерпілою від вказаного діяння може бути тільки (або ж як правило) новонароджена (як варіант – новонароджена або грудна) дитина [3, с. 282; 8, с. 111; 9, с. 368; 11, с. 28; 12, с. 383], на думку інших – дитина у віці до 14 років [13, с. 172; 14, с. 116]³, на переконання третіх – у віці до 18 років (тобто до досягнення особою того віку, доки вона, власне, може вважатися дитиною відповідно до міжнародного та національного законодавства) [10, с. 114; 16, с. 43]. Не вникаючи глибоко у відповідну дискусію, відзначимо, що, на наш погляд, в окремих випадках може відбутися підміна дитини й у віці до 18 років (наприклад, підміна дитини, від якої мати одразу після народження відмовилась, на іншу, у випадку, якщо через кілька років вона вирішить її усиновити; якщо мати не може ідентифікувати своєї дитини, а дитина не знає своєї матері, дитину цілком можливо підмінити [16, с. 43]). Водночас, як видається, при кваліфікації розглядуваного посягання значення має не стільки вік потерпілої від цього злочину особи, скільки здатність ідентифікувати себе в якості дитини конкретних батьків, а також здатність батьків (осіб, що їх замінюють) ідентифікувати дитину як свою; якщо така здатність наявна, підміна дитини неможлива.

Таким чином, якщо кваліфікація діяння як викрадення малолітнього (ч. 2 ст. 146 КК України) можлива лише у разі, коли потерпілому не виповнилось 14 років (після досягнення особою цього віку, за відсутності інших кваліфікуючих ознак, відповідне посягання слід кваліфікувати вже за ч. 1 ст. 146 КК України), то підміна дитини може мати місце до моменту досягнення особою 18 років. Разом з тим відзначимо, що загалом потерпілою від викрадення може бути й повнолітня, доросла особа, тоді як підміненою може бути тільки дитина. Водночас аналіз доступної емпіричної бази засвідчує, що у всіх випадках, що мали місце в об'єктивній дійсності, підмінювалися новонароджені діти (відразу після пологів або ж в найближчі дні після них; при цьому домінує ситуація, коли відбувається заміна народженої дитини на чужу мертву, яка й видається матері як її біологічна дитина) [17, с. 20]. Проведений аналіз судової практики також засвідчив поширеність викрадення новонароджених та грудних дітей.

Вважаємо, що розмежування підміни дитини та викрадення малолітнього має відбуватися передовсім за ознаками об'єктивної сторони, а насамперед за специфікою суспільно небезпечно-го діяння.

Викрадення людини (в т.ч. й малолітнього) завжди вчиняється шляхом активних дій. На думку абсолютної більшості дослідників, підміна дитини також може бути вчинена лише шляхом активної дії; підтверджує це й проведений нами аналіз доступної емпіричної бази. У той же час окремі науковці висловлюють припущення, що підміна дитини може бути вчинена і шляхом бездіяльності [16, с. 43; 18, с. 208]. Ю.Є. Пудовочкін моделює відповідну ситуацію: мати не перешкоджає діям медсестри пологового будинку, котра міняє дітей через недбалість [16, с. 43]. Не виключаючи повністю такої можливості, все ж відзначимо, що імовірність ситуації, при якій бажання підмінити одну дитину іншою співпадає з необережними діями незацікавленої особи, є надзвичайно низькою [19, с. 91; 20, с. 225].

При викраденні людини (в т.ч. й малолітнього) відбувається заволодіння потерпілим будь-яким способом (таємне чи відкрите, шляхом обману або зловживання довірою тощо) та його переміщення з того місця, де він знаходився, до іншого. Щодо підміни дитини, то в юридичній літературі здебільшого вказується, що розглядуваний злочин вчиняється таємно [7, с. 109–111; 16, с. 44; 19, с. 90; 20, с. 223] і відкритим бути не може. Можливим способом підміни дитини є також обман (наприклад, винний може видати матері чужу мертву дитину замість народженої нею живої).

Ю.Є. Пудовочкін підкреслює, що саме спосіб вчинення злочину дозволяє розмежувати підміну дитини із суміжними складами злочинів. Він наголошує, що викрадення може бути як таємним, так і відкритим, в тому числі із застосуванням насильства, тоді як підміна завжди є таємним діянням [16, с. 44]. На наш погляд, теоретично підміна дитини може бути вчинена не лише таємним, але й відкритим способом: скажімо, винний вчиняє підміну в присутності сторонньої особи, яка усвідомлює це, не є співучасником, але й не перешкоджає вчинюваному злочину. Ймовірність такої ситуації, звісно, мінімальна, однак повністю виключити її не можна. Водночас можна впевнено стверджувати про те, що, підмінюючи одну дитину іншою, суб'єкт

³ При цьому у літературі іноді необгрунтовано стверджується, що підміну дітей старше 14 років слід кваліфікувати за ст. 146 КК України [13, с. 172; 15, с. 56].

злочину намагається вчинити діяння таким чином, щоб про нього не дізналися батьки дитини, тобто підміна обов'язково вчиняється таємно для батьків дитини, але не обов'язково для інших осіб. У зв'язку з цим можна стверджувати й про відмінності у суб'єктивному ставленні винного до вчиненого ним: при підміні дитини винний розраховує на те, що батьки (особи, що їх замінюють) не помітять підміни. Звісно, це ставлення має підкріплюватись об'єктивними обставинами, а саме обізнаністю винного в тому, що, наприклад, мати після пологів через хворобливий стан тривалий час не бачила народжену нею дитину і не знає її відмінних ознак, що не дозволяє їй чітко ідентифікувати дитину як свою. Варто мати на увазі також нездатність дитини усвідомити факт підміни, що викликана, приміром, її віком. Натомість при викраденні окреслені моменти для винного не мають значення [7, с. 157].

В спеціальній літературі іноді стверджується, що при вчиненні підміни дитини відбувається вилучення дитини в її біологічних батьків або ж в осіб, що їх замінюють [19, с. 92; 21, с. 75; 22, с. 129]. Відзначається також, що при підміні дитини, як і при її викраденні, відбувається заволодіння потерпілим і зміна місця перебування дитини [6, с. 9–10, 14; 19, с. 93; 22, с. 129]. З такими твердженнями навряд чи можна погодитись. Насправді вилучення дитини в батьків (законних представників) у власному сенсі цього слова може й не відбуватися (для прикладу, особа з хуліганських спонукань чи з мотивів помсти замінює у пологовому будинку чужих для неї дітей в період, коли їхні матері не перебувають з ними, залишивши дітей на місці, або ж особа міняє місцями бирки на немовлятах в пологовому будинку). Не дізнавшись про підміну своєї дитини, батьки сприймають чужу дитину за свою і подальше її переміщення з того місця, де вона перебувала, до іншого відбувається не винним, а батьками. Таким чином, зміна місця перебування дитини при її підміні має місце не завжди. Не завжди відбувається й заволодіння винним потерпілою особою. Більше того, ці ознаки лежать за межами складу злочину, передбаченого ст. 148 КК України.

Якщо підміну дитини слід визнавати закінченою з моменту заміни однієї дитини іншою, то моментом закінчення викрадення людини (в т.ч. малолітнього) є момент фактичного позбавлення потерпілого можливості вільного пересування або обрання місця свого перебування. У зв'язку з цим вважаємо, що у ситуації, коли дитину заміняють іншою, а після цього вилучають підмінену дитину і забирають її собі, вчиняють не лише підміну дитини, а і її викрадення. Отже, зважаючи на те, що такі дії не охоплюються ознаками тільки одного складу злочину, вони потребують кваліфікації за сукупністю злочинів. Відповідна кваліфікація дозволяє оцінити суспільну небезпеку діяння щодо тієї дитини, яку підмінили, а також щодо тієї дитини, яку викрали, заволодівши нею та перемістивши її з того місця, де вона знаходилась, до іншого.

Вище ми відзначали, що на практиці домінує ситуація, коли в пологовому будинку відбувається заміна народженої дитини на чужу мертву, яка й видається матері як її біологічна дитина. На думку Т.В. Долголенко, в таких випадках підміна дитини є способом вчинення більш небезпечного злочину – викрадення малолітнього [18, с. 208]. З такою точкою зору погодитись не можемо. Як видається, дослідницею не враховано важливий момент: спочатку відбулася заміна дитини (закінчений злочин), коли матері видали чужу мертву дитину замість її живої, а вже потім відбулося викрадення підміненої живої дитини. Тобто кваліфікувати такі діяння, на наш погляд, потрібно за сукупністю.

Чи не найважливішою ознакою, що дозволяє розмежувати підміну дитини та її викрадення, є те, що при викраденні не відбувається заміни дитини на іншу. Слід підкреслити, що при вчиненні підміни дитини підміняються дві дитини – підмінювана дитина і дитина, що використовується для підміни; винний намагається видати одну дитину за іншу. Тому у випадку, коли дитину вилучають без заміни її іншою, вчинене слід кваліфікувати за ч. 2 ст. 146 КК України. До речі, той факт, що при вчиненні підміни дитини підмінюється не одна, а дві дитини, однозначно не впливає з назви ст. 148 КК України та тексту її диспозиції. З огляду на це, на наш погляд, назву відповідної статті доцільно сформулювати як «Підміна однієї дитини іншою»; вказаний вище момент слід відобразити також у диспозиції даної статті.

Місце вчинення викрадення малолітнього та підміни дитини не є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони вказаних злочинів. Водночас аналіз емпіричної бази засвідчив, що місцем заволодіння малолітнім при викраденні є різні місця (житлові будинки і квартири, вулиця, парки тощо). Щодо підміни дитини, то це діяння зазвичай вчиняється в пологовому будинку (100 % проаналізованих випадків), хоча в юридичній літературі вказується, що місцем вчинення цього злочину можуть бути також дитячі установи та заклади, сквер, дитячий майданчик, інша відкрита місцевість, квартира батьків дитини або квартира нянечки тощо [14, с. 116].

Суб'єкт викрадення малолітнього та суб'єкт підміни дитини – фізична осудна особа, яка вчинила відповідний злочин у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність (на

момент вчинення злочину виповнилось 16 років), однак суб'єктом підміни дитини може бути тільки особа, яка для однієї з підмінених дітей є чужою. Здійснений аналіз емпіричної бази засвідчив певні особливості суб'єкта підміни дитини: як правило, цей злочин вчиняється медичними працівниками пологового будинку, котрі в силу своїх функціональних обов'язків відповідають за ідентифікацію та охорону дитини.

Викрадення малолітнього, як і людини будь-якого віку, можливе лише з прямим умислом. Мотиви вчинення цього злочину можуть бути різними: корисливий (законодавець посилив кримінальну відповідальність за викрадення людини, вчинене з корисливих мотивів), помсти тощо. На кваліфікацію злочину вони не впливають. Що стосується підміни дитини, то це діяння також вчиняється лише з прямим умислом. Помилкова заміна однієї дитини іншою, що, наприклад, сталася через необережність медичного персоналу пологового будинку, складу цього злочину не утворює. Обов'язковою ознакою складу підміни дитини відповідно до ст. 148 КК України є корисливі або інші особисті мотиви. Відсутність таких мотивів означає відсутність складу злочину, передбаченого ст. 148 КК України. Водночас, на наше переконання, злочинною має визнаватись будь-яка підміна чужої дитини, незалежно від мотивів, оскільки критерієм криміналізації тут мають бути не певні мотиви, а саме діяння – підміна дитини. У зв'язку із цим вважаємо за доцільне відмовитись від вказівки в диспозиції ст. 148 КК України на корисливі або інші особисті мотиви.

Таким чином, розмежування підміни дитини та викрадення малолітнього слід здійснювати насамперед за ознаками об'єктивної сторони, передусім за специфікою суспільно небезпечного діяння.

Підміну дитини, вчинену з корисливих мотивів, слід відрізнити від торгівлі людиною як самостійної форми об'єктивної сторони злочину, відповідальність за який передбачена у ст. 149 КК України (кваліфікованим видом (ч. 2 ст. 149) є вчинення вказаної дії щодо неповнолітнього, особливо кваліфікованим (ч. 3 ст. 149) – вчинення вказаної дії щодо неповнолітнього його батьками, усиновителями, опікунами чи піклувальниками, або щодо малолітнього). Під торгівлею людиною, вочевидь, слід розуміти дії з купівлі-продажу людини. Відповідно до ст. 655 Цивільного кодексу України за договором купівлі-продажу одна сторона (продавець) передає або зобов'язується передати майно (товар) у власність другій стороні (покупцеві), а покупець приймає або зобов'язується прийняти майно (товар) і сплатити за нього певну грошову суму. Таким чином, дії, що утворюють об'єктивну сторону купівлі-продажу людини (в т.ч. дитини), вчиняють дві особи – продавець і покупець. При цьому немає значення, з якою метою покупцем купувалася дитина – для своїх особистих цілей (наприклад, бажання мати дитину в обхід встановленого державою порядку усиновлення) чи для подальшого перепродажу [7, с. 153]. А.Р. Акієв слушно відзначає, що при купівлі-продажу гроші продавцю передаються за факт продажу дитини як товару, тоді як при підміні дитини гроші винній особі передаються за вчинення дій по підміні однієї дитини іншою [7, с. 153].

Дискусійним є також питання кримінально-правової кваліфікації дій батьків по взаємному добровільному й безоплатному обміну дітьми (наприклад, одні батьки хочуть мати хлопчика, інші – дівчинку, однак мають дітей протилежної статі). В юридичній літературі висловлювалася думка про відсутність складу підміни дитини через відсутність низьких мотивів [7, с. 152; 19, с. 91–92]. На наш погляд, справа тут не в мотивах (вітчизняний законодавець допускає наявність не тільки низьких, а й благородних мотивів), а у відсутності інших важливих ознак вказаного діяння, проаналізованих вище. Специфіка наведеної ситуації полягає в іншому – тут має місце обмін своїми дітьми за обоюдною згодою батьків, а не підміна (заміна) дітей у власному розумінні слова (при вчиненні підміни однієї дитини іншою батьки однієї або ж обох дітей не знають про факт підміни). На думку М.І. Хавронюка, такі випадки можуть бути кваліфіковані як здійснення незаконної угоди щодо неповнолітнього (за ч. 2 ст. 149 КК України) [9, с. 369]. Донедавна така кваліфікація дійсно була можливою. Однак у вересні цього року до ст. 149 КК України було внесено зміни, які фактично унеможливають відповідну кримінально-правову оцінку: законодавець виключив «здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина» з опису об'єктивної сторони злочину, відповідальність за який передбачена у ст. 149 КК України⁴.

⁴ Більше того, відзначимо, що у первісній редакції законопроекту пропонувалося не виділяти також торгівлю людьми як окрему форму цього злочину (під торгівлею людьми автори проекту пропонували розуміти вербування, переміщення, переховування, передачу або одержання людини, вчинені з метою експлуатації) [23]. Однак згодом торгівлю людиною все ж визнано альтернативною формою злочину, відповідальність за який встановлена в ст. 149 КК України.

Нині об'єктивна сторона торгівлі людьми може виражатися у таких формах: торгівля людиною; вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації. Зважаючи на те, що під торгівлею людиною у власному сенсі цього слова слід розуміти лише здійснення щодо потерпілого угоди купівлі-продажу, а також з огляду на той факт, що кримінальна відповідальність за інші форми аналізованого діяння настає лише в тому разі, якщо вони вчинені з метою експлуатації людини, є всі підстави для висновку, що взаємний добровільний і безплатний обмін дітей батьками, не пов'язаний з їх експлуатацією, не підпадає під ознаки злочину, відповідальність за який передбачена у ст. 149 КК України⁵. Відзначимо також, що сказане стосується не тільки наведеної ситуації, що дозволяє зробити висновок про наявність прогалини у кримінальному законодавстві. У цьому зв'язку варто зазначити, що у чинному Законі України «Про протидію торгівлі людьми» торгівля людьми визначається як *здійснення незаконної угоди, об'єктом якої є людина* (курсив наш – А.А.), а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, у тому числі сексуальної, з використанням обману, шахрайства, шантажу, уразливого стану людини або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, з використанням службового становища або матеріальної чи іншої залежності від іншої особи, що відповідно до КК України визнаються злочином (ст. 1) [25]. Таким чином, трактування можливих форм торгівлі людьми в Законі України «Про протидію торгівлі людьми» є ширшим, аніж в ст. 149 КК України, адже, як видається, здійснення незаконної угоди, об'єктом якої є людина, включає в себе акти купівлі-продажу людей, однак не обмежується ними.

Як відзначалося, з об'єктивної сторони злочин, передбачений ст. 149 КК України, може виражатися не тільки у торгівлі людиною, а й у таких формах, як вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, якщо вони вчинені з метою експлуатації, з використанням примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію. У цьому зв'язку варто звернути увагу на те, що відповідно до ч. 1 примітки до ст. 149 КК України експлуатацією людини визнається в тому числі усиновлення (удочеріння), заради чого, на наш погляд, може бути вчинена підміна дитини. Однак, відповідно до вказаної примітки, для визнання факту експлуатації необхідно, щоб усиновлення (удочеріння) було здійснено з метою наживи. Відсутність такої мети у винного означає відсутність підстав для кваліфікації за ст. 149 КК, тоді як її наявність свідчить про таку необхідність.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, підкреслимо, що для правильної кваліфікації підміни дитини та суміжних складів злочинів проти волі, честі та гідності особи необхідно здійснювати їх розмежування між собою. Проведене дослідження засвідчило, що визначальне значення для розмежування має дослідження об'єктивної сторони відповідних складів, передусім специфіки суспільно небезпечного діяння. Так, відмінності в об'єктивній стороні підміни дитини та викрадення малолітнього полягають в способі вчинюваних дій: при викраденні він може бути як таємним, так і відкритим, в т.ч. насильницьким, тоді як підміна дитини обов'язково вчиняється таємно для батьків дитини, але не обов'язково для інших осіб. Крім того, при викраденні відбувається заволодіння потерпілим та його переміщення з того місця, де він знаходився, до іншого, тоді як при підміні дитини відбувається заміна чужої дитини іншою чужою або своєю дитиною. Дії, що утворюють об'єктивну сторону купівлі-продажу людини (в т.ч. дитини), вчиняють дві особи – продавець і покупець, чого немає при підміні дитини, де відбувається заміна дитини, а не її купівля-продаж. При взаємному добровільному й безплатному обміні дітьми має місце добровільна обопільна угода, тоді як при вчиненні підміни однієї дитини іншою батьки однієї або ж обох дітей не знають про факт підміни.

⁵ Як видається, за умови наявності усіх інших ознак, на сьогодні вчинене можна кваліфікувати за ст. 146 КК України як незаконне позбавлення волі або викрадення людини. У той же час в спеціальній літературі висловлювалась непереконлива точка зору, відповідно до якої добровільний обмін дітьми не має бути кримінально караним, оскільки фактично відбувається відмова батьків від своєї дитини [24, с. 154].

Список використаних джерел:

1. Брич Л.П. Теорія розмежування складів злочинів: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. 712 с.
2. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 704 с.
3. Уголовный кодекс Украинской ССР. Научно-практический комментарий / под общей ред. В.И. Зайчука. Киев: Издательство политической литературы Украины, 1969. 544 с.
4. Сташис В.В., Бажанов М.И. Преступления против личности в УК УССР и судебной практике. Харьков: Вища школа, 1987. 216 с.
5. Володіна О.О. Кримінальна відповідальність за викрадення людини (аналіз складу злочину): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2003. 229 с.
6. Даценко Є.В. Кримінально-правова характеристика підміни дитини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2015. 20 с.
7. Акиев А.Р. Уголовная ответственность за посягательства на интересы семьи: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Омск, 2017. 214 с.
8. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2: Особлива частина / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2013. 1040 с.
9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: Юридична думка, 2012. 1316 с.
10. Кримінальне право (Особлива частина): підручник / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. Київ: ВД «Дакор», 2013. 786 с.
11. Савельева В. Похищение или подмен ребенка. Советская юстиция. 1988. № 7. С. 28–29.
12. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: у 2 т. Т. 1 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 964 с.
13. Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів: навчальний посібник. Київ: Атіка, 2007. 592 с.
14. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина / під заг. ред. М.О. Потебенька, В.Г. Гончаренка. Київ: Форум, 2001. 942 с.
15. Селецький С.І. Кримінальне право України. Особлива частина: навчальний посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2007. 504 с.
16. Пудовочкин Ю. Уголовная ответственность за подмену ребенка. Уголовное право. 2001. № 3. С. 43–44.
17. Андрушко А. Підміна дітей: криминологічна характеристика та напрями запобігання. Visegrad journal on human rights. 2018. № 5 (volume 1). С. 17–22.
18. Долголенко Т.В. Преступления против личности: учеб. пособие. Красноярск: Сиб. федер. ун-т, 2011. 228 с.
19. Колмакова О.С. Преступления, посягающие на права ребенка в сфере семейных отношений: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Москва, 2014. 197 с.
20. Энциклопедия уголовного права. Т. 17. Преступления против семьи и несовершеннолетних. Санкт-Петербург: СПб ГКА, 2011. 538 с.
21. Ткаченко В.И. Преступления против личности. Учебное пособие. Москва: ВЮЗИ, 1981. 77 с.
22. Петров П.К. Уголовно-правовые и криминологические аспекты похищения человека: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Челябинск, 2010. 203 с.
23. Проект Закону про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України (щодо приведення у відповідність до міжнародних стандартів) від 27 березня 2017 р. № 6243. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61428
24. Архипова М.В., Синьков Д.В. Преступления против личности: монография. Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2007. 162 с.
25. Закон України «Про протидію торгівлі людьми» від 20 вересня 2011 р. № 3739-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17>

УДК 344.22

БАДЮКОВ Ю.В.

**«ПОГАНЕ ПОВОДЖЕННЯ» ЯК ОЗНАКА СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ,
ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 434 КК УКРАЇНИ**

У статті проаналізована назва норми про відповідальність за погане поводження з військовополоненими (ст. 434 Кримінального кодексу України), вказано на доцільність її зміни. Здійснено огляд бланкетних елементів об'єктивної сторони складу поганого поводження з військовополоненими та визначено зміст норм міжнародного права, яким відповідає перелік заборон, які введено для забезпечення прав військовополонених на рівні національного законодавства. Визначено напрямки удосконалення кримінально-правової заборони, вміщеної у ст. 434 Кримінального кодексу України.

Ключові слова: *військовополонений, погане поводження, кримінальна відповідальність, насильство, жорстокість, імплементація.*

В статье проанализировано название нормы об ответственности за плохое обращение с военнопленными (ст. 434 Уголовного кодекса Украины), указано на целесообразность ее изменения. Осуществлен обзор бланкетных элементов объективной стороны состава плохого обращения с военнопленными и определено содержание норм международного права, которым соответствует перечень запретов, введенных для обеспечения прав военнопленных на уровне национального законодательства. Определены направления совершенствования уголовно-правового запрета, содержащегося в ст. 434 Уголовного кодекса Украины.

Ключевые слова: *военнопленный, плохое обращение, уголовная ответственность, насилие, жестокость, имплементация.*

The author of the article has analyzed the title of the norm on liability for the ill-treatment of war prisoners (the Art. 434 of the Criminal Code of Ukraine); has indicated the expediency of its change. The author has carried out a review of the blanket elements of the objective aspect of the ill-treatment of war prisoners and has defined the content of international norms, which corresponds to the list of prohibitions introduced to ensure the rights of war prisoners at the level of national legislation. The directions of improving criminal legal prohibition, contained in the Art. 434 of the Criminal Code of Ukraine have been determined.

Key words: *war prisoner, ill-treatment, criminal liability, violence, cruelty, implementation.*

Вступ. Тривалий час низка приписів Кримінального кодексу України (далі – КК України) перебувала у статичному стані: вони не використовувались у практиці правоохоронної діяльності й не привертала уваги науковців. Такі норми вважалися «мертвими», адже в Україні фактично не існували умов, за яких виникали потреби й підстави їх застосування. Насамперед йдеться про злочини, що можуть вчинятися лише під час воєнних дій або збройного конфлікту. Такий стереотип у сприйнятті криміналістами деяких реально існуючих кримінально-правових заборон сприяв тому, що їх наукові розробки, міркування про проблеми оцінки їх досконалості, їх тлумачення майже повністю перемістилися в царину міжнародно-правової доктрини. Справді, питання правил ведення війни або «право війни» розглядається саме міжнародним, а точніше міжнародним гуманітарним правом (далі – МГП), оскільки в збройному протистоянні, як правило, зачіпаються інтереси кількох держав – учасниць конфлікту. До цього ж регламентація таких взаємин здійсню-

© БАДЮКОВ Ю.В. – здобувач кафедри кримінального права і кримінології (Харківський національний університет внутрішніх справ)

ється міжнародно-правовими актами (таких, зокрема, як Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 року, Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року, Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року та Додаткові протоколи до них).

Стрімкі зміни воєнно-політичної обстановки, які відбулися в Україні в другому десятилітті XXI ст. (окупація Російською Федерацією території Кримського півострову й воєнні дії у східному регіоні України, проведення на цій території Антитерористичної операції з подальшою трансформацією її в Операцію Об'єднаних сил) внесли значні корективи у напрями розвитку вітчизняної правової науки. Зокрема, значно змінилася оцінка актуальності кримінально-правових досліджень правопорушень, вчинюваних у воєнний час, в обстановці збройного конфлікту. Ці обставини підштовхують науку кримінального права звернути додаткову увагу на відповідність окремих норм КК України наявним міжнародним стандартам і правилам, а також правовим наслідкам їх порушення. Зокрема, йдеться і про положення ст. 434 КК України, якою передбачено відповідальність за погане поводження з військовополоненими, яке мало місце неодноразово, або пов'язане з особливою жорстокістю, або спрямоване проти хворих і поранених, а також недбале виконання обов'язків щодо хворих і поранених особами, на яких покладено їх лікування і піклування про них, за відсутності ознак більш тяжкого злочину.

В основу аналізованого складу злочину покладено категорію «погане поводження». На наш погляд, ця ознака не відповідає кримінально-правовому уявленню про кримінально-правову заборону (злочин). До того ж ним не оперує ані Женевська конвенція 1949 р. про поводження з військовополоненими (далі – III Женевська конвенція) [4], ані Додатковий протокол I 1977 р. до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 року [1]. Недоліків не позбавлена і диспозиція статті, текст якої прямо не вказує на притаманну їй бланкетність (що визначає наявність так званої «прихованої» її бланкетності), що не сприяє чіткому уявленню про зміст вміщеної до неї кримінально-правової заборони та перешкоджає правильній реалізації її на практиці.

Окремі питання кримінально-правової характеристики насильницьких, воєнних та військових злочинів (зокрема, поганого поводження з військовополоненими) розглядали Г. Анісімов, В. Базов, А. Блага, В. Бодаєвський, А. Васильєв, В. Гришук, С. Денисов, Ю. Дзюба, С. Дячук, В. Ємельянов, О. Житний, М. Карпенко, В. Касинюк, В. Клименко, С. Кучевська, А. Мухамеджанова, В. Навроцький, М. Панов, В. Попович, А. Савченко, М. Хавронюк, С. Харитонов, О. Храмов та деякі інші фахівці. Водночас комплексний аналіз складу злочинного (поганого) поводження з військовополоненими як військового злочину поки що не був охоплений увагою дослідників. Зокрема, наукою не визначено остаточно як змісту застосованих у нормі термінів, так і не надано ґрунтовної характеристики ознак складу злочину, передбаченого ст. 434 КК України.

Постановка завдання. Метою публікації є надання характеристики критерію «погане» у контексті норми внутрішнього кримінального права, якою передбачена кримінальна відповідальність за порушення стандартів поводження з військовополоненими, аналіз приписів міжнародних документів щодо визначення форм караного поводження з військовополоненими.

Результати дослідження. Аналізуючи положення статті 434 КК України, можна навіть неозброєним оком побачити, що назва статті та зміст її диспозиції є досить вразливими для критики в частині вичерпного й зрозумілого відображення передбаченої в ній кримінально-правової заборони та визначення суспільно небезпечного діяння, котре є підставою кримінальної відповідальності за погане поводження з військовополоненими. Оскільки обговорити всі наявні в зазначеній нормі «дефекти» в межах окремої публікації навряд чи можливо, звернемо увагу на деякі з них.

Так, виходячи з назви ст. 434 КК України, криміналізоване нею діяння має певну оціночну властивість – є «поганим». Підкреслимо: не «суспільно небезпечним», не «тяжким» чи, наприклад, таким, що «порушує норми міжнародного права», а лише «поганим». Доцільно звернути увагу на унікальність цієї ознаки в кримінальному законі. У жодній статті чинного КК України не застосовано цього терміна. Навіть у тих нормах, де його використання виглядало би досить логічним, законодавцем використано інші ознаки (наприклад, «неналежне» – як негативна ознака виконання професійних обов'язків, що спричинило зараження особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (ст. 131 КК України), виконання обов'язків щодо охорони життя та здоров'я дітей (ст. 137 КК України) тощо).

Поганим може бути ставлення до речей, до тварин, але аж ніяк до інших людей. Навіть у статті КК України, якою криміналізовано поведінку, яка фактично полягає в поганому поводженні з тваринами (позбавлення тварини їжі або пиття, нанесення тілесних ушкоджень тощо), законодавець говорить про жорстоке поводження із цими живими істотами (ст. 299 КК України).

I, відверто кажучи, навряд чи можна очікувати, що ставлення до військовополонених буде саме «добрим» (адже саме це слово є антонімом слову «погане»), адже вони є людьми, які умисно взяли в руки зброю та були готові вбивати інших людей. Втім, це не означає, що ставлення до них після їхнього захоплення в полон (чи добровільної здачі в полон) не має бути гуманним.

Звернувшись до словників української мови, можна побачити, що слово «погане» або «поганий» означає: 1. Який не має добрих якостей, властивостей; не такий, як треба; який викликає негативну оцінку. 2. Який не задовольняє поставлених вимог, не відповідає цим вимогам, певним потребам [11, с. 701]. Поганий: 1) який не має добрих якостей, властивостей; 2) який не задовольняє поставлених вимог, не відповідає цим вимогам [5, с. 340]. Наведені тлумачення терміна лише підтверджують той факт, що застосований у заголовку ст. 434 КК України термін неточно відображає зміст злочинного діяння, адже у всіх випадках злочинного поведіння з тими чи іншими об'єктами завжди йдеться про порушення вже наявних правил або стандартів, їх ігнорування, неналежне виконання чи свідоме невиконання. У зв'язку з цим, на наш погляд, більш обґрунтовано позначити сутність передбаченого зазначеною статтею злочину із використанням іншої категорії, наприклад, такої як «порушення правил (стандартів) поведіння з військовополоненими». На таку можливість вказують й наявні у сучасному міжнародному праві документи, які врегульовують суспільні відносини, котрі виникають з приводу поведіння з особами, особиста свобода яких з певних причин обмежена, – Мінімальні стандартні правила поведіння з в'язнями (1955 р.) [9] та Європейські пенітенціарні правила (2006 р.) [2]. Тобто з точки зору міжнародно-правових стандартів такої особі має бути забезпечено певний мінімальний рівень додержання її прав, свобод і законних інтересів, а не невизначене якісно «добре» поведіння.

Розглянемо положення диспозиції статті 434 КК України, що вказують на кримінально каране діяння. Так, у межах об'єктивної сторони складу аналізованого злочину, згідно з чинною редакцією КК України, можна визначити, що суспільно небезпечне діяння, на яке поширюється кримінально карана заборона, полягає у:

- 1) поганому поведінню з військовополоненими, яке мало місце неодноразово;
- 2) поганому поведінню з військовополоненими, що пов'язане з особливою жорстокістю;
- 3) поганому поведінню з військовополоненими, що спрямоване проти хворих і поранених;
- 4) недбалому виконанні обов'язків щодо хворих і поранених (військовополонених) особами, на яких покладено їхнє лікування й піклування про них, за відсутності ознак більш тяжкого злочину.

На жаль, наявні характеристики складу аналізованого злочину, викладені в коментарях до ст. 434 КК України, у навчальній й спеціальній літературі поки що не можна визнати такими, що повною мірою задовольняють потребу вичерпної інтерпретації діяння «погане поведіння з військовополоненими». Зокрема, об'єктивну сторону цього посягання фахівці описують таким чином: «суспільно небезпечне діяння у формі: 1) поганого поведіння з військовополоненими: а) яке мало місце неодноразово; б) пов'язане з особливою жорстокістю; в) спрямоване проти хворих і поранених; 2) недбале виконання обов'язків щодо хворих і поранених осіб за відсутності ознак більш тяжкого злочину» [8, с. 980; 10, с. 1137; 12, с. 262]. Схожий підхід до характеристики зовнішньої сторони пропонується і М. І. Карпенком, який вказує, що об'єктивну сторону поганого поведіння з військовополоненими становлять дії, які проявляються в заподіянні побоїв, тілесних ушкоджень, які не є тяжкими, позбавленні військовополонених їжі, катуванні, тортурах та інших проявах жорстокості. При цьому погане поведіння з військовополоненими визнається злочином за наявності хоча б однієї з указаних у диспозиції ст. 434 КК обтяжувальних обставин, зокрема: якщо воно мало місце неодноразово або пов'язане з особливою жорстокістю, або спрямоване проти хворих і поранених, а також недбале виконання обов'язків щодо хворих і поранених особами, на яких покладено їхнє лікування і піклування про них [6, с. 196–197].

Такий підхід видається дещо спрощеним, адже він лише частково охоплює складом злочину діяння, що відповідно до визнаних світовою спільнотою міжнародних актів, які стосуються поведіння з військовополоненими, мають вважатися злочинними на рівні національного законодавства.

Як було вказано раніше, складність виділення ознак аналізованого складу злочину пояснюється поєднанням (перетинанням, синтезом) у них вимог національного кримінального, військового, військово-кримінального права, а також міжнародного гуманітарного права, що потребує за їх встановлення звернення до множини правових (внутрішньоправових й міжнародно-правових) джерел. Свого часу саме акти, видані міжнародною спільнотою, вплинули на формування кримінально-правової заборони, що піддається аналізу в цій публікації, й у результаті імплементації стали частиною національного законодавства. Так, відповідно до

ч. 1 ст. 3 КК України «Законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права» [7].

Як зазначає І. М. Жаровська, норми III Женевської конвенції і Додаткового протоколу I «Про захист жертв війни» містять у загальному вигляді положення, якими визначено:

1. Заборону катування та правила допиту військовополонених.
2. Право власності.
3. Право на гідні умови життя, належне харчування та житло, медичне забезпечення військовополонених.
4. Право на сповідання релігії.
5. Право на належні умови праці та право на відпочинок.
6. Право на зв'язок із сім'єю, переписку та отримання кореспонденції.
7. Право на справедливий суд [3, с. 352–355].

Безумовно, враховуючи фактичні обмеження, що мають застосовуватися до військовополонених у зв'язку з їхнім особливим статусом (якому іманентно притаманне обмеження особистості свободи), лише деяка частина діянь, які посягають на вищевказані їхні права, можуть вважатися суспільно небезпечними (очевидно, що перед законодавцем також виникло це питання) і, відповідно, можуть визнаватися злочином (наприклад, навряд чи військовополоненому можна дозволити володіти зброєю чи боєприпасами або вільно пересуватись територією країни). На наш погляд, такими слід визнавати: 1) вчинення будь-якого незаконного акту (дії чи бездіяльності), що спричиняють смерть або створюють серйозну загрозу здоров'ю військовополоненого (аналогами цього є злочини, за які відповідно до положень чинного КК України настає відповідальність за ст. ст. 115, 121, 122, 125, а також 139, 140 тощо); 2) застосування фізичного калічення, а також видалення тканин чи органів для пересадки (аналоги – ст. 127, 143, 144 КК України); 3) проведення медичних чи наукових експериментів будь-якого характеру, які необґрунтовані потребою в проведенні медичного, стоматологічного або стаціонарного лікування (аналоги – ст. 141, 142 КК України).

Інші діяння, що заборонені (визначені як протиправні) III Женевською конвенцією (залякування, образи чи інші посягання на честь та гідність, застосування репресалій, а також вилучення майна), навряд чи мають рівень суспільної небезпеки, достатній для визнання їх злочинами, однак також мають визнаватися правопорушеннями та передбачати, зокрема, дисциплінарну відповідальність.

Здійснивши порівняльний аналіз норми чинного КК України щодо відповідальності за посягання на права військовополонених (ст. 434 КК України) та положень міжнародних документів, можна зробити висновок, що кримінально-правовою заборонаю, згідно з КК України, не охоплено застосування до військовополоненого насильства для отримання інформації, проведення медичних чи наукових експериментів, насильницьке донорство, вилучення органів або тканин з метою їх трансплантації тощо. Це потребує більш глибокого подальшого опрацювання ознак об'єктивної сторони складу поганого поведіння з військовополоненими.

Висновки. Проведеним дослідженням встановлено, що закріплена у ст. 434 КК України кримінально-правова заборона поганого поведіння з військовополоненими потребує системних змін, що стосуються як формулювання назви статті, що має вказувати не на оціночне «погане» поведіння, а на конкретні порушення правил (стандартів), так і диспозиції норми за рахунок розширення переліку суспільно небезпечних діянь, які тягнуть настання кримінальної відповідальності. Разом із цим ознаки об'єктивної сторони складу злочину потребують подальшого аналізу в частині визначення способів вчинення суспільно небезпечного діяння та його наслідків з метою встановлення відповідності складу нормам міжнародних документів.

Список використаних джерел:

1. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199 (дата звернення: 21.11.2018).
2. Європейські пенітенціарні правила. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_032/print1382087567336851. (дата звернення: 21.11.2018)
3. Жаровська І.М. Проблеми впровадження міжнародних стандартів у сферу прав військовополонених. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки. 2015. № 813. С. 350–355.

4. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_153 (дата звернення: 21.11.2018).
5. Івченко А. Тлумачний словник української мови. Харків: ФОРУМ, 2002. 540 с.
6. Карпенко М.І. Військові злочини: характеристика, методика розслідування та запобігання: посібник / за заг. ред. д.ю.н., проф. В.К. Матвійчука. Київ: ВД Дакор, 2013. 472 с.
7. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/print1459194719931410> (дата звернення: 21.11.2018).
8. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 5-те вид., допов. Харків: Право, 2013. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. 1040 с.
9. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_212/print1389942907975600 (дата звернення: 21.11.2018).
10. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: У 2 т. Т. 2 / за заг. ред. П.П. Андрушка, В.Г. Гончаренка, Є.В. Фесенка. 3-тє вид., перероб. та доп. Київ: Алерта; КНТ; Центр учбової літератури, 2009. 624 с.
11. Словник української мови: в 11 томах / Білодід І.К., Бурячок А.А. та ін. Київ: Наук. думка, 1976. Том 6. 832 с.
12. Хавронюк М.І. Військові злочини: комент. законодавства / М.І. Хавронюк, С.І. Дячук, М.І. Мельник; відп. ред.: М.Д. Дрига, В.І. Кравченко. Київ: А.С.К., 2003. 272 с.

УДК 343.34

БУРАНГУЛОВ А.В.

РОЛЬ ПІДГОТОВКИ ПРОФЕСІЙНИХ ПЕРЕМОВНИКІВ ДЛЯ УЧАСТІ У ПРОВЕДЕННІ СПЕЦІАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ ІЗ ЗАТРИМАННЯ ОЗБРОСНИХ ЗЛОЧИНЦІВ І ЗВІЛЬНЕННЯ ЗАРУЧНИКІВ

У статті досліджено питання професійної підготовки поліцейських до переговорів зі злочинцями під час проведення спеціальних операцій із затримання озброєних злочинців і звільнення заручників. Визначено й обґрунтовано умови ефективної підготовки парламентарів.

Ключові слова: *парламентер, переговори, спеціальні операції, професійна підготовка, звільнення заручників.*

В статье исследованы вопросы профессиональной подготовки полицейских к переговорам с преступниками во время проведения специальных операций по задержанию вооруженных преступников и освобождению заложников. Определены и обоснованы условия эффективной подготовки переговорщиков.

Ключевые слова: *переговорщик, переговоры, специальные операции, профессиональная подготовка, освобождение заложников.*

This article explores the issues of professional training of police officers for negotiations with criminals during special operations to detain armed criminals and release hostages. The conditions for effective training of negotiators are determined.

Key words: *negotiator, negotiations, special operations, professional training, release of hostages.*

Вступ. На початку 80-х рр. XX ст. гарвардські вчені Роджер Фішер і Вільям Юрі у своїй книзі «Шлях до згоди» зробили чергове «відкриття століття». Умовиводи та висновки цих учених зводилися до того, що люди ведуть переговори все життя під час вирішення особистих, побутових, громадських, державних і міжнародних питань, які потребують згоди двох або декількох сторін [1, с. 17]. Автори відзначили, що в нашому неспокійному світі конфліктів, які відбуваються у різних сферах життя, потрібен загальний вектор руху, що знижував би рівень конфронтації [1, с. 7]. На їх думку, таким незамінним засобом є переговори.

Безумовно, гарвардські вчені назвали один із основних засобів у подоланні конфліктів у будь-якій сфері суспільного життя. Гуманістична думка вищезазначеної книги базувалася на таких ідеях: необхідно уникати незгоди в усіх сферах людського буття; силою можна вирішити не всі питання і не у всіх випадках; необхідно сідати за стіл переговорів, розглядати предмет спору і знаходити взаємоприйнятні рішення [1, с. 124]. Переговори стали ключовим поняттям, завдяки якому можна не тільки дійти консенсусу, але й у деяких випадках уникнути кровопролиття, зокрема під час ведення переговорів із правопорушниками. Багато у чому успіх такої операції залежатиме від підготовки парламентарів-професіоналів. Саме про цей важливий момент під час проведення спеціальних операцій із затримання озброєних злочинців і звільнення заручників ми хочемо поговорити у контексті цієї наукової праці.

Постановка завдання. Важливою складовою частиною переговорів під час проведення спеціальних операцій органами та підрозділами МВС України, зокрема затримання озброєних злочинців і звільнення заручників, є професійне ведення поліцейських перемовин парламентарями. Виходячи з цього, метою статті є аналіз наукових праць щодо переговорної проблематики, а також визначення ролі й умов професійної підготовки перемовників для участі у проведенні спеціальних операцій із затримання озброєних злочинців і звільнення заручників.

Окремі аспекти щодо професійної підготовки перемовників і їх ролі у проведенні спеціальних операцій, а також вироблення практичних рекомендацій поліцейським із питань застосування останніми тактичних прийомів ведення переговорів із правопорушниками досліджувалися у працях таких вітчизняних і зарубіжних науковців, як Д.О. Александров, Н.В. Андреев, Ю.М. Антонян, О.Б. Буданов, В.Р. Булачек, І.С. Винярчук, А.С. Васильєв, А.Т. Дробішев, І.О. Дубова, В.П. Іларіонов, Н.І. Ковальчишина, І.А. Кравчук, В.А. Кременюк, Я.Ю. Кондратьєв, В.О. Криволапчук, С.М. Марков, О.В. Новіков, В.Г. Пилипчук, П.І. Судоплатова, О.І. Шипілова, С.І. Яковенко та ін. Однак не було наукового дослідження із пропозиціями щодо загальних вимог організації та проведення професійної підготовки перемовників із числа правоохоронців.

Результати дослідження. Під час здійснення своєї професійної діяльності поліцейським часто доводиться вести переговори з правопорушниками, окремими злочинцями та злочинними угрупованнями, але очевидним є те, що наукові засади такої діяльності досі недостатньо розроблені. Відомо, що переговори – це один із ненасильницьких способів боротьби зі злочинністю, заснований на законі, моральності, психології, який є діалогом у ряді кримінальних ситуацій зі злочинцями (злочинними організаціями, суспільствами, групами) з метою їх відмови від подальшої злочинної діяльності, а також активного сприяння розкриттю і розслідуванню злочинів, розшуку і затриманню осіб, котрі скоїли їх, усуненню заподіяної шкоди, здобуття оперативної і криміналістичної значимої інформації [2, с. 15]. Вважаємо це поняття цілком змістовним, таким, що охоплює всі необхідні елементи ведення переговорів із правопорушниками. У будь-якому разі суть переговорів завжди передбачає правомірну психологічну дію.

На науковій ниві перші дослідження переговорного процесу були здійснені європейськими й американськими вченими. Так, наприклад, Д. Хелд, розглядаючи основні форми політики, наряду з конфліктом і співробітництвом вказує й на переговори. Переговори є «мостом» між конфліктом і співробітництвом. Так, переговори дозволяють вирішити конфлікти, реалізувати співробітництво і тим самим забезпечити перехід від конфлікту до співробітництва. Зокрема, Р. Фішер вказав на доцільність створення ієрархії переговорів і консультацій залежно від ступеня їх важливості (від неофіційних обмінів думками між фахівцями до офіційних переговорів); спільної розробки експертами різних країн моделей ухвалення рішень; забезпечення переходу на переговорах від конфронтації до спільного аналізу проблеми [3, с. 21]. Особливої уваги заслуговує робота Л. Белланже, французького вченого, котрий зазначає, що переговори дозволяють знаходити рішення, яке задовольняє сторони і забезпечує врегулювання для збереження або розширення своєї власної свободи [4, с. 57].

Перші вітчизняні дослідження, що стосуються безпосередньо процесу ведення переговорів і здійснення посередництва, з'явилися у 1950-х – на початку 1970-х рр. у межах правових

дисциплін. Важливим тут виявилось те, що переговори стали безпосередньо предметом дослідження, хоча в центрі їх аналізу переважно залишалися процедурні питання їх ведення. Пізніше, в період формування України як самостійної держави, з'явилося нове визначення переговорного процесу. В.А. Кременюк зазначав: більшість осіб, причетних до ведення переговорів, а також і до їх дослідження, вважають, що процес переговорів є дуже громіздким і тому складним. Більше того, переговорний процес починає відставати за часом від динаміки розвитку тих проблем, які покликані вирішувати переговори [5, с. 47].

Аналіз чинного законодавства України свідчить про те, що поняття «переговори зі злочинцями» відсутнє у правових джерелах кримінального права і кримінального процесу. Як свідчить практика, переговори зі злочинцями не є поодиноким явищем і мають доволі поширений характер. Сенсом переговорів зі злочинцями є схилення злочинців до добровільної відмови від вчинення злочину та збереження життя заручників. Як бачимо, перераховані дії є юридично значимими фактами, відповідно, переговори зі злочинцями вимагають правової оцінки. Отже, переговори зі злочинцями – це реальність соціальної і правової дійсності. Вони існують у житті, але чинне законодавство не згадує їх у своїх постулатах.

Водночас у наукових працях учених-правників і психологів можна знайти таке твердження: ведення переговорів зі злочинцями – це вступ до психологічного контакту з ними шляхом психологічного впливу на їх поведінку з метою досягнення конструктивних взаємин і здолання їх опору, схилення до відмови від здійснення протиправних дій, звільнення заручників і добровільної здачі або отримання від них оперативної значимої інформації, яка може бути використана за неможливості переконати їх відмовитися від здійснення намічених дій [6, с. 560].

Очевидно, що діяльність поліцейських щодо попередження, припинення і розслідування злочинів зумовлює напружений і конфліктний характер професійного спілкування у різноманітних ситуаціях під час виконання службових обов'язків. Не можна не погодитися з тим, що одними із найбільш драматичних за динамікою розвитку та способами вирішення подій є захоплення заручників і ведення переговорів із терористами. Переговори з терористами – це складний, емоційно напружений і відповідальний процес. Він вимагає від поліцейських спеціальних знань, умінь, навичок, а також прояву творчих здібностей і оптимального поєднання інтуїтивних і логічних дій, направлених на досягнення головної мети переговорів – збереження життя заручників і їх звільнення найбільш ефективним шляхом. Мистецтво ведення переговорів у «ситуації заручника» полягає в майстерності комплексної оцінки ситуації, умінні знайти і використовувати неочікувані і переконливі аргументи, проявити психологічну гнучкість, здібність до швидкої зміни позиції, її коректування [6, с. 562].

З огляду на наявні наукові напрацювання фахівців переговорного процесу маємо у сучасному арсеналі й чітко визначені стадії та стилі ведення переговорів, і способи, за допомогою яких можна вступити до психологічного контакту зі злочинцями шляхом психологічного впливу на їх поведінку, однак у реальному житті дуже часто трапляються випадки, коли за наявності переліченого арсеналу знань переговорний процес не досягає своєї мети і, як наслідок, гинуть заручники. Вважаємо за необхідне зупинитися на основних ключових моментах щодо професійної підготовки перемовників, завдяки наполегливій праці і здібностям яких переговори досягають своєї мети і не закінчуються застосуванням вогнепальної зброї та людськими жертвами.

На нашу думку, першою умовою вдалих переговорів зі злочинцями є саме правильний підбір і професійна підготовка парламентарів. Якщо ми поставимо собі запитання, хто такий перемовник із погляду чинного законодавства і які вимоги до нього висуваються, то навряд чи отримаємо чітку відповідь, оскільки тільки деякі підзаконні нормативно-правові акти окреслюють його правовий статус, обмежуючись тільки визначенням цього поняття і положенням про те, що перемовник повинен брати участь у спеціальних операціях. Підхід є правильним, але на практиці його реалізація, на жаль, супроводжується мінімальною підготовкою парламентарів і недосконалим алгоритмом проведення переговорів. Якщо провести паралель з іншим учасником спеціальної операції, зокрема снайпером, то можна одразу відзначити його якісну, довготривалу професійну підготовку, на відміну від підготовки парламентарів. Вважаємо цей підхід необґрунтованим, адже від професійної підготовки парламентаря залежить не менше, ніж від снайпера, а іноді й більше. На наш погляд, від професійної підготовки перемовників залежить досягнення згоди з особами, які підлягають затриманню, схилення останніх до відмови від учинення правопорушень, відведення або зменшення загрози заручникам, їх звільнення, а також шляхом психологічного впливу досягнення змінення поведінки вказаних осіб, схилення їх до добровільної здачі. Отже, правильний підбір

і підготовка парламентарів є ключовим моментом під час проведення спеціальної операції, особливо під час звільнення заручників.

Принципово важливим моментом у розгляді цього питання є вимоги до кандидатів у парламентарі, які висуваються під час їх підбору. Підтверджуючи вищезазначену тезу, вважаємо, що головним в організації ведення переговорів зі злочинцями є підбір і підготовка учасників переговорів. Зазвичай під час проведення спеціальних операцій формується група перемовників із числа представників правоохоронних та інших державних органів, осіб, котрих безпосередньо зазначили особи, що розшукуються, установлюються, підлягають затриманню, або які є авторитетними для них, або яким вони довіряють чи рахуються з їх думкою, а також фахівців, що володіють досвідом чи методикою ведення поліцейських перемовин, і працівників підрозділів кримінальної поліції для забезпечення взаємодії перемовників з іншими групами оперативного шикування. У контексті цього дослідження вважаємо за необхідне зупинитися на підготовці парламентарів із числа представників саме правоохоронних органів.

Згідно з чинним законодавством перемовник (парламентер) – це особа, уповноважена керівником поліцейської операції для ведення поліцейських перемовин. На практиці керівник поліцейської операції зазвичай на власний розсуд визначає особу, яка вестиме поліцейські перемовини, що є важливим діалогом з особами, котрі чинять збройний опір, або з озброєною особою, що погрожує застосуванням зброї та інших предметів або її застосує, та інших осіб, протиправні дії яких загрожують життю і здоров'ю людей або поліцейського, військовослужбовця Національної гвардії України, а також з особами, які захопили чи тримають заручників, з метою встановлення психологічного контакту з правопорушниками для зміни їх поведінки, відмови від учинення злочинів, добровільної здачі та звільнення заручників. На нашу думку, у разі визначення парламентаря із числа правоохоронців підбір повинен здійснюватися на добровільній основі з урахуванням індивідуальних особливостей кандидатів, їх умінням розмовляти й мислити в екстремальних ситуаціях, а також з урахуванням індивідуальних особливостей кандидатів, їх здатності дебатувати в стресових ситуаціях, спостережливості, швидкості реакції, самовладання, емоційної стійкості, необхідних інтелектуальних, комунікативних, характерологічних задатків, гуманних спонукань. Вони повинні володіти необхідними знаннями в області психології і педагогіки, пройти спеціальну підготовку. Особливе значення мають такі якості особистості, як спостережливості, швидкості реакції, здатність зберігати самовладання у будь-якій ситуації, емоційна стійкість. Важлива також наявність інтелектуальних і комунікативних здібностей. Зазначені нами аспекти є першочерговими, оскільки ведення перемовин є своєрідним мистецтвом, яке залежить від особистих і професійних якостей кандидата у парламентарі. Ми погоджуємося з думкою І.А. Кравчука, що найефективніший спосіб проведення переговорів визначається залежно від конкретної ситуації, однак перемовники повинні бути високоморальними, врівноваженими, гуманними, крім того, добре проінформованими [7, с. 526].

Величезна відповідальність, покладена на парламентаря, передбачає його підготовку і цілий комплекс якостей, необхідних для проведення переговорів. Аналіз професійної підготовки перемовника обов'язково передбачає те, що останній має бути ще й психологом. Він повинен уміти налагоджувати психологічний контакт, уміло використовувати відхилення від теми переговорів, не втрачати ініціативи і не відступати від домінуючого або паритетного свого положення та ін. [3, с. 15]. Не можна не погодитися з психологами у тому, що підготовка парламентарів не може бути досконалою без навчання всіляким прийомам і способам психологічної дії, а саме техніки входження в контакт, створення першого позитивного враження, залучення уваги й ініціативі інтересу до особи, створення адекватних ситуації іміджу і рольових моделей з урахуванням етнічних і конфесійних якостей терориста, встановлення рапорту і підтримки діалогу, навіювання, переконання і навіть підпорядкування.

Окрім перерахованих вище якостей, якими необхідно володіти парламентареві, існує ще одна вимога до професійного перемовника. Вона полягає у налагодженій співпраці парламентаря та перекладача, котрий часто може бути залучений до проведення перемовин. Однак перекладачі, зазвичай, не лише переводять вислови, але й інтерпретують отримані тексти. Відповідно, робота парламентаря з перекладачем стає особливо складною, оскільки існує небезпека спотворення сенсу сказаного або написаного терористами. Отже, перемовнику необхідно володіти майстерністю професійно співпрацювати з перекладачем, що потребує відповідних знань і навичок.

Враховуючи вищезазначені вимоги до кандидата у парламентарі у контексті професійної підготовки перемовників із числа поліцейських, як основний метод навчання пропонуємо тренінги у формі рольової гри, в якій моделюється конкретна обстановка переговорів зі злочин-

цями, закріплюються навички психологічної боротьби, впливу на злочинців із метою схилення їх до відмови від протиправної поведінки, досягнення згоди. Водночас зазначені тренінги сприяють розвитку навичок безпосереднього спілкування, вмінню говорити, відпрацюванню риторики як такої. У подальших наукових дослідженнях нами будуть запропоновані декілька моделей рольових ігор, які можна застосувати під час підготовки парламентарів. З цього приводу доречним є вислів німецьких колег, котрі вважають, що «німа поліція не здатна пояснити й обґрунтувати свої заходи, проінформувати громадськість про загальну картину конкретних поліцейських дій, відповідно, вона повинна піти в минуле» [8]. На підтвердження вказаного зазначимо, що перемовинам не можна навчати тільки шляхом видання методичних рекомендацій, інструкцій, наукових праць та інших публікацій. Перемовини – це, насамперед, вміння вести діалог в екстремальних умовах, знаходити аргументи і контраргументи. На жаль, нині поліцейські не в повному обсязі готові виконувати комунікативні функції, без яких неможливе ефективне виконання правозастосовчої діяльності. Тому пошук шляхів розвитку їх мовленнєвої активності є одним із найважливіших завдань професійної підготовки не тільки парламентарів, але й поліцейських загалом.

Окрім вищезазначених тренінгів, важливим елементом прикладного етапу професійної підготовки перемовників повинні стати тренінг-семінари, у ході яких досвідчені парламентарі передаватимуть свій досвід початківцям. Вважаємо, що всі перемовини повинні бути зафіксовані аудіо- та відеозасобами, з метою подальшого їх аналізу та вироблення рекомендацій щодо порядку ведення перемовин. Вони можуть стати прикладом успішних або, навпаки, невдалих перемовин. Безумовно, ведення перемовин зі злочинцями вимагає високого професіоналізму, який досягається постійними тренінгами і навчанням поліцейських. Характер постійної підготовки парламентарів є ключовим моментом, оскільки, йдучи на перемовини зі злочинцями, парламентар вже має бути готовим до цього процесу, а не перебувати на стадії його підготовки. На стадії орієнтації в ситуації до вступу у контакт зі злочинцями фахівці (психологи, психіатри, культурологи, етнологи, антропологи) допомагають розібратися в особистостях злочинців, визначити стратегію і тактику подальшої роботи, оцінити прийнятність вимог, однак базовою підготовкою парламентар вже повинен досконало володіти у повному обсязі. Це дозволить йому швидко орієнтуватися у ситуації з перемовин.

Вітчизняний досвід свідчить про те, що ефективне використання можливостей переговорів зі злочинцями визначається рівнем підготовки парламентарів. Негативно впливає на вирішення цієї проблеми: відсутність постійної системи їх підготовки і перепідготовки; неправильний відбір на навчання кандидатів; недостатня кількість підготовлених фахівців із ведення переговорів; відсутність алгоритму проведення переговорів; недостатня кількість використання тренінгових занять у формі рольових ігор під час підготовки перемовників; відсутність обміну досвідом щодо проведення перемовин між відомствами і службами різних регіонів України.

Очевидно, що безцінним у напрямі підготовки перемовників і ведення переговорів є запозичення зарубіжного досвіду розвинених країн Західної Європи та Сполучених Штатів Америки (цей аспект було досліджено та відтворено нами у попередніх дослідженнях). Так, у зазначених зарубіжних країнах накопичено багатий досвід використання професійних перемовників із числа поліцейських, які професійно діють в екстремальних ситуаціях, пов'язаних із захопленням заручників. Пошук і досягнення компромісу зі злочинцями у розвинених країнах вважається не стільки первинною, як основною фазою проведення спеціальної операції зі звільнення людей, що у разі успіху дозволяє не допустити ескалації конфлікту й уникнути кровопролиття. На нашу думку, в нашій державі застосування вогнепальної зброї під час проведення спеціальної операції зі звільнення заручників також повинно бути крайнім заходом, а метою перемовин має стати збереження життя заручників і їх звільнення найбільш ефективним способом.

До вказаного слід додати, що організація переговорів із приводу звільнення заручників у сучасних умовах не обмежується тільки діяльністю правоохоронних органів. Під час звільнення заручників діє група перемовників, яка формується з числа представників правоохоронних та інших державних органів, осіб, котрих безпосередньо зазначили особи, які розшуковуються, установлюються, підлягають затриманню, або котрі є авторитетними для них (діячі культури, лікарі, юристи, старійшини, священнослужителі), або яким вони довіряють, а також фахівців, що володіють досвідом чи методикою ведення поліцейських перемовин, і працівників підрозділів кримінальної поліції для забезпечення взаємодії перемовників з іншими групами оперативного шикування. Однак це може стати предметом окремого наукового дослідження.

Висновки. Таким чином, з урахуванням викладеного можна зазначити, що, по-перше, правильний відбір і постійна професійна підготовка парламентарів є запорукою проведення успішної спеціальної операції із затримання озброєних злочинців і звільнення заручників. По-друге, для ефективної професійної підготовки парламентарів необхідне отримання та використання знань у сфері психології і педагогіки, а також проходження спеціальної підготовки. По-третє, професійна підготовка парламентарів також потребує відпрацювання отриманих навичок у ході модельованих переговорних ситуацій у формі тренінгів (рольової гри), забезпечення методичними матеріалами, навчальною літературою, мультимедійними засобами навчання. По-четверте, корисним і необхідним для підготовки професійних перемовників є запозичення зарубіжного досвіду розвинених країн Західної Європи та США.

Список використаних джерел:

1. Фишер Р., Юри У. Путь к согласию или переговоры без поражения / пер. с англ. А. Гореловой; предисл. В.А. Кременюка. М.: Наука, 1992. 158 с.
2. Александров Д.О., Кондратьев Я.О. Психологичне забезпечення оперативно-службової діяльності працівників міліції. Ч. 3. Психологічне забезпечення переговорної діяльності: навч.-метод. посіб. К.: НАВСУ, 2003. 124 с.
3. Дробышев А.Т., Кручинин В.Н., Зубков Д.И. Психологические особенности ведения переговоров сотрудниками органов внутренних дел с лицами, захвачившими заложников: учеб. пособ. Воронеж: ВВШ МВД России, 1997. 35 с.
4. Белланже Л. Переговоры / пер. с франц. под ред. И.В. Андреевой. СПб.: Издательский Дом «Нева», 2002. 128 с.
5. Кременюк В.А. Проблема переговоров в отношениях двух держав. США: экономика, политика, идеология. 1991. № 3. С. 43–51.
6. Ковальчишина Н.І. Підготовка перемовників: концептуальний підхід. Фундаментальные и прикладные психологические исследования в практиках ведущих научных школ: реалии и перспективы: международная коллективная монография / под ред. Л.Ф. Бурлачука, Т.П. Висковатовой, В.М. Синельникова; отв. сост. В.Е. Лунев. Макеевка: МЭГИ-Institution Is Certified by International Education Society, London, Great Britain; Донецк: Світ Книги. 2012. С. 559–572.
7. Кравчук І.А. Ведення переговорів з терористами. Форум права. 2010. № 4. С. 526–530.
8. Илларионов В.П. Опыт организации ведения переговоров с террористами. Информационные материалы по итогам стажировки специалистов и слушателей Академии МВД России в ФРГ: Рефератив. сб. 1993. Июнь, 18.

ОБСТАВИНИ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ З'ЯСУВАННЮ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ УМИСНИХ ВБИВСТВ, УЧИНЕНИХ НА ЗАМОВЛЕННЯ З ВИКОРИСТАННЯМ ВИБУХОВИХ ПРИСТРОЇВ

У статті визначаються сутність, значення та місце обставин, що підлягають з'ясуванню, в методиці розслідування умисних вбивств, учинених на замовлення з використанням вибухових пристроїв. Розкривається зміст наведених обставин.

Ключові слова: обставини, що підлягають з'ясуванню, умисне вбивство, учинене на замовлення з використанням вибухових пристроїв, криміналістична методика, предмет доказування, систематизація.

В статье определяются сущность, значение и место обстоятельств, подлежащих выяснению, в методике расследования умышленных убийств, совершенных по заказу с использованием взрывных устройств. Раскрывается содержание приведенных обстоятельств.

Ключевые слова: обстоятельства, подлежащие выяснению, умышленные убийства, совершенные по заказу с использованием взрывных устройств, криминалистическая методика, предмет доказывания, систематизация.

The article defines the essence, significance and place of circumstances to be clarified in the methodology for investigating deliberate assassinations made to order using explosive devices. The content of these circumstances is revealed.

Key words: circumstances to be clarified, intentional murder, commissioned using explosive devices, forensic methodology, object of proof, systematization.

Вступ. Розслідування умисних вбивств, учинених на замовлення з використанням вибухових пристроїв, є складним, трудомістким процесом. Це зумовлюється насамперед особливою суспільною небезпекою вказаних кримінальних правопорушень, а також специфікою механізму їх скоєння. Ось чому для забезпечення ефективності досудового розслідування вказаних злочинів варто визначити як тактичні завдання розслідування, так і криміналістичні засоби їх вирішення. Тому особливої актуальності набуває питання про визначення кола обставин, що підлягають з'ясуванню під час розслідування умисних вбивств, учинених на замовлення з використанням вибухових пристроїв.

Поняття, зміст і значення обставин, які підлягають з'ясуванню під час розслідування злочинів, неодноразово досліджували в своїх працях такі вчені, як Р.С. Белкін, О.М. Васильєв, А.Ф. Волобуєв, В.А. Журавель, О.Н. Колесниченко, В.П. Колмаков, В.О. Малярова, В.О. Образцов, О.В. Одерій, О.В. Пчеліна, М.В. Салтевський, Р.Л. Степанюк, В.Г. Танасевич, В.В. Тіщенко, О.О. Хмиров, С.Н. Чурилов, В.І. Шиканов, А.В. Шмонін, Б.В. Щур, М.П. Яблоков та ін. Однак чимало положень залишається спірними, а окремі з них – не вивченими взагалі. Відсутня однак позиція з приводу доцільності виокремлення згаданих обставин у системі окремої криміналістичної методики та їх місця в ній. Також відсутні комплексні дослідження з приводу визначення обставин, що підлягають з'ясуванню у розслідуванні умисних вбивств, учинених на замовлення з використанням вибухових пристроїв, та розкриття їх змісту. Тож усунення названих прогалин є метою представленої статті.

Результати дослідження. Як зазначає О.В. Пчеліна, обставини, що підлягають з'ясуванню під час розслідування кримінального правопорушення, є міжпредметною категорією, оскільки вивчаються одночасно такими науками, як кримінальний процес і криміналістика. У кожній із названих наук для позначення згаданих обставин використовується різна термінологія. Зокрема, в

кримінальному процесуальному праві вказану категорію позначають як предмет доказування або обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. У криміналістиці зустрічаються такі поняття, як предмет розслідування, обставини, що підлягають встановленню, або обставини, які підлягають з'ясуванню під час розслідування кримінальних правопорушень [1, с. 267].

Так, у кримінальному процесуальному законодавстві України для позначення теоретичної категорії «предмет доказування» використовується термін «обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні». Доказування у кримінальному провадженні полягає у збиранні, перевірці й оцінці доказів з метою встановлення обставин, які мають значення для кримінального провадження [2]. Можна припустити, що значення встановлення цих обставин полягає у вирішенні завдань кримінального провадження, визначених у ст. 2 КПК України. Йдеться про захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорону прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [2].

Тому обставини, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, повинні бути не просто встановлені, а підкріплені системою належних, допустимих, достовірних і достатніх доказів, які б вказували на їх незаперечність. Стосовно обставин, що підлягають з'ясуванню, то це криміналістична категорія, котра позначає обставини, які потрібно не просто визначити, розпізнати за певними ознаками, а й виявити, відкрити, розкрити як що-небудь досить часто приховане [1, с. 270]. Зокрема, В.С. Перлін слушно зауважує, що зазначені обставини зумовлюються предметом доказування, закріпленим у чинному кримінальному процесуальному законодавстві, та конкретним складом злочину, визначеним положеннями кримінального закону. Насамперед йдеться про з'ясування обставин, які у своїй сукупності вказували б на вчинення кримінального правопорушення. Адже наявність обставин, що свідчать про вчинення кримінального правопорушення, є підставою для внесення таких відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань [3, с. 99–100].

Визначення обставин, які підлягають з'ясуванню під час розслідування кримінальних правопорушень, зокрема умисних вбивств, учинених на замовлення з використанням вибухових пристроїв, надає розслідуванню злочинів цілеспрямованості, вказує на кінцеві цілі розслідування, правильну кримінально-правову кваліфікацію, визначення ознак, котрі пом'якшують і обтяжують кримінальну відповідальність або виключають її, що дозволяє забезпечити реалізацію завдання повного, всебічного й об'єктивного дослідження обставин вчинення кримінальних правопорушень [4, с. 11]. Більше того, зазначені обставини орієнтовані на ознаки, характерні для конкретного складу злочину. Ці ознаки дозволяють розмежувати різні склади злочину між собою [5, с. 17].

У зв'язку з наведеним вважаємо, що обставини, які підлягають з'ясуванню, є невід'ємним елементом методики розслідування умисних вбивств, учинених на замовлення з використанням вибухових пристроїв. Установлення вказаних обставин дозволить дослідити всі елементи механізму вчинення зазначеного виду вбивств, перевірити висунені слідчі версії та вирішити як проміжні, так і стратегічні тактичні завдання розслідування. Не варто їх ототожнювати з криміналістичною характеристикою злочинів. Остання є результатом дослідження злочинних подій, які мали місце в минулому, внаслідок якого узагальнено відомості про найбільш типові елементи механізму скоєння певного кримінального правопорушення. Водночас обставини, що підлягають з'ясуванню, стосуються не безпосередньо механізму злочину, а слідчої діяльності з виявлення, розкриття та розслідування вказаного злочину. Тобто ці обставини варто з'ясувати слідчим у ході своєї діяльності, нерідко використовуючи напрацювання й узагальнення, які містяться у відповідних криміналістичних характеристиках злочинів.

Не менш важливим є питання про систематизацію обставин, що підлягають з'ясуванню. Вирішення цього питання дозволить впорядкувати діяльність із їх виявлення та розслідування [1, с. 275].

Так, у ч. 1 ст. 91 КПК України наводиться перелік обставин, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні. Зміст наведених обставин у визначених законом випадках доповнюється положеннями ст. 485, 505 КПК України [2]. Запропонований законодавцем перелік обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, береться за основу під визначення обставин, які підлягають з'ясуванню у розслідуванні умисних вбивств, учинених на

замовлення з використанням вибухових пристроїв. Проте з урахуванням особливостей учинення цих злочинів згаданий перелік розширюється та деталізується.

В.В. Тищенко, досліджуючи теоретичні основи планування й організації розслідування корисливо-насильницьких злочинів, для виділення і групування обставин, що підлягають встановленню, використав елементи предмета доказування та складу злочину, описаного в кримінальному законі. Вчений виокремлює: 1) обставини, пов'язані з подією злочину (наявність означеної події; спосіб заволодіння майном; знаряддя та засоби, час, місце та інші умови вчинення злочину; наявність чи відсутність проникнення в житло, приміщення чи інше сховище); 2) обставини, пов'язані з об'єктом злочину: предмет злочинного посягання (найменування викраденого майна, його кількість, властивості, вартість); хто є потерпілим і цивільним позивачем; 3) обставини, пов'язані з особами, що вчинили злочин: персонаграфічні дані; дані, які мають кримінально-правове значення; дані, що характеризують групу осіб, яка вчинила злочин чи займалася корисливо-насильницькою діяльністю; 4) обставини, що визначають винність обвинуваченого, злочинну мету, підтверджують його корисливий мотив; 5) обставини, які належать до наслідків злочину: ступінь здійснення задуманого злочину; факт вилучення майна; наявність, характер і тяжкість тілесних ушкоджень, заподіяних потерпілому, або факт його смерті; характер і розмір заподіяної шкоди; доля викраденого майна на момент розкриття злочину [6, с. 30–31].

Є.Г. Сахарова, досліджуючи загальні питання розслідування злочинів, пов'язаних із заподіянням шкоди здоров'ю, систему обставин, що підлягають з'ясуванню, представляє обставинами, які стосуються: події злочину; механізму події і його наслідків; особистості потерпілого; обвинуваченого; завданої шкоди [7].

О.І. Дворкін, Л.В. Бертовський щодо вбивств, скоєних із застосуванням вибухових пристроїв, серед обставин, що підлягають встановленню та доказуванню, виділяють 1) час: установки вибухового пристрою, здійснення вибуху чи виявлення не підірваного вибухового пристрою, придбання готового вибухового пристрою чи його компонентів, виготовлення саморобного вибухового пристрою, затримання підозрюваних осіб; 2) місце: вибуху; знаходження осередка вибуху, виявлення залишків вибухового пристрою, трупів, руйнувань певних конструкцій, комунікацій, ініціювання вибухового пристрою, виготовлення саморобного вибухового пристрою, придбання готового вибухового пристрою чи його компонентів, виявлення не підірваного вибухового пристрою; 3) спосіб учинення злочину: конструкцію вибухового пристрою, кількість вибухової речовини та її тротиловий еквівалент, спосіб ініціювання вибуху, установку вибухового пристрою та його використання, придбання, виготовлення та зберігання вибухового пристрою, спосіб вивчення розпорядку дня потерпілого, підготовку шляхів відходу, використання знарядь і засобів, і т. п.; 4) дані, які характеризують обвинуваченого; 5) дані, що характеризують потерпілого; 6) наслідки вчинення злочину: де від епіцентру вибуху перебував кожен із потерпілих, яких ушкоджень завдано потерпілим, розмір матеріальної шкоди, які фактори визначають небезпечний характер способу вчинення злочину; 7) у разі вчинення злочинів організованою злочинною групою з'ясовується кількість її учасників, роль кожного з них, наявність і зміст плану дій, тривалість функціонування групи і т. д. [8, с. 21–24].

І.М. Кунтій обставини, що підлягають з'ясуванню під час розслідування кримінальних проваджень про умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, об'єднав у три групи: 1) обставини, які стосуються події кримінального правопорушення (відомості про час вчинення злочину; про місце вчинення злочину; про спосіб вчинення злочину; про знаряддя злочину; про сліди злочину); 2) особистісні обставини (відомості про особу потерпілого; про особу злочинця; про наявність зв'язку потерпілий – злочинець); 3) інші обставини (вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням; обставини, які обтяжують чи пом'якшують покарання; обставини, що виключають кримінальну відповідальність чи є підставою для закриття кримінального провадження; обставини, які є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності; обставини, що виключають факт вчинення підозрюваною особою іншого виду умисного вбивства) [9, с. 82].

Р.Х. Бічурін, формуючи методика розслідування умисних вбивств із хуліганських мотивів, виокремлює обставини, які підлягають доказуванню. Останні, на його думку, є вагомою підставою для належної організації та планування розслідування умисних убивств із хуліганських мотивів. Вказані обставини пропонується згрупувати в обставини, спрямовані на доказування складу злочину, й обставини, спрямовані на доказування інших значущих для кримінального провадження факторів [10, с. 9, 15]. Тобто обставини, що підлягають доказуванню, розділено залежно від їх значення для кримінального провадження. Перша група дозволяє здійснити правильну кваліфікацію злочину, виключивши наявність у протиправних діяннях ознак іншого, подібного за механізмом учинення, складу злочину, а друга – обрати справедливий вид і міру покарання.

Авторський колектив методичних рекомендацій щодо здійснення процесуального керівництва досудовим розслідуванням терористичних актів слушно відзначає важливість відмежування указаних діянь від суміжних складів злочину. Для цього необхідно з'ясувати всі обставини, що підлягають доказуванню під час розслідування. Зокрема, становлять інтерес рекомендації щодо розмежування терористичних актів від умисних вбивств, учинених із використанням вибухових пристроїв. Умисне вбивство, вчинене небезпечним для життя багатьох осіб способом, має місце тоді, коли для позбавлення життя потерпілого винний обирає такий спосіб, який створює реальну небезпеку для життя інших осіб. Але реальна небезпека для життя людей виникає і в разі вчинення терористичного акту, що як структурний елемент може містити в собі й вчинення дій, які призводять до загибелі людей внаслідок загальнонебезпечного способу насильницького акту. Як приклад, використання вибухових пристроїв як спосіб досягнення злочинного задуму. Однак у разі вчинення теракту позбавлення життя однієї чи кількох осіб не є метою дій винного, тоді як у разі умисного вбивства загальнонебезпечним способом позбавлення життя потерпілого є тим основним і кінцевим результатом, якого прагне винний. Умисне вбивство може набути терористичного характеру, але лише тоді, коли слугуватиме засобом залякування населення та суб'єктів впливу з метою коригування поведінки останніх в інтересах терористів [11, с. 16–17]. З урахуванням зазначеного вважаємо, що перелік обставин, які підлягають з'ясуванню, обов'язково повинен бути доповнений обставинами, що виключають наявність у злочинних діяннях ознак інших складів злочинів.

Таким чином, проаналізувавши панівні наукові підходи до систематизації обставин, які підлягають з'ясуванню під час розслідування злочинів загалом та умисних убивств зокрема, пропонуємо виокремлювати такі групи обставин під час розслідування умисних вбивств, учинених на замовлення з використанням вибухових пристроїв:

1. Обставини, пов'язані з подією злочину. Серед указаних обставин варто з'ясувати час, місце, умови (час і місце придбання зброя і засобів злочину; місце виготовлення, зберігання та транспортування вибухових пристроїв; час і місце установки вибухового пристрою; час і місце ініціювання вибуху; наявність у зоні дії вибуху сторонніх осіб; час і місце отримання винагороди виконавцем за вчинення вбивства й інше) та способи вчинення злочину. Насамперед слід встановити, що використання вибухових пристроїв є способом безпосереднього вчинення умисного вбивства на замовлення. У зв'язку з цим потрібно поряд зі з'ясуванням способів підготовки, безпосереднього вчинення та приховування вказаних убивств (пошуку співучасників і вступу у злочинний зговір; розподілу ролей; визначення способу оплати замовником виконання умисного вбивства з використанням вибухових пристроїв; вибору зброя злочину, його пошуку і підготовки до застосування; відпрацювання навиків застосування вибухового пристрою, зокрема його установки та приведення в дію; вивчення жертви злочину тощо) встановити зброя та засоби, що використовувалися злочинцями, сліди та наслідки злочину (завдання смерті чи в разі замаху на вбивство – тілесних ушкоджень особі; пошкодження майна; інші збитки). Зокрема, з'ясовуючи вид і походження зброя і засобів умисних вбивств, учинених на замовлення з використанням вибухових пристроїв, варто встановити, готовий чи саморобний пристрій використовувався; які компоненти та зброя використовувалися для його виготовлення; способи придбання вибухового пристрою чи його компонентів; принцип дії вибухового пристрою тощо.

2. Обставини, пов'язані з особою злочинця. До цих обставин належать відомості про особу замовника, виконавця, за наявності – посередника (їх соціальний статус, зв'язки між ними, функції кожного з них); форма вини; мета та мотиви. Особливу увагу слід приділяти з'ясуванню корисливого мотиву у виконавця, який проявляється в отриманні (намірі отримати) винагороди від замовника. Тобто потрібно встановити найманий характер учиненого вбивства.

3. Інші обставини, що підлягають з'ясуванню. Зокрема, це відомості про особу потерпілого (персональні дані, соціальний статус, вид і характер діяльності, наявність конкурентів чи інших недоброзичливих осіб, зв'язок із замовником убивства тощо); обставини, які виключають наявність у злочинних діяннях ознак інших, окрім умисного вбивства, вчиненого на замовлення з використанням вибухових пристроїв, суміжних складів злочинів; обставини, що впливають на обрання виду та міри покарання або є підставою для закриття кримінального провадження; обставини, які є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання.

Висновки. Отже, обставини, що підлягають з'ясуванню під час розслідування умисних вбивств, учинених на замовлення з використанням вибухових пристроїв, є обов'язковим структурним елементом відповідної криміналістичної методики, встановлення яких дозволить слідчому зорієнтуватися в конкретній слідчій ситуації, спланувати свою діяльність, правильно обравши напрямок розслідування та засоби й методи його провадження.

Список використаних джерел:

1. Пчеліна О.В. Теоретичні засади формування та реалізації методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності: дис. ... док. юрид. наук: 12.00.09. Х., 2017. 568 с.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.
3. Перлін В.С. Методика розслідування самовільного присвоєння владних повноважень або звання службової особи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Х., 2018. 264 с.
4. Кириленко Н.Ю. Методика розслідування шахрайства у сфері побутових відносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2013. 20 с.
5. Тарасов М.Ю. Расследование уголовных дел об убийствах: процессуальные и криминалистические вопросы: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Москва, 2003. 25 с.
6. Тіщенко В.В. Концептуальні основи розслідування корисливо-насильницьких злочинів: автореф. дис. ... док. юрид. наук: 12.00.09. Х., 2003. 51 с.
7. Сахарова Е.Г. Общие вопросы расследования преступлений, связанных с причинением вреда здоровью. Концепт. 2015. Т. 13. С. 3996–4000. URL: <http://e-koncept.ru/2015/85800.htm>.
8. Дворкин А.И., Бертовский Л.В. Методика расследования убийств, совершенных с применением взрывных устройств. М.: ИНФРА-М, 2001. 96 с.
9. Кунтій І.М. Методика розслідування умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 220 с.
10. Бічурін Р.Х. Методика розслідування умисних вбивств з хуліганських мотивів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Х., 2017. 21 с.
11. Методичні рекомендації щодо здійснення процесуального керівництва досудовим розслідуванням терористичних актів / О. В. Сенюк та ін. Київ, 2017. 53 с.

УДК 343.2

ГРЕБЕНЮК М.О.

**ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МАСКУВАННЯ ІНТЕРЕСУ
ДО ОБГОВОРЮВАНИХ ПИТАНЬ У ДІЯЛЬНОСТІ
ОПЕРАТИВНОГО ПРАЦІВНИКА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ**

У статті розкриваються психологічні особливості проведення оперативного опитування як одного з основних оперативно-розшукових заходів. Автор розкриває сутність психологічних засобів взаємодії з об'єктами оперативної уваги для отримання оперативно важливої інформації.

Ключові слова: *оперативно-розшукова діяльність, оперативна інформація, спеціальні психологічні знання.*

В статье раскрываются психологические особенности проведения оперативного опроса как одного из основных оперативно-розыскных мероприятий. Автор раскрывает сущность психологических средств взаимодействия с объектами оперативного внимания для получения оперативно значимой информации.

Ключевые слова: *оперативно-розыскная деятельность, оперативная информация, специальные психологические знания.*

The article reveals the psychological peculiarities of carrying out an operational survey as one of the main operational-search activities. The author reveals the essence

of psychological means of interaction with objects of operational attention for obtaining operatively important information.

Key words: *operative-search activity, operative information, special psychological knowledge.*

Вступ. Проблема психологічного забезпечення процесу запобігання і розкриття злочинів у теорії і практиці оперативно-розшукової діяльності набула особливої актуальності у зв'язку з динамічним розвитком практичної психології в останні десятиліття. Адже розробка та застосування ефективних психологічних технологій, прийомів і методів дозволяє значно підвищити рівень оперативно-розшукової діяльності. Вирішення питань впровадження спеціальних психологічних методів в оперативно-розшукову діяльність має комплексний характер і залежить від науково-теоретичного осмислення прикладних проблем оперативно-розшукової і службової діяльності співробітників правоохоронних органів, впровадження якісних науково-практичних розробок.

Ні в кого не викликає сумнівів той факт, що організація і тактика оперативно-розшукових заходів, технологія оперативно-розшукової діяльності повинна регламентуватися у відомчих нормативних актах і неминуче має бути закритою, а основні ключові моменти можуть бути предметом наукових досліджень і вивчення практиками тільки як інформації обмеженого користування відповідно до вимог режиму таємності. Водночас обізнаність населення взагалі і злочинців зокрема про форми і методи оперативно-розшукової діяльності, які розкриваються під час трансляції кримінальних новин, художніх фільмів та ін., значно ускладнила роботу оперативних працівників, котрі щоразу, розкриваючи новий злочин, змушені шукати нові шляхи взаємодії з об'єктами оперативної уваги. Це вимагає від оперативного працівника постійного творчого пошуку, удосконалення своєї професійної майстерності.

Загальновідомо, що розв'язання задач оперативно-розшукової діяльності часто базується на здобутті інформації від громадян про злочини або причетних до них осіб. Найбільш ефективне виконання поставлених перед оперативними працівниками завдань досягається шляхом задіяння можливостей добровільної допомоги населення, а також конфіденційного співробітництва громадян з оперативними підрозділами, в т. ч. і шляхом залучення їх до негласної співпраці на постійній основі [1]. Від вибору тих чи інших прийомів і методів, що зумовлюють заданість параметрів спілкування, залежить ефективність розкриття і розслідування конкретних злочинів. Величезний досвід, накопичений оперативно-розшуковою практикою, свідчить про вдале проведення оперативних опитувань за умов дотримання всіх тактичних прийомів. Приклади зі світової та вітчизняної практики дають підстави стверджувати, що успішне вирішення оперативно-розшукового завдання залежить від уміння працівника гнучко та дипломатично вести бесіду і тримати її хід під контролем, а також знаходити оптимальне рішення для спрямування бесіди у необхідному руслі, нерідко приховуючи від співрозмовника свій професійний інтерес до певних питань, які обговорюються під час комунікативної взаємодії.

Проблеми професійного спілкування в галузі юридичної психології досліджувалися у різних контекстах, зокрема:

– у зв'язку зі встановленням психологічного контакту в умовах ускладненого спілкування (Д.О. Александров, Л.І. Мороз, О.М. Морозов, Л.Б. Філонов, С.І. Яковенко, В.Г. Андросюк, Л.І. Казміренко, А.Т. Колесникова, І.А. Папкін, Л.М. Ростомова);

– для підвищення ефективності допиту (М.І. Єнікеев, В.Д. Берназ, В.О. Коновалова, М.В. Костицький, В.Г. Лукашевич, Є.Д. Лук'янчиков А.Р. Ратінов, Л.Д. Удалова, О.М. Цільмак, Ю.В. Чуфаровський);

– під час переговорів із правопорушниками, медіації в кримінальних провадженнях (М.В. Андрєєв, І.В. Дубовая, В.П. Ілларіонов, Ю.В. Меркулова, О.М. Морозов);

– навчання ефективної комунікації, зокрема тренінгу комунікативних умінь (Д.О. Александров, В.О. Лефтеров, Г.О. Літвінова, О.А. Левенець, Л.І. Мороз, Г.В. Попова, О.М. Цільмак, С.І. Яковенко).

Наукові розробки, які стосуються особливостей застосування оперативного опитування з метою одержання оперативно-розшукової інформації, у різний час вивчали К.В. Антонов, А.М. Агмажитов, О.М. Бандурка, Б.І. Бараненко, В.Д. Берназ, О.Ф. Долженков, П.П. Тищенко, І.М. Охріменко, М.А. Погорецький, Ю.Є. Черкасов, М.О. Шилін, А.Ю. Шумилов, М.О. Янков та ін. Проте слід зазначити, що, враховуючи обізнаність кримінальних елементів щодо методів роботи оперативних працівників (це формується, у т. ч., засобами масової інформації), дослі-

дження новітніх методів комунікативної взаємодії з об'єктами оперативного інтересу є нагальним питанням. З метою розробки більш ефективних заходів боротьби зі злочинністю необхідне постійне вдосконалення системи отримання оперативно-розшукової інформації.

Постановка завдання. Таким чином, метою статті є аналіз психологічних засобів отримання оперативно важливої інформації, а також дослідження психологічних аспектів маскування інтересу до обговорюваних питань у діяльності оперативного працівника правоохоронних органів.

Результати дослідження. Знання психічних закономірностей, застосування в процесі оперативно-розшукової діяльності певних психологічних методів допомагає працівникам правоохоронних органів регулювати і будувати взаємини із зацікавленими особами. Законом України про оперативно-розшукову діяльність передбачено право працівників оперативних підрозділів опитувати громадян за їх згодою та використовувати їх добровільну допомогу. Завдяки своєчасному отриманню оперативно-розшукової інформації стає можливим оптимальне використання наявних сил і оперативне реагування на ймовірне вчинення злочинів. Незважаючи на технічні можливості отримання оперативно-розшукової інформації, опитування в ОРД залишається головним інструментом, за допомогою якого отримується важлива інформація.

Дослідженню теоретико-прикладних проблем використання розвідувального опитування приділяли увагу О.С. Геращенко, М.Ю. Лір, В.В. Матвійчук, М.М. Руденко, В.О. Сілюков, В.Г. Телійчук, В.А. Черепанов, М.О. Шилін, М.О. Янковий та ін. На думку багатьох авторів, конкретизація цього методу відбувається у самій методиці опитування в комплексі з іншими методами пізнання в ОРД.

Практика отримання інформації шляхом опитування показує, що в цьому процесі вирішальна роль відводиться факторам психологічного порядку. У більшості випадків успіх залежить від вміння людини налагоджувати зі співрозмовником психологічний контакт і в процесі спілкування впливати на свідомі та несвідомі сфери його психіки. Такий вплив необхідний для різних цілей. Одна з них – пробудити співрозмовника повідомити інформацію, якою він не мав намірів із ким-небудь ділитися.

Окремі дослідники, вивчаючи зазначену проблему, акцентують увагу на важливості рольової поведінки (Ю.С. Пулатов, Л.І. Мороз, П.Я. Пригунов та ін.). Під професійно-рольовою поведінкою працівників правоохоронних органів розуміється поведінка, у якій регулюється зовнішній вигляд людини, маскуються її внутрішні стани, що створюють у оточуючих визначені, необхідні для працівника уявлення. Рольова компетентність оперативного працівника передбачає здатність виконувати велику кількість різнопланових ролей; проявляти рольову гнучкість, необхідну для переходу від однієї ролі до іншої, інколи протилежної за сутністю.

Іншу групу складають дослідження, в яких розробляється проблема легендування в оперативно-розшуковій діяльності. Такі науковці, як Б.І. Бараненко, А.Г. Цветков, І.П. Козаченко, Я.Ю. Кондратьєв, І.В. Сервецький, Е.А. Дідоренко, М.Л. Грібов та ін. легендування розглядають у контексті організації і тактики введення негласних співробітників в оперативну розробку, а також із погляду особливості спілкування негласного працівника з іншими особами. Головною рисою легендованого спілкування під час проведення негласних оперативних заходів є маніпулятивна поведінка оперативного працівника. Маніпулятивний характер поведінки негласного працівника під час проведення негласних заходів полягає у тому, що замість своєї дійсної мети (виконання завдань оперативно-розшукової діяльності) він викладає іншим особам дезінформацію, яка спонукає їх до певних дій. Спілкування оперативного працівника з громадянами під час проведення оперативно-розшукових заходів із застосуванням легенди є досить специфічним видом спілкування. Воно має власні особливі риси, які виділяють його з-поміж інших видів спілкування.

У контексті маніпулятивної взаємодії проблема спілкування обговорюється досить широко. У науковій літературі дослідники активно обговорюють поняття маніпулювання та надають йому власні визначення, найбільш характерні з яких такі: форма духовного впливу прихованого панування, здійснювана насильницьким шляхом (Б.М. Бессонов, Д.А. Волгогонов); приховане застосування влади (сили) всупереч передбачуваній волі іншого (В.М. Сагатовський); управління і контроль, використання й експлуатація іншого (Е. Шостром). Усі автори доходять висновку, що маніпулятивне спілкування відрізняється тим, що партнер не інформується про справжні цілі спілкування, це своєрідне приховане управління. Важливим моментом маніпулятивної поведінки є спонукання партнера по спілкуванню до мимовільного реагування у вигляді неконтрольованих висловлювань, зміни експресії мови, психофізіологічних реакцій на спеціальним чином подані стимули. Маніпулятивний характер поведінки оперативного працівника поля-

гає у тому, що замість своєї дійсної мети (виконання завдань оперативно-розшукової діяльності) він викладає іншим особам дезінформацію, яка спонукає їх до певних дій.

З погляду сугестивного впливу маніпулятивне спілкування ґрунтовно проаналізували В.М. Петрик, М.М. Присяжнюк, Л.Ф. Компанцева, Є.Д. Скулиш, О.Д. Бойко, В.В. Остроухов. Ученими розкрито сутність і засоби маніпулювання свідомістю, розглянуто особливості маніпулятивного впливу з використанням нейролінгвістичного програмування та інших сучасних сугестивних технологій.

Дотепер у юридичній психології та інших науках суперечливим залишається питання про можливість застосування гіпнозу у розкритті злочинів методом навіювання. Неоднозначне ставлення до проблеми застосування гіпнозу у розкритті злочинів висвітлювалися різними авторами, такими як Л.П. Гримак, А.І. Скрипніков, А.Б. Стрельченко, А.М. Ларін, В.Д. Хабалаєв, Л.М. Ісаєва та ін. Водночас А.В. Дулов, О.Р. Ратінов, Ю.В. Чуфаровський вважають залучення сугестивних методик до психологічного арсеналу правоохоронців цілком можливим.

Таким чином, одним із найважливіших завдань, яке стоїть перед оперативником у ході цілеспрямованої бесіди (опитування), полягає у приховуванні від співрозмовника свого професійного інтересу до певних питань, які підіймаються у розмові. Потрібно враховувати природне прагнення співрозмовника зрозуміти мотиви поведінки й інтереси оперативника. Отже, вивідування оперативно-важливої інформації може бути успішним лише у тому разі, якщо розмова матиме невимушений характер, всі дії оперативника сприйматимуться партнером по спілкуванню як природні та не викличуть підозр. Для вирішення цього завдання необхідно мати на увазі, що:

- привід для вступу в бесіду повинен відповідати умовам, у яких вона проводиться;
- тема, з якої починається розмова, повинна бути нейтральною та становити інтерес для співрозмовника;
- вступ у контакт, початок бесіди і її ведення оперативником повинні відповідати нормам спілкування того соціального середовища, до якого належить співрозмовник;
- перехід до обговорення ключових питань повинен здійснюватися поступово.

Важливо пам'ятати, що мета бесіди має бути замаскованою професійними (наприклад, журналістськими, адвокатськими, комерційними) або науковими інтересами (збором матеріалів для написання звіту, статті, огляду) чи особистими зацікавленнями. Природно пояснити свій інтерес до теми оперативник може бажанням розібратися в цьому питанні, дійти до істини; прагненням відстояти свою думку, переконати співрозмовника; вираженням «щирого» інтересу до того, що говорить співрозмовник.

Формулюючи питання, необхідно акцентувати увагу на другорядних моментах, тоді як ключову інформацію у більшості випадків доцільно з'ясувати в байдужому, нейтральному, а іноді навіть у зневажливому тоні, не підкреслюючи свого особливого інтересу до неї. Щоб відволікти увагу співрозмовника від обставин, які підлягають з'ясуванню, оперативнику потрібно створити видимість того, що основний зміст бесіди полягає для нього в інших питаннях. Аналогічна тактика використовується для того, щоб приховати неповноту даних, наявних у розпорядженні оперативника. Тому питання, засновані на здогадах і неперевіреніх даних, рекомендується надавати у форму натяків або задавати їх у такому тоні, щоб у разі сторожкості співрозмовника їх можна було б повернути на жарг. Сумнівні обставини треба викладати в загальному вигляді, щоб помилковою деталізацією не розкрити свою непоінформованість.

Якщо співрозмовник все ж таки відчує або здогадається, що в нього намагаються вивідати закрити інформацію, то варто:

- виразити здивування, подив або навіть обурення тим, що співрозмовник «так» міг зрозуміти оперативника;
- перевести розмову на іншу, нейтральну тему;
- послатися на свою непоінформованість і незнання того, що це питання є таємницею;
- спробувати розсіяти підозри співрозмовника, підкресливши незацікавленість у цій інформації або пояснивши, що вона потрібна для якихось малозначних цілей;
- звести розмову до жаргу.

Тактика поведінки оперативника на цей випадок повинна відпрацьовуватися заздалегідь. Йому треба передбачати можливі ускладнення й готуватися до них завчасно. Якщо він під час проведення бесіди виявиться нездатним дати відразу зрозумілу відповідь на поставлене йому питання, це негайно викличе сторожкість і навіть підозріле ставлення до нього, а в підсумку призведе або до зриву бесіди, або до її небажаних наслідків.

Однією з форм приховування й захисту інформації є дезінформація об'єкта взаємодії. Основна проблема полягає в забезпеченні вірогідності помилкового інформаційного портрета. Дезінформування тільки тоді досягне мети, коли в конфронтуючої сторони не виникає сумнівів в істинності переданої їй помилкової інформації. В іншому разі може вийти протилежний ефект, тому що розкриття супротивником факту дезінформації скоротить сферу пошуку істинної інформації.

Тому правоохоронні органи повинні дуже серйозно підходити до організації процесу дезінформації. Дезінформація здійснюється шляхом приписування ознак інформаційного портрета об'єкта захисту під ознаки інформаційного портрета помилкового об'єкта. Тут все вирішують продуманість вихідної версії та бездоганність її реалізації. Вихідна версія повинна передбачати комплекс заходів, розподілених у часі й у просторі і спрямованих на імітацію ознак помилкового об'єкта. Чим менше використовується неправдивих відомостей і ознак, тим складніше розкрити помилковий характер інформаційного портрета.

Розрізняють такі способи дезінформування:

1. Заміну реквізитів інформаційних портретів, які захищають (якщо інформаційний портрет об'єкта захисту схожий на інформаційні портрети інших «відкритих» об'єктів і не має специфічних інформаційних ознак). У цьому разі обмежуються розробкою й підтримкою версії про інший об'єкт, видаючи як його ознаку ознаки об'єкта, що необхідно захистити. Наприклад, нині велика увага приділяється розробкам продукції подвійного застосування: військового і цивільного. Поширення інформації про виробництво продукції суто цивільного використання є надійним прикриттям її варіантів військового призначення.

2. Підтримку помилкової версії з ознаками, запозиченими від інформаційних портретів декількох різних реальних об'єктів. Шляхом різних поєднань ознак, які стосуються різних тем, можна нав'язати супротивнику хибне уявлення про роботи, що проводяться, не імітуючи додаткових ознак.

3. Поєднання справжніх і помилкових ознак. Помилковими замінюється незначна, але найбільш значуща частина інформації об'єкта захисту.

4. Зміна лише окремих інформаційних вузлів зі збереженням незмінної іншої загальної частини інформаційного портрета.

Зазвичай використовуються різні комбінації цих варіантів.

Вибір тактики власної поведінки, визначення особливостей своїх дій багато в чому залежить від ситуації, у якій протікає бесіда, від індивідуальних особливостей співрозмовника і від сформованих із ним стосунків. Оперативнику важливо вміти розпоряджатися ініціативою та будь-що зберігати впевненість протягом всієї зустрічі.

Для успішного маскування професійного інтересу потрібно правильно закінчити цілеспрямовану бесіду, використовуючи психологічний ефект «краю». Людина зазвичай краще запам'ятовує початок і кінець бесіди чи події, свідком яких вона була або в яких брала участь. Тому після одержання необхідної інформації варто поступово звести розмову до нейтральної теми й продовжити її ще якийсь час, підкресливши, що ті питання, які обговорювалися наприкінці, й були найцікавішими.

Одержувані від співрозмовника відомості не можуть бути повністю достовірними з ряду причин. Це, зазвичай, пов'язано з:

- помилками сприйняття людиною об'єктивної дійсності;
- природним викривленням даних у разі передачі їх від джерела до джерела;
- бажанням співрозмовника обдурити оперативника.

Взагалі, одержуючи інформацію від співрозмовника (джерела інформації), завжди потрібно відокремлювати його особисту думку з цього питання від наявних у нього відомостей. Адже інший раз авторитет джерела підмінює його реальні інформаційні можливості. До того ж, не слід виключати й те, що співрозмовник може бути жертвою цілеспрямованої дезінформації.

Для зниження впливу фактора суб'єктивності в оцінці отриманої оперативної інформації практикують подвійну оцінку: оцінюється як зміст інформації, так і джерело її одержання. Наприклад: достовірна інформація і надійне джерело. Втім, іноді бувають випадки, коли достовірна інформація надходить із ненадійного джерела, і навпаки.

У зв'язку з цим висловлення інформованих людей можуть бути трьох видів:

- а) щире висловлення;
- б) перекручене висловлення;
- в) помилкове висловлення.

Перекручування змісту висловлення може бути виявлене за допомогою дубльованої перевірки через інші джерела або аналітичним шляхом. Однак, оцінюючи особистість співрозмовника, його наміри та риси характеру, важливо знати його особисте ставлення до висловлення (на предмет виявлення омані або свідомого обману).

Помилковим висловленням у психології називають висловлення, у якому внаслідок суб'єктивного чинника спотворюється суть.

Способи перевірки інформації й каналів її надходження є першочерговим за значущістю завданням і розділяються на явні способи перевірки (поліграф) і приховані способи перевірки (дублювання, спостереження, експеримент). Зупинимося на прихованих методах перевірки:

Дублювання. Суть методу полягає в тому, що об'єкту доручається здобути інформацію, яка вже відома оперативнику.

Спостереження припускає періодичну перевірку об'єкта через наявні в його оточенні можливості оперативних служб: офіційні й негласні.

Експеримент – це заходи зі створення такої ситуації, що дозволяє спровокувати прояв прихованих особистісних рис об'єкта (наприклад, через третіх осіб здійснити підкуп або підкидання інформації, яку агент волів би не передавати оперативнику й т. п.), і фіксація реакції на це.

Відповідно до положень лінгвістики будь-яке висловлення має предикативність, тобто співвідноситься з реальною дійсністю. На основі предикативності будується внутрішня програма висловлення (план мовних побудов). Під час побудови фальсифікованого висловлення у свідомості мовця увесь час перемирюються істина та неправда. Співрозмовник постійно їх зіставлятиме й обиратиме з них кожен одиницю інформації, після чого вводитиме в мовлення обрані елементи. Цей факт і створює основу для виявлення помилкового висловлення. У методичному плані пошук помилкових елементів здійснюється головним чином двома методами: методом контент-аналізу і методом реєстрації психологічних змін.

Стосовно оцінки вірогідності висловлень співрозмовника, сутність методу контент-аналізу полягає у виділенні в тексті або мовленні деяких ключових одиниць змісту (понять, символів, слів), підрахунку частоти їхнього вживання, визначенні їхньої сполучуваності один з одним і загальним змістом тексту або висловлення.

Метод контент-аналізу дозволяє звернути увагу на той факт, що, плануючи й реалізуючи фальсифіковане повідомлення, його автор, зазнаючи певних труднощів, вживає слова, не характерні як для його індивідуального мовлення, так і для мовного спілкування конкретної соціальної групи, до якої він належить (неприродні для цієї людини терміни, слова й т. п.).

Метод реєстрації невербальних психологічних змін полягає у фіксації й оцінці станів людини під впливом стресової ситуації. Коли, наприклад, об'єкту ставиться несподіване запитання, його реакція відбивається в інтонації, міміці, жестах, позі, ході, дистанції між співрозмовниками, погляді та мимовільних психофізіологічних проявах. Якщо таке питання ставить людину в глухий кут, вона або обурюється, або плутається, або дивується. Якщо ж у питанні приховано певне приємне послання, вона виявляє позитивні емоції. Однак нерідко в стані стресу реальну емоцію людина намагається стримати і намагається замінити, наприклад, вираження страху на радість, подив, відразу і т. п. Подібне поведіння співрозмовника фіксується й піддається розшифровці.

Відомо, що серед різноманітної гами експресії в особі виділяються вирази, які сигналізують про емоції, однакові для всіх людей: подив, страх, обурення, відразу, радість і сум. Частіше за інші для маскування справжніх переживань використовується емоція подиву.

Наприклад, якщо людині повідомили про якусь сумну подію, вона буде на це реагувати вираженням суму. Але припустимо, що людині необхідно приховати від стороннього свій сум. Для цього вона постарается накинути на себе маску подиву. Ознакою нещирості в цьому разі буде час, тому що звичайно ширий подив проявляється миттєво, а штучно створений подив ніби застигає й триває помітно. Це видає підробку. Шляхом порівняння змісту висловлення з невербальними реакціями об'єкта можна зробити висновок про щирість співрозмовника.

Уважне спостереження за співрозмовником тоді, коли він викладає свою думку, і порівняння його експресивних реакцій зі змістом мовлення є тим психологічним шляхом, який дозволяє оперативнику певною мірою оцінювати істинність або хибність повідомлення. Тому оцінка вірогідності висловлень співрозмовника багато в чому залежить від професійної майстерності оперативника. Уміння оцінювати співрозмовника в процесі спілкування включає:

- уміння уважно слухати зміст висловлень;
- уміння аналізувати мовлення з метою оцінки особистості співрозмовника;

- уміння інтерпретувати невербальні прояви, що супроводжують висловлення;
- уміння миттєво враховувати вербальні та невербальні прояви у процесі керування ходом спілкування й оцінки висловлень співрозмовника.

Аналіз своєї роботи на зустрічі, ходу самої бесіди, особливостей спілкування, аналіз вірогідності висловлень співрозмовника, аналіз та узагальнення одержаної інформації варто провести відразу після повернення з зустрічі, оскільки згодом частина інформації забувається. Водночас до роботи над результатами зустрічі й до аналізу інформації рекомендується повернутися за можливості ще раз через якийсь час, коли згасне емоційна напруга, викликана роботою, і знизиться її вплив на психологічний механізм оцінки минулих подій. Згодом оперативник може пригадати якісь значущі додаткові моменти для більш правильної оцінки як поведінки співрозмовника, так і самої одержаної інформації.

Якщо ж виявлено нещирість і спробу передачі інформації про співпрацю третій особі, необхідно:

1. Припинити відносини.
2. Використати цей факт для зав'язування «оперативної гри» із супротивником.

Вивідання інформації є складним видом діяльності, що вимагає не тільки спеціальних знань, не тільки навичок збору інформації, але й комплексу психологічних якостей, які мають професійну значимість. До них належать: комунікабельність, спостережливість, кмітливність, активність, цілеспрямованість, ерудиція, наполегливість, самовладання та ін.

Оперативний співробітник, котрий володіє прийомами вивідання інформації, не тільки успішно добуває відомості, але й швидше та плідотворніше вивчає людей в інтересах залучення до співробітництва, одержує про них більше відомостей на кожній зустрічі порівняно з тим співробітником, який належною мірою не освоїв майстерності вивідання інформації.

Важливо зазначити, що оволодіння прийомами вивідання інформації тісно пов'язане з удосконалюванням особистої техніки спілкування, освоєнням методики контактної взаємодії, розвитком уміння вивчати людей в інтересах оперативної діяльності і є важливим напрямком формування професійної комунікабельності співробітника. Уміння ефективно вивідувати інформацію є одним із показників високої професійної кваліфікації оперативного працівника.

Список використаних джерел:

1. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність». Відомості Верховної Ради України. 1992. № 22. Ст. 303.
2. Бандурка О.М. Оперативно-розшукова діяльність. Ч. I: підручник. Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002.
3. Шилін М.О. Оперативне опитування як метод отримання оперативної інформації. Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. 2002. № 1. Ч. 2. С. 65–74.
4. Гарнер А., Піз А. Мова розмови. М.: Изд-во ЕКСМО-Прес, 2000. 146 с.
5. Левенець О.А. Тренінг розвитку інформаційно-пошукових умінь працівників органів внутрішніх справ. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю., 2008. 154 с.
6. Сугестивні технології маніпулятивного впливу: навч. посіб. / за заг. ред. Є.Д. Скулиша. К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2011. 248 с.
7. Чуфаровский Ю.В. Психология оперативно-розыскной деятельности. М.: Изд-во «МЗ-Прогресс», 2001. 208 с.

**ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ОBOB'ЯЗКІВ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИХ УСТАНОВ
МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ**

У статті на основі аналізу наукових поглядів вчених надано авторське визначення поняття обов'язків науково-дослідних експертно-криміналістичних установ Міністерства внутрішніх справ України. Наголошено, що значення обов'язків полягає у тому, що вони обмежують та урівноважують суб'єктивні можливості цих установ, змушують їх сприяти реалізації іншими суб'єктами своїх прав, повноважень, законних інтересів, спрямовують їх діяльність у русло законності, доцільності та суспільної корисності, сприяють більш якісному й ефективному контролю за їх діяльністю.

Ключові слова: юридичний обов'язок, науково-дослідні експертно-криміналістичні установи, МВС України.

В статье на основе анализа научных взглядов ученых предоставлено авторское определение понятия обязанностей научно-исследовательских экспертно-криминалистических учреждений Министерства внутренних дел Украины. Отмечено, что значение обязанностей заключается в том, что они ограничивают и уравнивают субъективные возможности данных учреждений, заставляют их способствовать реализации другими субъектами своих прав, полномочий, законных интересов, направляют их деятельность в русло законности, целесообразности и общественной полезности, способствуют более качественному и эффективному контролю за их деятельностью.

Ключевые слова: юридическая обязанность, научно-исследовательские экспертно-криминалистические учреждения, МВД Украины.

In the article, on the basis of the analysis of scientific views of scientists, author's definition of the concept of the duties of scientific-research expert-forensic institutions of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. It is stressed that the importance of duties is that they limit and counterbalance the subjective capabilities of these institutions, make scientific-research expert-forensic institutions facilitate the realization by other subjects of their rights, powers and legitimate interests; direct the activity of these institutions on the basis of legality, expediency and public utility, promote more qualitative and effective control over their activity.

Key words: legal duty, scientific-research expert-forensic institutions, Ministry of Internal Affairs of Ukraine.

Вступ. Кожна соціально спрямована держава повинна створити всі необхідні умови для того, щоб особа могла не лише мати можливість реалізувати всі свої законні права й інтереси, а й відчувати безпеку та захищеність у здійсненні будь-якої діяльності. Для цього обов'язковою є активна діяльність правоохоронних органів України щодо розслідування і розкриття злочинів. Однак функціонування цих органів неможливе без належної роботи підрозділів Експертної служби МВС України, одними з яких є науково-дослідні експертно-криміналістичні установи (далі – НДЕКУ) МВС України. Втім, у діяльності вказаного органу є велика кількість недоліків, пов'язаних із невизначеністю питання адміністративно-правового статусу вказаних установ і глибинного дослідження кожного окремого елемента такого статусу. Одним із ключових елемен-

тів будь-якого правового статусу є права й обов'язки суб'єкта. Не є винятком у цьому контексті і НДЕКУ МВС України.

Окремі проблемні аспекти правового статусу НДЕКУ МВС України у своїх наукових працях розглядали: М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова, О.В. Петришин, М.І. Магузов, В.Б. Авер'янов, І.П. Голосніченко, С.Г. Стеценко, Ю.П. Битяк, Д.М. Павлов, В.В. Голосніченко, С.В. Ківалов, В.В. Макарчук та багато інших. Втім, незважаючи на наукові пошуки, вченими недостатньо уваги було приділено обов'язкам НДЕКУ МВС України як одному з ключових елементів адміністративно-правового статусу цих установ.

Постановка завдання. Саме тому у нашому науковому дослідженні ми маємо на меті з'ясувати сутність обов'язків НДЕКУ МВС України.

Результати дослідження. У тлумачній словниковій літературі зі словом «обов'язок» пов'язується такий зміст: те, чого треба беззастережно дотримуватися, що слід безвідмовно виконувати відповідно до вимог суспільства або виходячи з власного сумління; певний обсяг роботи, сукупність справ, межі відповідальності і т. ін., що визначаються відповідним званням, посадою, родинним станом тощо [1, с. 813]. На сторінках юридичної літератури висловлюється ціла низка наукових думок щодо поняття та сутності обов'язку як соціальної та юридичної категорії. Так, наприклад, М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова, О.В. Петришин пишуть, що юридичний обов'язок – це вид і міра необхідної поведінки, встановлена законом. В основу суб'єктивного права, зазначають науковці, покладено юридичне забезпечення можливості, а в основу юридичного обов'язку – закріплення необхідності. Носієм можливої поведінки виступає уповноважена особа, а носієм обов'язку – зобов'язана особа. Уповноважена особа має право здійснювати певні дії, а зобов'язана повинна виконувати і забезпечувати їх. Юридичний обов'язок, як і суб'єктивне право, окреслений певними правовими нормами, тобто становить міру належної, необхідної поведінки. Вимагати виконання обов'язків поза встановленою мірою є порушенням закону. За порушення юридичних обов'язків настає юридична відповідальність. Юридичний обов'язок є гарантом виконання суб'єктивних прав, він встановлюється в інтересах уповноваженої особи [2, с. 344]. В.М. Кириченко та О.М. Куракін вважають, що юридичні обов'язки – це передбачена правовою нормою і забезпечена можливістю державного примусу міра належної поведінки зобов'язаного суб'єкта, яку він повинен здійснити в інтересах уповноваженого суб'єкта. Юридичний обов'язок встановлюється як в інтересах уповноваженого суб'єкта, так і в інтересах держави загалом, що є гарантом їхнього здійснення. На відміну від суб'єктивного права, відмовитися від виконання юридичного обов'язку не можна, тому що відмова від виконання або неналежне виконання є підставою для юридичної відповідальності. Залежно від того, який вид поведінки передбачений диспозицією правової норми, юридичні обов'язки поділяються на активні (вчинення позитивних дій в інтересах уповноваженого суб'єкта) і пасивні (невчинення заборонених дій). Юридичні обов'язки, як і суб'єктивні права, суворо персоніфіковані, тобто вони адресовані не абстрактній особі чи особам, а покладаються на конкретного суб'єкта чи суб'єктів визначених, конкретних правовідносин. Суб'єктивні права і юридичні обов'язки тісно пов'язані між собою, вони є взаємозалежними і відповідають один одному [3, с. 158]. О.Ф. Скакун у своїх працях зазначає, що існують загальносоціальні та юридичні обов'язки. Загальносоціальні обов'язки – суспільно визнана необхідність певної поведінки осіб (міра належного, корисного), що об'єктивно зумовлена потребами існування і розвитку інших осіб, соціальних груп, націй, людства. Можна сказати, що загальносоціальні обов'язки є перепорою на шляху до сваволі, хаосу – всього того, що заважає нормальному розвитку громадянського суспільства. Обов'язок – це парна категорія з правом, оскільки обов'язок є способом забезпечення права [4, с. 71]. Дослідниця цілком справедливо акцентує увагу на тому, що права особи, якими б об'ємними вони не були, не є безмежними, абсолютними, бо їх використання не повинно завдавати шкоди іншим людям, суспільству. Використання особою своїх прав одночасно передбачає її обов'язок захищати і зміцнювати ці права – заради себе і задля інших. Навіть громадяни розвинених демократій часто неправильно розуміють цю рівність та іноді користуються правами, ігноруючи обов'язки. Громадяни самі є хранителями своєї свободи, на прямих і межі зовнішнього вираження якої визначено в правах. Саме для того, щоб зміцнити свої права, громадяни в демократичному суспільстві беруть на себе зобов'язання (ставлять вимоги здійснювати якісні дії, поводитися належним чином) і виконують свої обов'язки. Як і права особи, основні загальносоціальні обов'язки фіксуються в конституції та інших законах держави, стають юридичними обов'язками [4, с. 71]. Юридичні обов'язки О.Ф. Скакун тлумачить як передбачені законодавством вид і міра належної поведінки особи,

що забезпечується державою. Сутність юридичного обов'язку полягає в тому, що він існує лише відповідно до суб'єктивного права і має здійснюватися в межах, встановлених законом і гарантованих державою; інакше до особи, яка не виконує обов'язків або виконує їх неналежно, застосовується державний примус [4, с. 71]. За В.К. Бабєвим, юридичний обов'язок – необхідна поведінка суб'єкта правовідносин, встановлена для задоволення інтересів носія суб'єктивного права. Юрист підкреслює, що без відповідного юридичного обов'язку суб'єктивне право перетворюється на фікцію. Юридичний обов'язок – це необхідна, належна поведінка. Якщо суб'єктивним правом можна не скористатися, можна від нього відмовитися, то від юридичного обов'язку відмовитися не можна. Юридична обов'язок, як і суб'єктивне право, також обмежений певними правилами, рамками, тобто є мірою. Вимагати виконання обов'язку понад цієї міри – свавілля, порушення законності. За порушення юридичних обов'язків настає юридична відповідальність [5, с. 424]. За Б.М. Семенком, юридичні обов'язки є державно-правовою необхідністю певної поведінки, а їх зміст становить конкретна належна поведінка, приписана законом [6, с. 28–37]. Досить ґрунтовну думку з приводу сутності та значення обов'язків висловлюють М.І. Матузова та О.В. Малько. Науковці у своїх працях пишуть, що необхідним компонентом оптимальної взаємодії держави, права й особи виступають юридичні обов'язки, без яких неможливі ні збалансована правова система, ні ефективне правове регулювання, ні чіткий правопорядок, ні інші стани і прояви суспільного життя. Вони – умова нормального функціонування конституційних інститутів, управління виробничими процесами, підтримки стійкості та стабільності в суспільстві [7, с. 95]. Юридичний обов'язок, на думку цих науковців, є встановленою законом мірою належної, суспільно необхідної поведінки, а також вид (лінія) поведінки. Це владна форма соціальної регуляції, яка спирається на «силовий» початок, тобто на можливість державного примусу. В обов'язках виражаються як особисті, так і загальнозначущі інтереси. Через обов'язок задовольняється інтерес уповноваженої особи в будь-яких правовідносинах. Обов'язок відповідає також інтересам самої правозобов'язаної особи, а у підсумку – цілям і завданням всієї політико-правової системи. Без цих інструментів суспільство швидко перетворилося б на якийсь некерований анархосиндикат [7, с. 95]. Слід погодитися з тезою про те, що обов'язки надають державі громадянську стійкість, рівнозначну екологічній рівновазі. Кореляція прав і обов'язків створює зрівноважений суспільний стан, інакше кажучи, режим найбільшого сприяння для повсякденної життєдіяльності людей. Таке поєднання висловлює розумний баланс інтересів всіх членів і складових частин суспільства, сприяє досягненню згоди, взаєморозуміння і соціального компромісу між ними. Це засіб гармонізації інтересів держави й особистості, а також інтересів громадян у їхніх взаєминах один з одним. Іншим шляхом важко домогтися бажаного соціального ефекту. Юридичний обов'язок – вид і міра державно-доцільної, розумної, корисної, об'єктивно зумовленої поведінки, покликаної вносити порядок і «умиротворення» в життя. Вона – законна перепона на шляху сваволі, хаосу, свавілля, неорганізованості, всього деструктивного, що заважає нормальному розвитку суспільства [7, с. 96].

Отже, обов'язок, хоча і є самостійним явищем, невіддільний від суб'єктивного, це парні, взаємозалежні поняття. Відомо, що будь-яка правова норма має представницько-зобов'язуючий характер і вже тому передбачає як можливу, так і належну поведінку. Обов'язок – спосіб забезпечення прав, умова їх реальності й ефективності. Якщо суб'єктивне право – це сфера влади і свободи індивіда, то юридичний обов'язок – область необхідності і підпорядкування. Носій обов'язків повинен розуміти й усвідомлювати свою «несвободу» і зв'язаність заради загального блага. Функціональне призначення юридичних обов'язків – кореспондувати суб'єктивним правам, виконувати свою частину роботи в загальному механізмі правового регулювання, направляти діяльність індивідів у потрібне русло [7, с. 96]. Соціальне ж призначення досліджуваного явища полягає у формуванні належної правосвідомості та правової культури громадян, слугує дисциплінуючим чинником, зміцнює законність і правопорядок у суспільстві. Всі ці функції тісно взаємопов'язані та взаємозалежні, здійснюються одночасно. Будь-які суб'єктивні права практично можуть бути реалізовані тільки через чийсь обов'язки, і, навпаки, обов'язки припускають чийсь право вимагати їх виконання. Поза кореляцією між собою ці категорії немислимі, вони можуть діяти тільки в «одній зв'язці», а не окремо. Обов'язки – зворотна сторона прав [7, с. 95–96]. О.В. Зайчук і Н.М. Оніщенко переконані, що юридичний обов'язок – це міра необхідної поведінки, яка є гарантією реалізації суб'єктами наданих їм прав. Це об'єктивно необхідна та можлива поведінка, котра забезпечує реальність можливостей, наданих суспільством і державою окремій особі. У разі позитивного ставлення особи

до необхідності виконання покладених на неї обов'язків їх реалізація настає лише за певних умов, передбачених правовою нормою. Держава у системі обов'язків визначає доцільний, соціально корисний і необхідний варіант поведінки. Нормами реалізації обов'язку є дотримання певних зобов'язань, які мають форму заборон, і виконання активних обов'язків, що існують як зобов'язання. Зміст юридичного обов'язку, на думку зазначених правознавців, складають варіанти необхідної поведінки, які слугують гарантією використання наданих суб'єктам можливостей [8]. Щодо кола ключових ознак юридичного обов'язку як самостійної юридичної категорії, то, на думку авторів, до нього належать такі: 1. Це міра необхідної поведінки, змістом якої є утримання від порушення заборон і необхідність виконання зобов'язань. 2. Це необхідна поведінка, що покладається з метою задоволення інтересів уповноваженої особи. 3. Це необхідна поведінка, яка має юридичний характер, тобто закріплена правовою нормою. 4. Це необхідна поведінка, що покладається як на всіх осіб, котрі проживають на території держави (обов'язок платити податки й обов'язкові платежі, охороняти природу, поважати державні символи, дотримуватися Конституції та законів України), так і лише на громадян (обов'язок захищати Вітчизну, її незалежність і територію, проходження військової служби). 5. Це необхідна поведінка, яка гарантується державою шляхом встановлення юридичної відповідальності за невиконання обов'язків чи створення перешкод до реалізації необхідної поведінки [8]. З позиції К.Г. Волинки юридичний обов'язок – це передбачені для зобов'язаної особи та забезпечені можливістю державного примусу вид і міра необхідної поведінки, яку потрібно виконувати в інтересах уповноваженої особи, котра має відповідні суб'єктивні права. Юридичні обов'язки, підкреслює науковець, забезпечують інтереси суспільства і держави, є гарантіями суб'єктивних прав [9, с. 156].

А.П. Чернега, аналізуючи сутність юридичного обов'язку як категорії, пише, що юридичні обов'язки людини та громадянина – це встановлені та гарантовані державним примусом конкретні вимоги до поведінки індивіда, офіційна міра належної поведінки. І права, й обов'язки, встановлені нормою права, виражають належну поведінку, проте, якщо право означає можливість діяти, то обов'язок – необхідність діяти. Однак, зауважує автор, категорія належної поведінки не дає достатнього уявлення про права й обов'язки як такі, оскільки через цю категорію між правами й обов'язками не робиться ніякого розмежування. Обов'язки громадян, насамперед, виражаються у необхідності дотримуватися визначених нормами права виду і міри поведінки [10]. Тому, на думку А.П. Чернеги, категорія правової необхідності найбільш повно розкриває сутність юридичного обов'язку. «Необхідність» для розкриття поняття обов'язків відіграє таку ж роль, яку в понятті прав і свобод особи виконує «можливість». Ще одним із конструктивних елементів юридичного обов'язку є відповідальність за невиконання приписів закону. Вона стимулює виконання та неухильне дотримання обов'язків [10].

Висновки. Враховуючи вищевикладене, можемо говорити про те, що обов'язки НДЕКУ МВС України є необхідною поведінкою цих суб'єктів, характер, зміст і міра якої визначаються державою у відповідному законодавстві. Дослідники говорять про обов'язки як про міру необхідної поведінки, однак, на наше переконання, такий підхід є не зовсім правильним, оскільки не відображає суті, природи обов'язку як соціального та юридичного явища. Адже міра відображає величину, обсяги обов'язку, тоді як сам обов'язок за своєю сутністю – це необхідність, вимушеність суб'єкта діяти певним чином, зумовлена: по-перше, потребою забезпечення нормальної реалізації прав і законних інтересів іншими суб'єктами – як індивідуальними, так і колективними, в т. ч. державою і суспільством.

Значення обов'язків як елементу адміністративно-правового статусу НДЕКУ МВС України полягає у таких аспектах: вони (тобто обов'язки) обмежують і врівноважують суб'єктивні можливості цих установ; змушують НДЕКУ сприяти реалізації іншими суб'єктами своїх прав, повноважень, законних інтересів; спрямовують їх діяльність у русло законності, доцільності та суспільної корисності; сприяють більш якісному й ефективному контролю за їх діяльністю. Тобто, покладаючи на суб'єктів публічного характеру, якими є досліджувані установи, відповідні обов'язки, держава має намір: по-перше, не допустити зловживання з їх боку своїми правами, гарантувати реалізацію наданих їм суб'єктивних можливостей виключно задля виконання свого функціонально-цілового призначення; по-друге, гарантувати необхідне ставлення цих установ до інших учасників суспільних відносин і забезпечити належний рівень продуктивності взаємодії з іншими; по-третє, забезпечити прозорість і підконтрольність їх діяльності.

Список використаних джерел:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
2. Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2002. 432 с.
3. Кириченко В.М., Куракін О.М. Теорія держави і права: модульний курс: навч. посіб. К.: Центр навчальної літератури, 2010. 264 с.
4. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 520 с.
5. Теория государства и права: учебник / под ред. В.К. Бабаева. М.: Юрист, 2003. 592 с.
6. Матузов Н.И., Семенко Б.М. Исследование проблемы юридических обязанностей граждан СССР. Сов. государство и право. 1980. № 12. С. 28–37.
7. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: учеб. пособ. М.: Юрист, 2004. 512 с.
8. Зайчук О.В., Оніщенко Н.М.. Теорія держави і права: Академічний курс: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2006. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/law/zaichuk_tdp/part2/406.htm.
9. Волинка К.Г. Теорія держави і права: навч. посіб. К.: МАУП, 2003. 240 с.
10. Чернега А.П. Сутність юридичного обов'язку як категорії. Збірник матеріалів міжнародної юридичної науково-практичної Інтернет-конференції. URL: http://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1002%3A040315-14&catid=115%3A1-0315&Itemid=150&lang=ru.

УДК 343.2

КАЛАТУР М.В.

**НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
В СЛІДЧИХ ПІДРОЗДІЛАХ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ**

У статті обґрунтовано роль інформаційного забезпечення в слідчих підрозділах правоохоронних органів України. Досліджено сучасний стан та проблеми інформаційного забезпечення в слідчих підрозділах правоохоронних органів. Визначені основні напрями вдосконалення інформаційного забезпечення діяльності слідчих органів України.

Ключові слова: *інформаційне забезпечення, інформаційна система, автоматизація, інформатизація, слідчі органи, діяльність, правоохоронні органи, слідчі підрозділи.*

В статье обоснована роль информационного обеспечения в следственных подразделениях правоохранительных органов Украины. Исследованы современное состояние и проблемы информационного обеспечения в следственных подразделениях правоохранительных органов. Определены основные направления совершенствования информационного обеспечения деятельности следственных органов Украины.

Ключевые слова: *информационное обеспечение, информационная система, автоматизация, информатизация, следственные органы, деятельность, правоохранительные органы, следственные подразделения.*

The article substantiates the role of information provision in investigative units of law enforcement agencies of Ukraine. The present state and problems of informational support in investigative units of law enforcement bodies are investigated. The main

directions of improvement of informational support of activity of investigating bodies of Ukraine are determined.

Key words: *information support, information system, automation, informatization, investigative bodies, activity, law enforcement bodies, investigation subdivisions.*

Вступ. Як проголошується в Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні, нині загальносвітовою тенденцією є масштабне, глибинне та динамічне проникнення інформаційно-комунікаційних технологій в усі сфери життєдіяльності особи, суспільства, суб'єктів господарювання та держави [1]. Водночас важливу роль у будь-якій системі управління відіграє система моніторингу й інформаційно-аналітичного забезпечення, що дозволяє відстежувати поточний стан та прогнозувати можливі наслідки. Проте в Україні інформаційно-аналітичне забезпечення розвивається з деяким запізненням унаслідок інерційності змін в органах управління та його уповільненого адаптування до сучасних умов інформаційного світу [2].

Особливе значення інформаційне забезпечення має для розслідування кримінальних справ в умовах дефіциту відомостей, коли слідчий відчуває нестачу даних, необхідних йому як для організації розслідування, так і для виявлення слідів злочину, з'ясування механізму злочинної діяльності, встановлення винних у вчиненні злочину та ін. Зокрема, це характерно для слідчих ситуацій, коли не встановлено особу, яка скоїла злочин, а також для розслідування окремих категорій злочинів, як-от терористичні акти, комп'ютерні злочини, злочини, скоєні злочинними угрупованнями, іноземцями й ін. [3, с. 280]. У зв'язку із цим інформаційне забезпечення в слідчих підрозділах правоохоронних органів України є пріоритетним напрямом реформування, адже широке застосування інформаційно-комунікаційних технологій – важлива передумова ефективної діяльності слідчих органів.

Інформаційне забезпечення та наукову організацію праці в правоохоронних органах на різних етапах їх становлення та розвитку досліджували І.В. Арістова, В.Г. Афанасьєв, О.В. Бойченко, О.М. Бандурка, Ю.М. Батурін, В.І. Галаган, Р.А. Каложний, М.В. Колеснікова, С.С. Кудінов, М.М. Мазур, В.М. Плішкін, О.В. Сировой, Р.А. Усманов, В.С. Цимбалюк, М.Я. Швец, Г.М. Шорохова й інші правознавці.

Проте із плином часу, унаслідок законодавчих та інституціональних реформ у системі слідчих органів, під впливом технічного прогресу та глобальної інформатизації суспільства інформаційне забезпечення роботи в слідчих підрозділах правоохоронних органів України потребує подальшого теоретичного дослідження та вдосконалення.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити напрями вдосконалення інформаційного забезпечення діяльності слідчих органів.

Результати дослідження. Варто зазначити, що основними принципами створення інформаційного забезпечення є такі: цілісність, достовірність, контроль, захист від несанкціонованого доступу, єдність і гнучкість, стандартизація й уніфікація, адаптивність, мінімізація помилок уведення-виведення інформації. На основі зазначених принципів інформаційного забезпечення розробляються інформаційні системи, покликані забезпечити: 1) єдність і зберігання інформації, необхідної для розв'язання завдань; 2) єдність інформаційних масивів для всіх завдань інформаційних систем; 3) однократність уведення інформації та її багатоцільове використання; 4) різні методи доступу до даних; 5) низьку вартість витрат на зберігання та використання даних, а також на внесення змін [4].

М.В. Колеснікова наголошує на такій особливості інформаційного забезпечення в системі правоохоронних органів, як те, що діяльність правоохоронних органів нерозривно пов'язана з акумуляцією великого обсягу інформації, яка належить до секретної (державна чи службова), що передбачає захист інформації від її оприлюднення чи поширення. Відповідальність за поширення таємної чи службової інформації передбачена чинним законодавством [5, с. 116]. Особливо важливі, на наш погляд, для слідчих органів достовірність, своєчасність та повнота інформації.

Варто звернути увагу й на деякі чинні нормативно-правові акти, що регламентують досліджувану сферу. Основоположним документом у галузі кримінального провадження та досудового розслідування є Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України). Так, у ст. ст. 14–15 КПК України зазначається, що інформація, отримана внаслідок втручання в спілкування, інформація про приватне життя особи, отримана передбаченим Кодексом порядком, не може бути використана інакше як для вирішення завдань кримінального провадження. Кожний, кому наданий доступ до інформації про приватне життя, зобов'язаний запобігати розголошенню такої інформації [6].

Відповідно до ст. 27 КПК України, проголошується гласність і відкритість судового провадження та повне фіксування технічними засобами судового засідання і процесуальних дій. Учасники судового провадження, а також особи, які не брали участі в кримінальному провадженні, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси чи обов'язки, не можуть бути обмежені в праві на отримання в суді як усної, так і письмової інформації щодо результатів судового розгляду та в праві на ознайомлення із процесуальними рішеннями й отримання їх копій. Ніхто не може бути обмежений у праві на отримання в суді інформації про дату, час і місце судового розгляду та про ухвалені в ньому судові рішення, крім випадків, установлених законом. Водночас процесуальні дії під час кримінального провадження можуть фіксуватися на носії інформації, на якому технічними засобами зафіксовані процесуальні дії (ст. 103) [6].

Також у ст. 214 КПК України зафіксовано, що досудове розслідування розпочинається з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР). Положення про ЄРДР, порядок його формування та ведення затверджуються Генпрокуратурою України за погодженням із Міністерством внутрішніх справ України, Службою безпеки України, Національним антикорупційним бюро України, органом, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства.

До ЄРДР вносяться такі відомості: 1) дата надходження заяви, повідомлення про кримінальне правопорушення або виявлення з іншого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення; 2) прізвище, ім'я, по батькові (найменування) потерпілого або заявника; 3) інше джерело, з якого виявлені обставини, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення; 4) короткий виклад обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, наведених потерпілим, заявником, виявлених з іншого джерела; 5) попередня правова кваліфікація кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність; 6) прізвище, ім'я, по батькові та посада службової особи, яка внесла відомості до Реєстру, а також слідчого, прокурора, який вніс відомості до Реєстру та/або розпочав досудове розслідування; 7) інші обставини, передбачені положенням про ЄРДР. В ЄРДР автоматично фіксується дата внесення інформації та присвоюється номер кримінального провадження [6].

Цей реєстр являє собою створену за допомогою автоматизованої системи електронну базу даних, відповідно до якої здійснюються збирання, зберігання, захист, облік, пошук, узагальнення даних, які використовуються для формування звітності, а також надання інформації про відомості, внесені до Реєстру, з дотриманням вимог кримінального процесуального законодавства та законодавства, яким врегульовано питання захисту персональних даних та доступу до інформації з обмеженим доступом.

Реєстр утворений та ведеться відповідно до вимог КПК України з метою забезпечення реєстрації кримінальних правопорушень (проваджень) та обліку ухвалених під час досудового розслідування рішень, осіб, які їх ухвалили, та результатів судового провадження; оперативного контролю за додержанням законів під час проведення досудового розслідування; аналізу стану та структури кримінальних правопорушень, скоєних у державі; інформаційно-аналітичного забезпечення правоохоронних органів [7].

Окрім вищезазначеного, під час дослідження інформаційного забезпечення діяльності слідчих органів не можна не звернути увагу на те, що в процесі проведення негласних слідчих (розшукових) дій слідчий має право використовувати інформацію, отриману внаслідок конфіденційного співробітництва з іншими особами, або залучати цих осіб до проведення негласних слідчих (розшукових) дій у випадках, передбачених цим Кодексом. Забороняється лише залучати до конфіденційного співробітництва під час проведення негласних слідчих дій адвокатів, нотаріусів, медичних працівників, священнослужителів, журналістів, якщо таке співробітництво буде пов'язане з розкриттям конфіденційної інформації професійного характеру (ст. 272 КПК України) [6].

Окремі аспекти інформаційного забезпечення містяться і в Законі України «Про Національну поліцію». Так, відповідно до ст. 9 Закону, поліція забезпечує доступ до публічної інформації, володільцем якої вона є, у порядку та відповідно до вимог, визначених законом. У ст. 25 закріплені повноваження поліції у сфері інформаційно-аналітичного забезпечення, а саме: 1) поліція здійснює інформаційно-аналітичну діяльність виключно для реалізації своїх повноважень, визначених цим Законом; 2) поліція в рамках інформаційно-аналітичної діяльності: формує бази (банки) даних, що входять до єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ України; користується базами (банкми) даних Міністерства внутрішніх справ України та інших органів державної влади; здійснює інформаційно-пошукову й інформаційно-аналітичну роботу; здійс-

нює інформаційну взаємодію з іншими органами державної влади України, органами правопорядку іноземних держав та міжнародними організаціями; 3) поліція може створювати власні бази даних, необхідні для забезпечення щоденної діяльності органів (закладів, установ) поліції у сфері трудових, фінансових, управлінських відносин, відносин документообігу, а також міжвідомчі інформаційно-аналітичні системи, необхідні для виконання покладених на неї повноважень; 4) діяльність поліції, пов'язана із захистом і обробленням персональних даних, здійснюється на підставах, визначених Конституцією України, Законом України «Про захист персональних даних», іншими законами України; 5) поліція зобов'язана письмово інформувати органи доходів і зборів про виявлення нецільового використання та/або передачі транспортних засобів особистого користування, тимчасово ввезених на митну територію України чи поміщених у митний режим транзиту, у володіння, користування або розпорядження особам, які не ввозили такі транспортні засоби на митну територію України або не поміщували в митний режим транзиту, а також про виявлення розкомплектування таких транспортних засобів [8].

Також Законом врегульовується формування інформаційних ресурсів поліцією, яка наповнює та підтримує в актуальному стані бази (банки) даних, що входять до єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ України, стосовно: 1) виявлених кримінальних та адміністративних правопорушень, осіб, які їх учинили, руху кримінальних проваджень; обвинувачених, обвинувальний акт щодо яких надіслано до суду; 2) розшуку підозрюваних, обвинувачених (підсудних) осіб, які ухиляються від відбування покарання або вироку суду; 3) розшуку осіб, зниклих безвісти; 4) установлення особи невпізнаних трупів та людей, які не можуть надати про себе будь-яку інформацію у зв'язку із хворобою або неповнолітнім віком; 5) осіб, затриманих за підозрою у вчиненні правопорушень (адміністративне затримання, затримання згідно з дорученнями органів правопорядку, затримання осіб органами досудового розслідування, адміністративний арешт, домашній арешт) та ін. (ст. 26 Закону) [8].

Також під час наповнення баз (банків) даних, визначених у п. 7 ч. 1 цієї статті, поліція забезпечує збирання, накопичення мультимедійної інформації (фото, відео-, звукозапис) та біометричних даних (дактилокартки, зразки ДНК).

У свою чергу, начальник слідчого відділу територіального (відокремленого) підрозділу Національної поліції України здійснює контроль за: 1) своєчасністю та повнотою внесення відомостей до ЄРДР, відповідністю даних про попередню правову кваліфікацію кримінальних правопорушень матеріалам кримінального провадження; 2) достовірністю даних про розслідування в кримінальних провадженнях та про їх рух, за об'єктивністю відображення відомостей в ЄРДР і звітах; 3) своєчасністю здачі до архіву підрозділів інформаційно-аналітичного забезпечення закритих кримінальних проваджень [9] тощо. Проте варто зазначити, що першочергові заходи та невідкладні слідчі (розшукові) дії можуть передбачати: використання можливостей баз (банків) даних єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ України й інших інформаційних ресурсів, а також засобів масової інформації; перевірку осіб за базами (банками) даних, що входять до єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) України, та іншими інформаційними ресурсами, передбаченими ст. ст. 26, 27 Закону України «Про Національну поліцію» [10].

На наявних проблемах в інформаційному забезпеченні правоохоронних органів наголошує М.В. Колеснікова, яка вважає, що є низка проблем, які потребують негайного вирішення як на національному, так і на галузевому рівнях, серед них такі: 1) низький рівень інтеграції інформаційних підсистем; 2) дублювання функцій інформаційних підрозділів у галузевих службах; 3) нераціональне використання коштів на придбання та розроблення програмно-технічних комп'ютеризованих інформаційних підсистем; 4) порушення режиму таємності та недостатня захищеність баз даних [5, с. 116, 119] тощо.

О.І. Шевченко щодо цього стверджує, що сьогодні неузгодженість діяльності органів і служб у системі МВС України щодо формування та використання відомчих інформаційних систем і ресурсів, відсутність організаційної єдності і керованості системи МВС унеможливує впровадження єдиних методологічних, технічних та організаційних принципів і підходів до створення інформаційних систем, впровадження інноваційних інформаційних технологій, що негативно відбивається на процесах інформаційної взаємодії [11, с. 170]. Зокрема, наявність двох паралельних баз обліку злочинів – Єдиного реєстру досудових розслідувань (у прокуратурі) та інформаційного бюро «Статистика» (у МВС України) призводить до втрати інформації про кримінальні провадження і людей, яким пред'явлено відповідні підозри. Ці бази мають бути синхронізовані [12].

Проте, як бачимо, у Положенні про автоматизовану інформаційну систему оперативно-призначення єдиної інформаційної системи МВС зазначається, що ця система є сукупністю програмно-технічних і телекомунікаційних засобів, призначена для накопичення й оброблення відомостей, що утворюються в процесі оперативно-розшукової діяльності Національної поліції України. Інформаційними ресурсами системи є об'єктивно поєднаний набір відомостей, що безпосередньо стосуються осіб та подій (кримінальних правопорушень), які накопичуються в процесі здійснення оперативно-розшукової діяльності Національної поліції України.

Обліку в інформаційній системі МВС підлягають відомості про осіб, щодо яких заведено оперативно-розшукові справи; отримані від осіб, які конфіденційно співробітничать з оперативними підрозділами Національної поліції України; під час проведення оперативно-розшукових заходів у межах оперативно-розшукових справ. Інформація про особу надається на запит органів досудового розслідування, прокуратури та суду [13].

Отже, для вирішення окреслених вище проблем і усунення недоліків на законодавчому рівні в Концепції Державної програми інформаційно-телекомунікаційного забезпечення правоохоронних органів, діяльність яких пов'язана з боротьбою зі злочинністю, зазначено такі напрями: 1) визначення потреб правоохоронних органів в інформаційних ресурсах; 2) удосконалення наявних та розроблення нових нормативно-правових актів, які чітко визначатимуть порядок, стандарти, механізм та обсяги інформаційної взаємодії; організаційного та кадрового забезпечення розроблення і функціонування системи; 3) залучення інформаційних ресурсів інших державних органів для використання їх правоохоронними органами в порядку, встановленому законодавством; 4) розроблення та запровадження єдиної уніфікованої технології оброблення інформації в системі, а також типових і спільних програмних засобів; 5) створення системи як окремої підсистеми Національної системи конфіденційного зв'язку із забезпеченням можливості інформаційної взаємодії з наявними системами правоохоронних органів; 6) залучення до створення системи вітчизняних науково-дослідних установ; 7) створення в правоохоронних органах технічної бази для впровадження системи; 8) впровадження комплексної системи захисту інформації та підтвердження її відповідності в порядку, встановленому законодавством; 9) визначення принципів можливої інтеграції системи до міжнародних спеціалізованих інформаційних систем у сфері запобігання злочинності [14].

У Концепції ж розвитку електронного урядування в Україні наголошується на тому, що основними завданнями із забезпечення розвитку електронного урядування в базових галузях України є запровадження інформаційно-телекомунікаційних систем підтримки ухвалення управлінських рішень та автоматизації адміністративних процесів (зокрема, з використанням перспективних геоінформаційних технологій, Інтернету речей, технологій опрацювання даних великих обсягів (BigData) і Blockchain), зокрема, у сфері охорони прав і свобод людини: запровадження єдиної інформаційної системи МВС; запровадження національної системи викликів екстрених оперативних служб та інших служб життєзабезпечення за єдиним безоплатним телефонним номером 112; розвиток єдиного демографічного реєстру [15] тощо.

О.Г. Кальман вважає, що необхідними заходами вдосконалення в досліджуваній сфері є такі: 1) створення узгодженої системи показників, які відбивають реальний стан протидії злочинності в Україні; 2) створення єдиної міжвідомчої системи інформування про злочини, причини й умови їх вчинення; 3) створення банку нормативної, управлінської, аналітичної, науково-методичної, довідкової й іншої інформації, зокрема з іноземних джерел, і налагодження системи використання цієї інформації зацікавленими відомствами і науковцями; 4) надання методичних рекомендацій із використання статистичного аналізу динаміки окремих видів злочинів, методик організації статистичних спостережень за розміром збитків; 5) запровадження надійного механізму збирання і використання відповідних даних не лише на національному, але і на регіональному рівнях [16, с. 200].

На думку В.А. Кудінова й інших учених, основними тенденціями розвитку інформаційних технологій у правоохоронній сфері є такі: 1) удосконалення форм та методів управління системами інформаційного забезпечення; 2) централізація й інтеграція комп'ютерних банків даних; 3) запровадження новітніх комп'ютерних інформаційних технологій для ведення криминологічних та криміналістичних обліків; 4) розбудова та широке використання ефективних та потужних комп'ютерних мереж; 5) застосування спеціалізованих засобів захисту інформації; 6) налагодження ефективного взаємобміну криминологічною інформацією на міждержавному рівні [17, с. 12].

Висновки. Погоджуємося з необхідністю вищезазначених заходів і вважаємо, що основними напрямами вдосконалення інформаційного забезпечення діяльності слідчих органів є такі: 1) реформування правового регулювання інформаційного забезпечення діяльності слідчих органів; 2) підвищення ефективності інформаційної підготовки кадрового складу слідчих орга-

нів; 3) покращення техніко-технологічного забезпечення слідчих органів, а отже, фінансування на цільові потреби з інформації; 4) інтеграція автоматизованих інформаційних систем слідчих органів в єдину, адекватну вимогам слідчих, інформаційну систему; 5) удосконалення механізмів внутрішньої та зовнішньої взаємодії між слідчими й іншими правоохоронними органами з питань розвитку та впровадження ефективних інформаційних технологій; 6) врахування нових кіберзагроз, а отже, запровадження нових форм і методів захисту інформаційного забезпечення діяльності слідчих органів тощо.

Список використаних джерел:

1. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 386-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-%D1%80>.
2. Доповідь про стан інформатизації та розвиток інформаційного суспільства в Україні. URL: <https://old.e.gov.ua/content/shchorichna-dopovid-pro-rozvytok-informaciynogo-suspilstva>.
3. Кудінов С.С. Інформаційне забезпечення розслідування злочинів: сучасний стан та шляхи вдосконалення. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. 2011. № 1. С. 280–285.
4. Загальна характеристика інформаційного забезпечення. URL: <https://library.if.ua/book/80/5658.html>.
5. Колеснікова М.В. Поняття, сутність та значення інформаційного забезпечення правоохоронних органів України. Право і безпека. 2011. № 5 (42). С. 116–119.
6. Кримінальний процесуальний кодекс від 13 квітня 2012 р. № 4651–VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № № 9–13. Ст. 88.
7. Про затвердження Положення про порядок ведення Єдиного реєстру досудових розслідувань: Наказ Генпрокуратури України від 6 квітня 2016 р. № 139. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0680-16>.
8. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 р. № 580–VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № № 40–41. Ст. 379.
9. Про організацію діяльності органів досудового розслідування Національної поліції України: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 6 червня 2017 р. № 570. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/go/z0918-17>.
10. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 7 липня 2017 р. № 575. Офіційний вісник України. 2017. № 67. С. 135. Ст. 2019.
11. Шевченко О.І. Адміністративно-правовий статус слідчого в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». К., 2018. 216 с.
12. Реформування ОВС та права людини. Права людини. 2017. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1488907079>.
13. Про затвердження Положення про автоматизовану інформаційну систему оперативно-призначення єдиної інформаційної системи МВС: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 20 жовтня 2017 р. № 870. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1433-17>.
14. Про схвалення Концепції Державної програми інформаційно-телекомунікаційного забезпечення правоохоронних органів, діяльність яких пов'язана з боротьбою зі злочинністю: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 754-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/754-2007-%D1%80>.
15. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80>.
16. Кальман О.Г. Проблеми вдосконалення інформаційно-аналітичного забезпечення протидії злочинності. Боротьба з організ. злочинністю і корупцією (теорія і практика). 2007. № 16. С. 193–202.
17. Інформаційні технології в правоохоронній діяльності: посібник / В.А. Кудінов, В.М. Смаглюк, Ю.І. Ігнатюшко, В.А. Іщенко. К.: НАВСУ, 2013. 82 с.

ПРОГРАМУВАННЯ І ПЛАНУВАННЯ ЗАХОДІВ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ ТА КОРУПЦІЇ

У статті визначено засади програмування і планування заходів запобігання злочинності та корупції. Піддано аналізу теоретичні засади такої діяльності та нормативні акти щодо програмування і планування як на загальнодержавному, так і на регіональному і відомчому рівнях. Зазначено, що програмування та планування заходів протидії злочинності, корупції та іншим проявам соціальної деструкції є запорукою правильного вибору заходів запобігання злочинності й окремим її видам, запобігання корупції тощо, визначення кола і компетенції суб'єктів такої діяльності.

Ключові слова: запобігання злочинності, запобігання корупції, програмування запобігання злочинності, планування запобігання злочинності, програмування запобігання корупції, планування запобігання корупції.

В статье определены основания программирования и планирования мер предупреждения преступности и коррупции. Проанализированы теоретические основы такой деятельности и нормативные акты в сфере программирования и планирования как на общегосударственном, так и на региональном и ведомственном уровнях. Отмечено, что программирование и планирование мер предупреждения преступности, коррупции и иных проявлений социальной деструкции является основанием для правильного выбора мер предупреждения преступности и отдельных её видов, предупреждения коррупции, определения круга и компетенции субъектов такой деятельности.

Ключевые слова: предупреждение преступности, предупреждение коррупции, программирование предупреждения преступности, планирование предупреждения преступности, программирование предупреждения коррупции, планирование предупреждения коррупции.

The article defines the principles of programming and planning of crime and corruption prevention measures. It is analyzed theoretical foundations of this activity, programming and planning regulatory acts either at the national and regional or departmental levels. It is indicated that programming and planning of crime, corruption and other manifestation of social destructions preventing measures are the guarantee for correct choice for prevention of crime and its separate types, prevention of corruption, etc., definition subjects' scope and competence in such activities.

Key words: crime prevention, corruption prevention, crime prevention programming, crime prevention planning, corruption prevention programming, corruption prevention planning.

Вступ. За умов сьогодення людство, усі суспільні та державні утворення, Україна також, переживають багато змін, перебуваючи в кардинально новій політичній, економічній, духовно-ідеологічній ситуації порівняно з кінцем ХХ ст.; її основними ознаками є соціально-господарська стагнація, політична, культурно-виховна та морально-психологічна невизначеність. Складність і суперечливість соціально-економічного й політичного розвитку нашої країни зумовлюють потребу в теоретичному осмисленні й розробленні науково обґрунтованого інструментарію, за допомогою якого можна зробити ефективним процес державної розбудови. Без теоретичного

знання, що безпосередньо слугує конкретній державотворчій практиці, неможливе виконання стратегічного завдання — побудови демократичної держави й громадянського суспільства на теренах України [1].

Постановка завдання. Мета статті — визначити основні засади програмування і планування заходів запобігання злочинності та корупції, піддати аналізу як теоретичні підвалини такої діяльності, так і нормативні акти щодо програмування, планування як на загальнодержавному, так і на регіональному та відомчому рівнях.

Результати дослідження. Державна політика як важливий компонент життєдіяльності суспільства має багато вимірів і характеристик, формує відповідну систему та механізми соціально орієнтованого державного впливу на різні процеси як в суспільстві загалом, так і щодо окремих його інститутів. У цьому зв'язку актуалізується необхідність удосконалення процесу формування та здійснення завдань державної політики, посилення її регулятивного впливу на розвиток українського суспільства. Такі завдання потребують подальшого наукового розроблення концептуальних засад державної політики, поглибленого теоретико-методологічного аналізу процесу її становлення та реалізації.

Одним із важливих напрямів розбудови України як незалежної демократичної держави є запобігання злочинності та корупції. Успіх у цій діяльності значною мірою залежить від теоретичних розроблень і реалізації державних антикорупційних програм і планів. Варто мати на увазі, що перші (програми — С. Л.) мають загальне, системоутворююче значення для запобігання злочинності та корупції, реалізують напрями державної політики. Другі ж (плани — С. Л.) слугують практичному втіленню в діяльність уповноважених суб'єктів основних напрямів, заходів і засобів діяльності із запобігання злочинності та корупції.

Тенденції розвитку України потребують використання на практиці широкого набору різноманітних інструментів державного управління. Одним із таких інструментів є програмно-цільовий підхід у програмуванні, плануванні й управлінні соціально-економічними об'єктами та процесами, згідно з яким і розробляються та реалізуються програмні заходи різного рівня: національні цільові програми, регіональні цільові програми, інвестиційні проекти та ін. [9; 10]. До цього переліку, безсумнівно, можна додати й програми і плани у сфері запобігання злочинності та корупції.

18 березня 2004 р. ухвалено Закон України «Про державні цільові програми», яким визначаються основні засади розроблення, затвердження та виконання державних цільових програм. Структурно Закон складається із 4-х розділів:

- «Загальні положення» (р. I, ст. ст. 1–4);
- «Розроблення та виконання державних цільових програм» (р. II, ст. ст. 5–15);
- «Повноваження органів державної влади у сфері розроблення та виконання державних цільових програм» (р. III, ст. ст. 16–21);
- «Прикінцеві положення» (р. IV).

Цей Закон містить низку концептуально значущих положень стосовно визначення та видів державних цільових програм, мети й основних умов, стадій, їх класифікації, ініціювання розроблення і виконання, ресурсного забезпечення, припинення виконання державної цільової програми, повноважень органів державної влади, а саме: Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, центральних органів виконавчої влади з питань економіки та європейської інтеграції, фінансів, праці та соціальної політики, освіти і науки у сфері розроблення та виконання державних цільових програм. Методологічно керівними і практично значущими є загальні положення моделі державної цільової програми (р. I), у ст. ст. 1–4 якої даються визначення та види державних цільових програм, мета й основні умови їх розроблення, класифікація програм, їхнє місце в системі планування та прогнозування економічного і соціального розвитку України.

Відповідно до ст. 1 Закону, державна цільова програма — це комплекс взаємопов'язаних завдань і заходів, які спрямовані на вирішення найважливіших проблем розвитку держави, окремих галузей економіки або адміністративно-територіальних одиниць, здійснюються з використанням коштів Державного бюджету України, узгоджені за строками виконання, складом виконавців, ресурсним забезпеченням.

Державні цільові програми поділяються на такі:

- загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля — це програми, що охоплюють усю територію держави або значну кількість її регіонів, мають довгостроковий період виконання і здійснюються центральними та місцевими органами виконавчої влади;

– інші програми, метою яких є вирішення окремих проблем розвитку економіки і суспільства, а також проблем розвитку окремих галузей економіки й адміністративно-територіальних одиниць, що потребують державної підтримки.

Метою розроблення державних цільових програм є сприяння реалізації державної політики на пріоритетних напрямках розвитку держави, окремих галузей економіки й адміністративно-територіальних одиниць; забезпечення концентрації фінансових, матеріально-технічних, інших ресурсів, виробничого та науково-технічного потенціалу, а також координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій для вирішення найважливіших проблем.

Основними умовами розроблення державних цільових програм, згідно зі ст. 2 Закону, є такі:

– наявність проблеми, вирішення якої неможливе засобами територіального чи галузевого управління та потребує державної підтримки, координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування;

– відповідність мети програми пріоритетним напрямкам державної політики;

– необхідність забезпечення міжгалузевих і міжрегіональних зв'язків технологічно пов'язаних галузей та виробництв;

– наявність реальної можливості ресурсного забезпечення виконання програми.

За своєю спрямованістю (ст. 3 Закону) програми поділяються на: економічні, що спрямовані на вирішення комплексних галузевих і міжгалузевих проблем виробництва, підвищення його ефективності й якісних характеристик, забезпечення ресурсозбереження, створення нових виробництв, розвиток виробничої кооперації; наукові, метою яких є забезпечення виконання фундаментальних досліджень у галузі природничих, суспільних і технічних наук; науково-технічні, що розробляються для вирішення найважливіших науково-технічних проблем, створення принципово нових технологій, засобів виробництва, матеріалів, іншої наукоємної та конкурентоспроможної продукції; соціальні, що передбачають вирішення проблем підвищення рівня й якості життя, проблем безробіття, посилення соціального захисту населення, поліпшення умов праці, розвиток охорони здоров'я й освіти; національно-культурні, що спрямовані на вирішення проблем національно-культурного розвитку, збереження національно-культурної спадщини, задоволення інтелектуальних та духовних потреб людини; екологічні, метою яких є здійснення загальнодержавних природоохоронних заходів, запобігання катастрофам екологічного характеру та ліквідація їхніх наслідків; оборонні, що розробляються з метою посилення обороноздатності держави; правоохоронні, спрямовані на забезпечення правоохоронної діяльності, боротьби зі злочинністю та державної безпеки.

Державні цільові програми доцільно класифікувати не лише за видами і спрямованістю, як це передбачено нормативно-правовими актами, а й за їхнім об'єктом, масштабом дії, способом реалізації, джерелом фінансування.

Наведена (за спрямованістю) класифікація державних цільових програм доповнюється поділом їх за рівнем державної значущості, що спричиняє суттєві нормативні наслідки. Відповідно до ст. 10 Закону, загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля за поданням Кабінету Міністрів України затверджуються законом.

Інші державні програми, зокрема «правоохоронної спрямованості на забезпечення правоохоронної діяльності, боротьби зі злочинністю та державної безпеки», – за поданням державних замовників, а такими за ст. 8 того ж Закону можуть бути: центральні органи виконавчої влади, Національна академія наук України, Рада міністрів Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації; затверджуються Кабінетом Міністрів України.

У Законі цільові програми визначаються як «комплекс взаємопов'язаних завдань і заходів, які спрямовані на вирішення найважливіших проблем розвитку держави, окремих галузей економіки або адміністративно-територіальних одиниць, здійснюються з використанням коштів Державного бюджету України та узгоджені за строками виконання, складом виконавців, ресурсним забезпеченням» [3].

Отже, цільова комплексна програма – це документ, в якому відбиваються мета і комплекс виробничих, науково-дослідницьких, організаційно-господарських, соціальних та інших завдань і заходів, спрямованих на вирішення найбільш ефективним шляхом проблем, окреслених нею, відповідно до ресурсів, виконавців і термінів здійснення.

Розроблення програм із використанням програмно-цільового методу здійснюється в певній послідовності:

1. Складається перелік найважливіших проблем, виділяється проблема цільової програми.
 2. Видається вихідне завдання на розроблення програми для вирішення певної проблеми. У ньому відображаються цілі програми, ліміти ресурсів, учасники і терміни реалізації програми. На цьому етапі конкретизуються параметри, що характеризують цілі програми, та визначаються завдання її реалізації за окремими періодами. Генеральна ціль розбивається на складники.

3. Формуються склад завдань і комплекс заходів для реалізації програми. Склад основних завдань програми встановлюється, виходячи з побудованої ієрархії цілей. За кожним із завдань розробляються послідовні етапи їх виконання.

4. Проводиться розрахунок основних показників і ресурсного забезпечення програми. Визначаються затрати матеріальних, трудових, фінансових ресурсів, необхідних для реалізації програми. Формуються переліки матеріальних ресурсів із вказівкою постачальників та одержувачів. На цьому етапі проводиться розрахунок ефективності реалізації програми.

5. Завершальний етап. Він пов'язаний із формуванням програмних документів, узгодженням і, за необхідності, затвердженням програми [10].

Згідно із чинним законодавством, основними стадіями розроблення і виконання державної цільової програми є такі:

- 1) на етапі формування:
  - ініціювання розроблення державної цільової програми, розроблення та громадське обговорення концепції програми;
  - схвалення концепції програми, ухвалення рішення щодо розроблення проекту програми, визначення державного замовника та строків її розроблення;
  - розроблення проекту програми – визначення заходів і завдань, що пропонуються для включення до неї, а також обсягів і джерел фінансування;
  - державна експертиза проекту програми;
  - погодження та затвердження програми;
- 2) на етапі реалізації:
  - проведення конкурсного відбору виконавців заходів і завдань програми;
  - організація виконання заходів і завдань програми, здійснення контролю за їх виконанням;
  - підготовка й оцінка щорічних звітів про результати виконання програми, а за потреби – проміжних звітів;
- 3) на етапі звітування:
  - підготовка й опублікування в офіційних друкованих виданнях заключного звіту про результати виконання програми.

Законодавством також передбачено, що порядок формування і реалізації державних цільових програм затверджується Кабінетом Міністрів України. Зокрема, на даний час діє Порядок розроблення та виконання державних цільових програм, затверджений постановою Кабінету Міністрів України № 106 від 31 січня 2007 р., який визначає механізм розроблення, погодження, подання для затвердження і виконання державних цільових програм [9].

Додатком 1 до державної цільової програми є паспорт програми, в якому коротко характеризуються: найменування Державної цільової програми; концепція Програми, суб'єкт і дата її схвалення Кабінетом Міністрів України; дані про суб'єкт та дату затвердження Програми; державний замовник – координатор; державні замовники; керівник Програми, його посада; виконавці заходів Програми; строки виконання Програми; прогнозні обсяги та джерела фінансування. Підписує паспорт керівник Програми.

У Додатку 2 до Програми під назвою «Завдання і заходи» міститься перелік завдань, що пропонується виконати; найменування показника, наприклад, коефіцієнт злочинності неповнолітніх на 100 тис. підлітків; значення показника (усього і за роками, на які розрахована програма); найменування заходу, за допомогою якого планується отримати позитивні результати; головний розпорядник бюджетних коштів, окремо джерела фінансування (державний, місцевий, інші), тобто розділи, в яких зазначено обґрунтовані можливості залучення (окрім державних коштів) позабюджетних коштів і коштів регіональних суб'єктів запобігання злочинності.

Додаток 3 «Очікувані результати виконання» програми (найменування Державної цільової програми) у формі таблиці містить такі графи: найменування завдання; найменування показників виконання завдання; одиниця виміру; значення показників (усього, зокрема, за роками).

Контроль за виконанням державної цільової програми здійснює Кабінет Міністрів України шляхом розгляду проміжних, щорічних, заключного звітів про результати виконання державної цільової програми та узагальненого висновку про кінцеві результати виконання програми.

ми. Безпосередній контроль за виконанням заходів і завдань програми, ефективним та цільовим використанням коштів її виконавцями здійснюють державні замовники (ст. 13 Закону).

Детально контроль за виконанням програми, підготовка проміжних, щорічних та заключних звітів прописані в ст. ст. 43–50 постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розроблення та виконання державних цільових програм» від 31 січня 2007 р. Державний замовник програми проводить аналіз і комплексну оцінку результатів виконання завдань і заходів програми, цільового використання коштів, готує щорічні та, за потреби, проміжні звіти про перебіг виконання програми. Після закінчення встановленого строку виконання програми державний замовник не пізніше ніж у тримісячний термін складає заключний звіт про результати виконання програми та подає його Кабінетові Міністрів України разом з узагальненим висновком про результати виконання програми, підготовленим іншими суб'єктами.

Заключний звіт має містити основні дані про програму, її мету та результати досягнення мети, інформацію про фактичні обсяги та джерела фінансування програми, виконання завдань і заходів, оцінку ефективності виконання програми. Після цього державний замовник програми організує опублікування заключного звіту про результати виконання програми в офіційних засобах масової інформації та розміщує його на своєму веб-сайті (ст. 50 постанови) [3].

Планування у сфері запобігання злочинності та корупції спирається на розроблені в криминології загально-теоретичні та практично-перетворювальні засади цього виду діяльності [4].

Згідно з усталеними уявленнями, планування – це одна з функцій управління, яка полягає у визначенні послідовності здійснення наміченої на конкретний період програми дій конкретних суб'єктів із зазначенням її мети, змісту, обсягів, методів і засобів, строків виконання й ін. Планування є необхідною передумовою суспільного розвитку і тісно пов'язане із прогнозуванням.

За масштабом дії криминологічне планування поділяється на: загальнодержавне, регіональне, відомче та галузеве.

Загальнодержавне планування полягає у створенні документів, які розраховані на тривалий час і поширюються на значне коло суб'єктів. Ці документи є головними планами, що визначають криминологічну політику в державі, основою для роботи різноманітних суб'єктів запобіжного впливу; вони ухвалюються в масштабі всієї країни і є обов'язковими до виконання.

Регіональне, або територіальне, планування здійснюється в масштабах адміністративно-територіальних одиниць (областей, районів, міст). Заходи регіонального планування передбачають як вирішення економічних, соціальних, культурних завдань, так і заходи з підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів, заходи, спрямовані на усунення причин та умов злочинності на даній території, заходи з підвищення правової свідомості, культури тощо.

Відомче та галузеве планування має забезпечити спеціальне планування запобіжної діяльності з урахуванням специфіки діяльності окремих міністерств і відомств. Особливе місце в цій системі планування посідають правоохоронні та правозастосовчі органи, а також контрольно-ревізійні органи, оскільки від ефективності їхньої діяльності насамперед залежить стан правопорядку в країні.

Суб'єктами планування є Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, центральні виконавчі органи влади, місцеві органи влади й управління, органи місцевого самоврядування.

Планування, як і прогнозування, може бути: поточним (на недовготривалі відрізки часу: сезон, квартал, на період проведення масових заходів); короткостроковим (на 1–2 роки); середньостроковим (до 5 років); перспективним (на 10–15 років).

Головними етапами планування є: 1) організаційно-підготовчий; 2) інформаційно-аналітичний; 3) безпосереднє розроблення планових заходів; 4) виконання планових заходів; 5) оцінка виконання і висновки.

Організаційно-підготовчий етап охоплює ухвалення рішення про планування, створення робочої групи, вирішення питань матеріально-технічного забезпечення роботи, визначення джерел інформації, розподіл обов'язків.

Інформаційно-аналітичний етап охоплює вивчення й аналіз стану злочинності в країні чи регіоні, її динаміки і тенденцій на основі даних офіційної статистики. Збирається також інша необхідна інформація: дані про територіальну і демографічну характеристику, матеріальні і житлові умови життя населення, ступінь матеріально-ресурсного забезпечення планових заходів, соціальну інфраструктуру, ступінь ефективності заходів, спрямованих на охорону громадського порядку тощо.

Розроблення плану передбачає статистичне оброблення й аналіз одержаної інформації, її оцінювання і формулювання висновків; визначення заходів, строків виконання і виконавців чи співвиконавців; узгодження й обговорення проекту плану, його доопрацювання, за необхідності, затвердження плану відповідним органом влади чи управління.

В організацію *виконання плану* входять доведення планових завдань до виконавців, визначення строків звітності, здійснення контролю за виконанням, коректування планових завдань, проведення нарад виконавців тощо.

Висновки. У підсумку варто зазначити, що програмування та планування заходів протидії злочинності, корупції й іншим проявам соціальної деструкції є запорукою правильного вибору ефективних та узгоджених заходів запобігання злочинності й окремим її видам, запобігання корупції тощо, визначення кола і компетенції суб'єктів такої діяльності.

Список використаних джерел:

1. Вавринчук М.П. Політологічні аспекти державного управління: навч. посібн. Хмельницький: Хмельницький університет управління і права, 2009. 226 с.
2. Державна антикорупційна політика і запобігання та протидія корупції на публічній службі в органах державної влади і органах місцевого самоврядування: моногр. / автор. кол.: В.В. Василевич, Т.Е. Василевська, В.Ф. Нестерович, Е.В. Расюк, А.В. Савченко, В.Л. Федоренко (кер.) та ін.; за ред. Ю.В. Ковбасюка, В.Л. Федоренка. К.: Ліра-К, НАДУ, 2016. 524 с.
3. Державне програмування і регіональне планування заходів запобігання злочинності в Україні / В.В. Голіна, С.Ю. Лукашевич, М.Г. Колодяжний; за заг. ред. В.В. Голіни. Х.: Право, 2012. 304 с.
4. Кримінологія: підручн. / В.В. Голіна, Б.М. Головкін, М.Ю. Валуйська, О.В. Лисодед та ін.; за ред. В.В. Голіни, Б.М. Головкіна. Х.: Право, 2014. 513 с.
5. Методичні рекомендації щодо порядку розроблення регіональних цільових програм, моніторингу та звітності про їх виконання: Наказ Міністерства економіки України від 4 грудня 2006 р. № 367.
6. Порядок розроблення та виконання державних цільових програм, затверджено постановою Кабінету Міністрів України №106 від 31 січня 2007 р.
7. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України: Закон України від 23 березня 2000 р. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 25. Ст. 195.
8. Про державні цільові програми: Закон України від 14 березня 2004 р. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 25. Ст. 352.
9. Трайтлі В.Ю. Державні цільові програми як об'єкт аудиту ефективності. Вісник університету банківської справи Національного банку України. 2014. № 1 (19). С. 203–207.
10. Абрамов Л.К., Азарова Т.В. Цільові програми та механізми по забезпеченню прозорості у процесі їх реалізації. Кіровоград: ІСКМ, 2010. 100 с.

ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА

У статті розглядається питання класифікації принципів кримінального права. Автор виокремлює та визначає критерії класифікації принципів кримінального права, згадані в науковій літературі, узагальнює погляди на порушене питання.

Ключові слова: загальноправові, галузеві (спеціальні), інституційні, міжінституційні принципи кримінального права, класифікація.

В статье рассматривается вопрос классификации принципов уголовного права. Автор выделяет и определяет критерии классификации принципов уголовного права, упомянутые в научной литературе, обобщает точки зрения по затронутому вопросу.

Ключевые слова: общеправовые, отраслевые (специальные), институционные, межинституционные принципы уголовного права, классификация.

The article deals with the classification of the principles of criminal law. The author identifies and defines the criteria for classifying the principles of criminal law, mentioned in the scientific literature, summarizes points of view on the issue concerned.

Key words: general legal, sectoral (special), institutional, interinstitutional principles of criminal law, classification.

Вступ. Принципи кримінального права – це відправні ідеї його буття, які виражають найважливіші закономірності означеної галузі права, є однопорядковими із самою сутністю права й утворюють його основні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначущістю. Принципи кримінального права – це основоположні засади, керівні ідеї, які впливають зі змісту правових норм, закріплених у кримінальному законодавстві.

Проблеми принципів кримінального права досліджували у своїх роботах такі вітчизняні та закордонні автори, як: В. Авер'янов, М. Бабаєв, М. Бавсун, Н. Васильєв, Н. Воронов, В. Гацелюк, П. Дагель, Ю. Демидов, Н. Загородников, А. Іванчин, С. Келіна, М. Ковалев, В. Копейчиков, М. Коржанський, Г. Кригер, В. Кудрявцев, Н. Кузнецова, Н. Лопашенко, В. Мальцев, А. Марцев, Є. Назаренко, А. Наумов, А. Нечепуренко, А. Піонтковський, Ю. Пудовочкін, О. Степаненко, В. Філімонов, Д. Фісенко, М. Цвік та інші.

Принципи права, зокрема кримінального, є критерієм оцінки права і методологічною основою його подальшого вдосконалення. Тобто на підставі принципів оцінюють рівень і ефективність реалізації права, на ґрунті саме цих категорій його пізнають і поліпшують. Принципи є інструментом регулювання правових відносин.

Принципи необхідно відрізнити від сутності, завдань та цілей кримінального права. Ми погоджуємося з думкою С. Келіної та В. Кудрявцева, які стверджують, що на більш високому рівні в ієрархії правових понять мають перебувати цілі (завдання) чинної правової системи або галузі права, оскільки саме цілі та завдання визначають призначення окремої правової галузі або системи загалом [1].

Проблема наукового дослідження сутності принципів кримінального права та їх класифікації сьогодні має актуальне теоретичне і практичне значення. Порушене питання концентрує в собі не тільки історичні, філософські, моральні, юридичні, але й сучасні соціально-політичні аспекти вітчизняної юридичної науки.

Так, класифікацію зазвичай розуміють як систематизацію знань про об'єкти, які класифікуються, або систематизацію самих об'єктів (предметів, явищ, властивостей). Що стосується внутрішнього змісту класифікації, то остання є етапом у з'ясуванні сутності об'єктів, що класи-

фікуються, у визначенні їхніх об'єктивних ознак. Визначальна властивість наукової класифікації – розподілення об'єктів на окремі класи за їхніми об'єктивними, загальними й відмінними ознаками, з їхніми закономірностями та взаємозалежністю. Головне завдання класифікації полягає у відображенні таких типових об'єктивних ознак, на основі яких можна згуртувати об'єкти, що класифікуються, визначити їхнє місце в множинності (множині).

У зв'язку із вищезазначеним побудова класифікації принципів кримінального права повинна виходити з: наявності внутрішніх зв'язків між ознаками (властивостями) принципів кримінального права, які надають їм цілісності, утворюють той чи інший його вид; зовнішніх зв'язків окремих видів принципів кримінального права один з одним; зв'язків і взаємовідносин принципів з іншими фундаментальними (основними) положеннями кримінального права.

До основних правил класифікації логіка відносить такі: 1) в одній класифікації необхідно застосовувати ту саму підставу; 2) об'єм членів класифікації повинен дорівнювати об'єму явища, яке класифікується; 3) члени класифікації мають взаємно виключати один одного; 4) розподілення за класами має бути безперервним; 5) підстава для розподілення повинна бути чіткою і зрозумілою.

У загальній теорії права неоднозначно розуміють зміст принципів, наводяться різні переліки їх. Розрізняють два види принципів: 1) загальноправові, притаманні всім галузям права; 2) спеціальні (галузеві), характерні лише для окремих галузей права.

Більшість згаданих вище авторів визнають, що трирівнева система принципів права (загальноправові, міжгалузеві та галузеві) є досить сталою в теорії права. В основі такого поділу принципів лежить сфера поширення їхньої дії. Даної класифікації дотримувалися і нині дотримуються багато провідних фахівців в області теорії права (С. Алексєєв, М. Байтін, А. Васильєв, Н. Матузов, Л. Явич та ін.), які вважають її цілком виправданою як теоретично, так і практично.

Постановка завдання. Метою статті є узагальнення й обґрунтування поглядів на науковий процес здійснення систематизації та класифікації принципів кримінального права.

Результати дослідження. Як буде продемонстровано нижче, сьогоднію одноставності в порушеному питанні вчені так і не досягли.

Наприклад, П. Берзін розглядає такі рівні принципів кримінального права: загальноправові (серед них називає принципи законності, верховенства права, соціальної справедливості, гуманізму, рівності громадян перед законом); галузеві (спеціальні) принципи кримінального права (серед них принцип невідворотності кримінальної відповідальності та інших заходів кримінально-правового характеру; принцип винної відповідальності; принцип особистості під час застосування заходів кримінально-правового характеру; принцип застосування заходів кримінально-правового характеру за вчинення суспільно небезпечного діяння, визначеного в Кримінальному кодексі (далі – КК); принцип індивідуалізації застосування заходів кримінально-правового характеру; принцип диференціації заходів кримінально-правового характеру); міжгалузеві принципи кримінального права (серед них принцип здійснення правосуддя лише судом; принцип участі громадськості в здійсненні правосуддя; принцип обов'язкового виконання судових рішень; принцип доведеної вини; принцип розумних строків); інституційні принципи кримінального права (серед них принцип карального впливу; принцип співрозмірності (відповідності) призначеного покарання тяжкості злочину, обставинам його вчинення й особі, яка його вчинила; принцип надання особі амбулаторної психіатричної допомоги та/або поміщення її в спеціальний лікувальний заклад; принцип застосування примусового лікування; принцип врахування злочинів, учинених уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи; принцип урахування широго розкаяння та подальшої бездоганної поведінки неповнолітнього) [2, с. 119–152].

Отже, загальноправові, міжгалузеві та спеціальні принципи тощо, виступаючи як система, співвідносяться як загальне й особливе, взаємно доповнюють один одного й конкретизують закладені в них ідеї, причому всі вони виступають в єдності. Тільки в такому разі ці принципи можуть максимально сприяти розвитку регульованих ними суспільних відносин.

Деякі автори у своїх дослідженнях зазначають, що міжгалузеві принципи права є штучною категорією, яка отримується шляхом теоретичного виведення загальних для кількох галузей права принципів, які, у свою чергу, мають деякі відмінні риси, зумовлені особливостями предмета й метода правового регулювання. Саме за таких обставин Є. Чередніченко не вбачає підстав для включення міжгалузевих принципів до системи принципів кримінального права [3]. Автори, які дотримуються такої думки, зазначають також, що міжгалузеві принципи, як і галузеві, є так би мовити похідними від загальних, розвивають й конкретизують їхні положення стосовно двох чи кількох галузей права. Саме тому, на їхню думку, важко визначити їхнє значення для конкрет-

ної галузі права, тому що, як зауважує А. Захаров, «ті самі міжгалузеві принципи права в різних галузях права можуть проявлятися неоднаково, виходячи з конкретних, специфічних для галузі завдань» [4, с. 7].

До речі, А. Наумов до загальних принципів кримінального права відносить такі: принципи законності, демократизму, гуманізму й інтернаціоналізму; до міжгалузевих – попередження злочинів, індивідуалізацію відповідальності і покарання; до спеціальних – принцип особистої відповідальності тільки винного (називаючи його також принципом суб'єктивної відповідальності) [5, с. 69–82].

П. Фефелов у систему кримінально-правових принципів включає як основні невідворотність та індивідуалізацію покарання; загальноправові принципи (законність, гуманізм і демократизм); регулятивні (відповідність покарання тяжкості вчиненого злочину і принцип економії репресії) [6, с. 37–39].

Д. Фісенко у своєму дослідженні виокремлює спеціальні принципи кримінального права, які розуміє як керівні положення (ідеї), що формують специфіку кримінально-правового регулювання, орієнтовані на діяльність правозастосовних органів, що проявляються в правових приписах і реалізуються під час застосування заходів кримінально-правового впливу.

Використовуючи як критерій класифікації спеціальних принципів кримінального права ступінь їхнього прояву в заходах кримінально-правового впливу, Д. Фісенко сформувала дві групи спеціальних принципів кримінального права: 1) *інституційні спеціальні принципи*, які становлять специфіку правової природи і зміст окремих заходів кримінально-правового впливу, проявляються суто в них (принцип карального впливу, принцип антирепресивності впливу, принцип необхідності психіатричного лікування та принцип компенсації майнової шкоди); 2) *міжінституційні спеціальні принципи*, які проявляються однаково в усіх заходах кримінально-правового впливу (принципи індивідуалізації кримінально-правового впливу, диференціації кримінально-правового впливу, невідворотності кримінально-правового впливу і принцип економії заходів кримінальної репресії).

Перша група спеціальних принципів визначає специфіку окремих заходів кримінально-правового впливу, основне значення тут має інституційний початок. Міжінституційні спеціальні принципи кримінального права, через більш загальний характер, установлюють порядок і межі кримінально-правового впливу, тобто мають здебільшого допоміжний характер.

Принцип карального впливу Д. Фісенко пропонує розуміти як специфіку сутності та змісту покарання, що виражається в обмеженні або позбавленні прав особи, яка вчинила злочин, тобто в зміні звичних умов її існування в бік погіршення. Антирепресивність впливу зумовлює особливості правової природи та змісту примусових заходів виховного впливу і полягає в недоцільності застосування засобів карального впливу щодо неповнолітніх, що зумовлено віковими особливостями розвитку їхніх психічних, моральних, інтелектуальних та інших якостей. Необхідність психіатричного лікування визначає специфіку правової природи і змісту примусових заходів медичного характеру, тобто потрібно враховувати характеристику суспільної небезпеки скоєного правопорушення, а також характеристику психічного розладу під час призначення особі такого заходу. Відшкодування майнових збитків (конфіскація майна) як принцип виражається в тому, що застосування конфіскації майна спрямовано на відновлення економічного складника порушених злочином суспільних відносин, який існував до вчинення злочину [7].

Також у кримінально-правовій доктрині пропонується більш складний структурний поділ системи принципів кримінального права. Так, А. Попов пропонує систему принципів кримінального права, що складається із 7 рівнів: загальні кримінально-правові принципи, міжгалузеві принципи кримінального права, кримінально-правові принципи, міжінституційні принципи, інституційні засади кримінального права, міжнормні принципи кримінального права, принципи норм кримінального права.

Окрім того, у науковій літературі пропонується класифікувати принципи також за такими критеріями: критерій закріплення (принципи, закріплені в КК України, та такі, що не відображено в ньому); пріоритетно врегульований аспект кримінального права (принципи кваліфікації, призначення заходів відповідальності); закріплення в Конституції України (закріплені і незакріплені в Конституції принципи); сфера поширення (принципи всієї галузі та принципи інститутів); система права (принципи кримінального права романо-германської сім'ї; принципи кримінального права загального права; принципи кримінального права мусульманського права тощо); пріоритетний характер впливу (прямий та опосередкований); визначені в міжнародному кримінальному праві (визначені та невизначені); часовий аспект реалізації (принципи, які постійно

реалізуються; принципи, які реалізуються в деяких випадках); адресат пріоритетного впливу (звернені до законодавця; звернені до правозастосовних органів; звернені до населення) [8].

Отже, критерієм будь-якої класифікації може бути лише така ознака, яка, по-перше, відображає сутність явищ, які класифікуються, демонструє їх єдність; по-друге, не виключає специфіки кожного класу явищ, їхньої відмінності.

Усі згадані критерії мають теоретичне значення для подальшого розвитку кримінального права в заданому напрямі. Однак не потрібно забувати, що основним мірилом істинності існування тих чи інших положень, правил, постулатів тощо була і залишається практика. На наш погляд, у зв'язку з тим, що кримінальне право є прикладною галуззю права, найбільше зачіпає права і свободи людини і громадянина, це має сприяти оптимізації порушеного питання.

Висновки. Наостанок зауважимо, що, на наш погляд, виділення великої кількості рівнів та критеріїв класифікації в системі принципів кримінального права має право на існування, але водночас деякі з них не мають практичного значення. Такий підхід недоцільний, бо це не тільки все значно ускладнює, оскільки постає необхідність з'ясування особливостей співвідпорядкованості і взаємодії принципів різних рівнів між собою, але й неминуче призводить до істотного збільшення кількості самих принципів. З іншого боку, критерієм істинності в кримінальному праві є практика його застосування. Саме тому, не заперечуючи проти вивчення й розроблення надалі питання існування, наприклад, міжнормних принципів і принципів норм кримінального права, зазначимо, що реалізація останніх у механізмі кримінально-правового регулювання практично не відображена.

Отже, подальші дослідження принципів кримінального права в процесі їх реалізації в правозастосовчій діяльності будуть на користь не лише теорії кримінального права, але й кримінальному законодавству та практиці його застосування. В останніх випадках, до речі, – лише за обов'язкової умови, якщо рекомендації, засновані на таких дослідженнях, будуть корисні законодавцю та правозастосовчим органам.

Отже, поділ принципів кримінального права на загальні та спеціальні; основні і неосновні; загальноправові (загальні) і регулятивні, безумнівно, сприяє пізнанню структури всієї правової системи, з'ясуванню місця в ній кримінального права, значення його принципів. Однак такі класифікації (навіть абстрагуючись від їх іноді вельми довільних підстав) мають здебільшого доктринальний, відірваний від законодавчої практики характер, тому не можуть бути безпосередньо в ній використані. Право загалом, його міжгалузеві інститути реальні лише тоді, коли існують окремі галузі права, що закріплюють і перше, і друге. Саме на базі галузей права, що відображають реальності конкретних сфер суспільного життя – предмета їх правового регулювання, – виникає весь спектр принципів права, з якого потім в теорії виділяються як загальні, так і міжгалузеві принципи. Тому кримінально-правові принципи, ймовірно, не випливають із загальних принципів права, не формуються, а формують останні.

Список використаних джерел:

1. Келина С., Кудрявцев В. Принципы советского уголовного права. М.: Наука, 1988. 173 с.
2. Берзін П. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник: у 3 т. Т. I: Загальні засади. К.: ВД «Дакор», 2018. 404 с.
3. URL: file:1cherednichenko_e_e_printsipy_ugolovnoho_zakonodatel_stva_pon%20(4).pdf.
4. Захаров А. Межотраслевые принципы права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Казань, 2003.
5. Наумов А. Реализация уголовного права и деятельность следователя. Волгоград, 1983. 211 с.
6. Фефелов П. Принципы советского уголовного права. Правоведение. 1989. № 2.
7. Фисенко Д. Специальные принципы уголовного права: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право»; Омская академия МВД РФ. Омск, 2016. 22 с.
8. Гацелюк В. Реализация принципов уголовного права Украины: проблемы и перспективы: препринт / МВД Украины, Луган. академ. внутр. дел им. 10-летия независимости Украины; науч. ред. Ю. Кучер. Луганск, 2003. 152 с.
9. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. Азаров, В. Гришук, А. Савченко та ін.; за заг. ред. О. Джужі, А. Савченка, В. Чернея. К.: Юрінком-Інтер, 2018. 1064 с.
10. Дудоров О., Хавронюк М. Кримінальне право: навч. посібник / за заг. ред. М. Хавронюка. К., 2014. 944 с.

НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ АНТИКОРУПЦІЙНИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано юридичну літературу та нормативну базу щодо діяльності спеціалізованих антикорупційних органів України. Дано коротку характеристику етапів розвитку антикорупційної політики України часів незалежності. З'ясовано й узагальнено основні нормативні документи із забезпечення діяльності антикорупційних органів України. Показано, що активний розвиток системи антикорупційних органів розпочато лише 2014 р. та продовжується нині.

Ключові слова: антикорупційні органи, Національне антикорупційне бюро, Спеціалізована антикорупційна прокуратура, Національне агентство, Вищий антикорупційний суд, нормативне забезпечення, закон.

В статье сделан анализ юридической литературы и нормативной базы деятельности специализированных антикоррупционных органов Украины. Дано краткое описание этапов развития антикоррупционной политики Украины времен независимости. Выяснены и обобщены основные нормативные документы по обеспечению деятельности антикоррупционных органов Украины. Показано, что активное развитие системы антикоррупционных органов начато только в 2014 году и продолжается до сих пор.

Ключевые слова: антикоррупционные органы, Национальное антикоррупционное бюро, Специализированная антикоррупционная прокуратура, Национальное агентство, Высший антикоррупционный суд, нормативное обеспечение, закон.

The article analyzes the legal literature and normative base on the activities of specialized anti-corruption bodies of Ukraine. A brief description of the stages of development of anticorruption policy of Ukraine during the period of independence is given. The basic normative documents on maintenance of activity of anti-corruption bodies of Ukraine are elucidated and generalized. It has been shown that the active development of the anti-corruption system has only started since 2014 and continues to this day.

Key words: anti-corruption authorities, National Anti-Corruption Bureau, Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office, National Agency, High Anti-Corruption Court, Regulatory, Law.

Вступ. На шляху до вступу України до Європейського Союзу міжнародна спільнота зазначила високий рівень української корупції. Зауважено, що корупція в державі має системний характер, наявна в усіх секторах та на кожному управлінському рівні, зокрема в правоохоронних органах, прокуратурі, судовій та місцевій владі. Однією із причин масової корупції є неналежний рівень нормативного забезпечення антикорупційного законодавства.

Питання нормативно-правового регулювання запобігання та протидії корупції в Україні неодноразово було предметом дослідження вчених. Зокрема, це питання вивчали М. Азаров, Є. Блажівський, О. Головін, Т. Давидова, Ю. Дьомін, Д. Заброта, М. Камлик, О. Кваша, В. Кіселічник, О. Лемешко, М. Луценко, М. Мельник, Є. Невмережицький, В. Пентегов, М. Погорецький, В. Романовський, М. Семендй, І. Сервецький, Г. Серета, В. Скулиш, С. Скулиш, М. Хавронюк, І. Шабас, Ф. Шиманський, Л. Щербина, М. Якимчук та інші.

Незважаючи на достатню кількість праць щодо питання нормативного забезпечення антикорупційної діяльності, вони є застарілими, а динамічні зміни національного законодавства антикорупційної сфери потребують більш сучасного дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення сучасного нормативного забезпечення діяльності антикорупційних органів України.

Результати дослідження. Антикорупційна політика на національному рівні бере свій початок з отримання Україною незалежності. Так, протягом 1992–1994 рр. створено низку антикорупційних органів: Координаційний комітет із боротьби з корупцією та організованою злочинністю при Президентові України, спеціальні підрозділи з боротьби з корупцією та організованою злочинністю Міністерства внутрішніх справ та Служби безпеки України, ухвалено низку нормативних документів на відомчому рівні. Згодом ухвалено закони України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» (1993 р.) та «Про боротьбу з корупцією» (1995 р.). На той момент законодавчі акти містили превентивні антикорупційні положення, обмеження для осіб, уповноважених на виконання функцій держави, визначали ознаки корупційних порушень та юридичну відповідальність за них тощо. Варто звернути увагу на те, що перший спеціальний Закон України «Про боротьбу з корупцією» діяв протягом 5 років, зміни до нього вносилися 12 разів [1].

Наступним важливим кроком у боротьбі з корупцією можна вважати впровадження Комплексної цільової програми боротьби зі злочинністю на 1996–2006 рр., розробленої відповідно до вимог Указу Президента України від 5 серпня 1996 р. № 628/96 «Про додаткові заходи щодо забезпечення законності та правопорядку в Україні». На той момент основним завданням програми визначено вдосконалення практичної діяльності правоохоронних органів щодо підтримки правопорядку та законності, належне забезпечення конституційного ладу тощо. Серед пріоритетних завдань визнано формування ефективної правової бази щодо боротьби зі злочинністю загалом і з корупцією зокрема.

Надалі зміни до антикорупційного законодавства вносилися досить активно. Так, 1997 р. затверджено Національну програму боротьби з корупцією (Указ Президента України № 319/97 від 10 квітня 1997 р.), якою передбачено необхідність вжиття профілактичних, організаційно-правових та інших заходів протидії корупції. У 1998–2005 рр. діяла Концепція боротьби з корупцією, якою передбачено використання системного підходу та підвищення ефективності організації діяльності щодо запобігання та протидії корупції в Україні.

Незважаючи на низку ухвалених нормативно-правових актів, корупція поширювалася в усіх сферах держави. Тому для забезпечення ефективності боротьби зі злочинністю та корупцією, зменшення шкоди, завданої корупційними діяннями соціальній та економічній сферам, узгодження національної антикорупційної програми з вимогами та стандартами Європейського Союзу, становлення ринкових відносин та недопущення підриву авторитету України на міжнародному рівні Президентом України видано Указ «Про невідкладні додаткові заходи щодо посилення боротьби з організованою злочинністю і корупцією» від 6 лютого 2003 р. № 84/2003.

З огляду на важливість проблеми корупції на національному та міжнародному рівнях, Верховною Радою України ухвалено постанову «Про стан боротьби з організованою злочинністю у 2004–2005 рр.». Водночас Президентом України виданий Указ «Про першочергові заходи щодо детінізації економіки та протидії корупції» від 18 листопада 2005 р. № 1615. У вищезгаданих нормативно-правових актах міститься доручення Кабінету Міністрів України вдосконалити законодавство щодо протидії корупції й організованій злочинності, враховуючи досвід України та країн-членів Ради Європи. Згодом Верховною Радою України ухвалено низку законів щодо протидії корупції: «Про ратифікацію Цивільної конвенції про боротьбу з корупцією», «Про ратифікацію Конвенції ООН проти корупції», «Про ратифікацію Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією», «Про ратифікацію Додаткового протоколу до Кримінальної конвенції про боротьбу з корупцією». Ухвалення законів міжнародного значення мало на меті формування позитивного іміджу України у світі, сприятливого політичного й економічного клімату, можливості співпраці зі світовими організаціями та спеціалізованими антикорупційними органами.

Для подальшого розвитку антикорупційної стратегії Президентом України затверджується Концепція подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності», яка діє протягом 4 років (2006–2010 рр.). Стратегічний напрям концепції цих років визначено як посилення заходів, спрямованих на виявлення корупції та забезпечення притягнення порушників до відповідальності. У зв'язку із цим Верховною Радою ухвалюються декілька антикорупційних законів: «Про засади запобігання та протидії корупції», «Про відповідальність юридичних осіб за вчинення корупційних правопорушень» та «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення». Ухвалення Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» привело до подальших змін у Кримінальному кодексі України

та Кодексі України про адміністративні правопорушення, як результат, ухвалено 15 підзаконних актів, які згодом сформували базу антикорупційної інфраструктури [1; 2]. Проте необхідні ефективні засади протидії корупційним діям все ще не були ухвалені. Так, Група держав проти корупції (GRECO) рекомендувала Україні розробити та впровадити ефективні заходи щодо боротьби з корупцією [3].

Отже, Президент України П. Порошенко був змушений вдатися до рішучих дій у досліджуваній сфері, визначити першочерговою проблемою питання корупції та її масштабів у державі. Тому протидія корупції стала головним завданням влади.

Для забезпечення ефективного вирішення поставленого завдання восени 2014 р. ухвалюються декілька нових законів, а саме: «Про засади антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 рр.», «Про очищення влади», «Про запобігання корупції», «Про Національне антикорупційне бюро», «Про прокуратуру», «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо невідворотності покарання за окремі злочини проти основ національної безпеки, громадської безпеки та корупційні злочини», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо визначення кінцевих вигодонабувачів юридичних осіб та публічних діячів» тощо. Запровадження нових законів стало ефективним інструментом у боротьбі з незаконними діями.

Проте варто зазначити, що в роз'ясненні Міністерства юстиції України від 21 травня 2015 р. зазначено, що нормативні акти є одним із чинників, які призводять до появи фактів корупції. Причиною може стати неточність конструкції нормативних положень, які дозволяють корумпованим державним особам використовувати своє службове становище для особистого незаконного збагачення [4]. Варто зупинитися більш детально на сучасному нормативному забезпеченні спеціалізованих антикорупційних органів.

Антикорупційна стратегія на 2014–2017 рр. передбачає зауваження та пропозиції міжнародних інституцій щодо стану корупції та її поширеності. Відмінною рисою нинішньої стратегії від попередніх є виділення зони ризиків в антикорупційній політиці держави та пропозиції щодо викорінення корупційних елементів у процесі державотворення. Також дана Антикорупційна стратегія враховує недоліки попередніх. Зокрема, у Стратегії чітка структура та визначено конкретні напрями реформування. Одним із таких напрямів є створення спеціалізованого самостійного органу з метою здійснення оперативно-розшукової діяльності та досудового розслідування в кримінальних корупційних правопорушеннях – Національного антикорупційного бюро України.

Ефективна протидія корупції потребує системного підходу та належного кадрового забезпечення. Адже функції боротьби з корупцією виконували декілька органів, підрозділів та Служба безпеки України. Так, відповідальність за отримані результати роботи з попередження та боротьби з корупцією була розподілена за кожним органом окремо відповідно до вертикалі управління. Це призводило до фактичної залежності від керівництва. Тому антикорупційна діяльність, особливо щодо чиновників вищих щаблів влади, виявилася неефективною. Цього вдалося уникнути під час створення окремого незалежного спеціалізованого органу.

Основним Законом, яким керується спеціалізований орган, є Закон України «Про Національне антикорупційне бюро» від 14 жовтня 2014 р. № 1698–VII, у ст. 1 якого визначається правовий статус Національного антикорупційного бюро як державного правоохоронного органу, на який покладено попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень відповідно до його підслідності, а також запобігання скоєнню нових порушень.

Окрім вищезазначеного Закону України, правовою основою для функціонування Національного антикорупційного бюро є Конституція України, Кримінальний процесуальний кодекс України (Закон № 4651–VI від 13 квітня 2012 р.), Кодекс України про адміністративні правопорушення (Закон № 8073–X від 7 грудня 1984 р.), закони України «Про запобігання корупції» № 1700–VII від 14 жовтня 2014 р., «Про оперативно-розшукову діяльність» № 2135–XII від 18 лютого 1992 р., «Про банки і банкову діяльність» № 2121–III від 7 грудня 2000 р., «Про депозитарну систему України» № 5178–VI від 6 липня 2012 р.

Так, закони України «Про Національне антикорупційне бюро України» та «Про запобігання корупції» закріплюють організаційні основи та принципи діяльності та функції Бюро. Законом України «Про Національне антикорупційне бюро України» визначено чисельність та структуру органу, а також окреслюється коло підрозділів, які можуть бути створені в його складі. Також законами гарантується незалежність Національного антикорупційного бюро та визначається поняття корупційного правопорушення. Ця гарантія реалізується шляхом особливого порядку конкурсного відбору кандидатів на посаду директора Національного антикорупційного

бюро та повним переліком підстав припинення його повноважень; конкурсним відбором інших працівників Бюро, відповідними умовами оплати праці та їхнім особливим правовим становищем; особливим порядком фінансування та матеріально-технічного забезпечення Національного антикорупційного бюро тощо [5].

Як зазначалося, у своїй діяльності Національне антикорупційне бюро також керується законами України «Про банки і банківську діяльність» та «Про депозитарну систему України». Цими законами визначається доступ Національного бюро до інформації, в якій міститься банківська таємниця.

Отже, створення Національного антикорупційного бюро є знаковою подією незалежної України як європейської держави. Національне антикорупційне бюро є правоохоронним органом із досить широкими повноваженнями у сфері запобігання та протидії корупції. Завдяки впровадженню законів щодо діяльності Національного антикорупційного бюро України нашої державі вдалося виконати вимоги та зобов'язання, які передбачені міжнародними антикорупційними нормативними актами. Основними законами, якими у своїй діяльності керується Національне антикорупційне бюро, є закони України «Про Національне антикорупційне бюро України», «Про запобігання корупції», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про банки і банкову діяльність», «Про депозитарну систему України» тощо.

Законом України «Про запобігання корупції» з метою координації антикорупційної політики та запобігання корупції створено орган із превентивними антикорупційними функціями, а саме Національне агентство з питань запобігання корупції. Нормативно-правовою основою Національного агентства є Конституція України, міжнародні договори, узгоджені з Верховною Радою України, закони України «Про запобігання корупції» № 1700–VII від 14 жовтня 2014 р., «Про центральні органи виконавчої влади» № 3166–VI від 17 березня 2011 р., «Про державну службу» № 889–VIII від 10 грудня 2015 р., постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Національного агентства з питань запобігання корупції» № 118 від 18 травня 2015 р., ухвалені відповідно до перелічених законів нормативно-правові акти, а також нормативно-правові акти, що регулюють діяльність органів виконавчої влади.

Так, Закон України «Про запобігання корупції» встановлює особливий статус, юридичні гарантії незалежності, функції та повноваження Національного агентства з питань запобігання корупції. Затвердивши положення Закону щодо Агентства, Україна виконала завдання міжнародної спільноти щодо гарантування незалежності органу антикорупційної політики та відповідності міжнародним стандартам.

Закон України «Про запобігання корупції» визначає завданням Агентства запобігання корупції в державі, застосування превентивних антикорупційних механізмів, попередження ризиків у діяльності органів державної влади. Законом визначено незалежність Національного агентства від зовнішнього впливу та втручання. Це забезпечується спеціальним статусом Агентства, особливостями конкурсного відбору та призначення членів Національного агентства, відповідними умовами оплати праці та прозорістю діяльності Агентства тощо [6, ст. 9].

Також Законом визначаються повноваження Національного агентства, серед яких формування та реалізація антикорупційної політики, розроблення проектів нормативно-правових актів щодо антикорупційного законодавства, моніторинг та контроль виконання законодавчих актів щодо етичної поведінки, врегулювання конфлікту інтересів, координація та надання пояснень, консультаційної допомоги державним органам та органам місцевого самоврядування щодо застосування актів антикорупційного законодавства тощо [6, ст. ст. 7, 11]. Зазначимо, що багато повноважень стосуються роботи з кадрами, громадськістю, співпраці з іншими державними органами, неурядовими організаціями, міжнародними й іноземними організаціями тощо.

Деякі запобіжні засади антикорупційної політики передбачені Законом України «Про державну службу». Зокрема, Законом визначені обмеження для осіб, які можуть обіймати посади державних службовців, етичні перешкоди перебування на державній службі, недопустимість зловживання службовим становищем, порушення законів України тощо [7, ст. ст. 3, 10, 12, 13, 16, 31].

Отже, Національне агентство з питань запобігання корупції є спеціалізованим антикорупційним органом, який наділений компетенціями з попередження корупційних діянь і боротьби з ними на законодавчому рівні.

Важливим нормативним актом щодо нормативного забезпечення органів антикорупційної політики є Закон України «Про очищення влади» № 1682–VII від 16 вересня 2014 р. Основною метою Закону є унеможливлення участі в державному управлінні осіб, які своїми діями чи безді-

яльність підірвали національну безпеку й оборону України, здійснювали заходи щодо узурпації влади Президентом України В. Януковичем, порушили права та свободи людини. Але суттєвим недоліком цього Закону є те, що він спрямований на недопущення негідних осіб до влади, а не на боротьбу зі скоєними правопорушеннями чи захист сьогодення [8]. Отже, вітчизняний закон щодо люстрації не здатний захистити демократичні цінності та громадськість.

Наступний антикорупційний орган – Спеціалізована антикорупційна прокуратура – у своїй діяльності керується Конституцією України, Законом України «Про прокуратуру» № 1697–VII від 14 жовтня 2014 р., Кримінальним та Кримінальним процесуальним кодексами України, Регламентом Генпрокуратури України, наказами Генпрокурора України та керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, міжнародними нормами, що ратифіковані встановленим порядком [9]. Так, міжнародним антикорупційним законодавством передбачено притягнення до кримінальної відповідальності осіб, на користь яких здійснено неправомірну вигоду. Також до нормативного забезпечення Спеціалізованої антикорупційної прокуратури варто віднести розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану першочергових заходів з подолання корупції» № 647-р від 2 липня 2014 р., закони України «Про запобігання корупції» № 1700–VII від 14 жовтня 2014 р., «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 рр.» № 1699–VII від 14 жовтня 2014 р., «Про очищення влади» № 1682–VII від 16 вересня 2014 р. Також до законів, якими керуються антикорупційні органи, варто віднести закони України «Про публічні закупівлі» № 922–VIII від 25 грудня 2015 р., «Про доступ до публічної інформації» № 2939–VI від 13 січня 2011 р. тощо.

Так, Законом України «Про прокуратуру» визначено, що в Генпрокуратурі України створюється як самостійний структурний підрозділ Спеціалізована антикорупційна прокуратура. До обов'язків та функцій Антикорупційної прокуратури належить нагляд за діяльністю Національного бюро (п. 5 ст. 8). Варто зауважити, що функція загального нагляду скасована Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань удосконалення діяльності прокуратури» № 5288–VI від 18 вересня 2012 р. Ухвалення такого положення дозволило зменшити втручання в приватний сектор державної влади, сприяло наглядовим заходам щодо протидії корупції.

Закон України «Про прокуратуру» визначає повноваження органів прокуратури щодо антикорупційної діяльності. Зокрема, за Законом прокурор має підтримувати державне обвинувачення в суді щодо корупційного правопорушення (ч. 1 ст. 22). Цим же Законом регламентуються координаційні повноваження прокуратури під час взаємодії з іншими органами з метою боротьби з корупцією (ст. 25). У ч. 5 ст. 8 Закону «Про прокуратуру» № 1697–VII від 14 жовтня 2014 р. передбачено, що прокурор здійснює представництво в суді під час розгляду проваджень щодо корупційних або пов'язаних із корупцією правопорушень.

Повноваження та завдання Антикорупційної прокуратури встановлюються наказом Генпрокурора України «Про організацію діяльності органів прокуратури у сфері запобігання і протидії корупції» від 25 червня 2013 р. Зауважимо, що цим наказом також регулюються правила відшкодування завданих корупційними діяннями збитків, виявлення та причини корупційних діянь тощо [10]. Пріоритетна роль прокурорів у координації правоохоронних органів щодо боротьби та протидії корупції визначена наказом Генпрокурора України «Про координацію діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності та корупції» від 16 січня 2013 р. [11].

Висновки. У результаті аналізу діяльності антикорупційних органів України нами визначено, що активний та ефективний період розвитку антикорупційного законодавства припадає на початок 2014 р. У цей час нормативне забезпечення антикорупційної діяльності поповнилося низкою нормативних актів, які стали першочерговими щодо виконання дій із запобігання та протидії корупції в Україні. Основними нормативними документами діяльності антикорупційних органів визначено закони України «Про засади антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014–2017 рр.», «Про очищення влади», «Про запобігання корупції», «Про Національне антикорупційне бюро», «Про прокуратуру», постанову Кабінету Міністрів України «Про утворення Національного агентства з питань запобігання корупції», міжнародні договори, узгоджені з Верховною Радою України тощо.

Ухвалення нової Антикорупційної стратегії дозволило створити нові антикорупційні органи, передбачені вимогами та нормами Європейського Союзу щодо протидії корупції. Зауважимо, що ухвалення нових чи вдосконалення чинних законів не є гарантією ефективної протидії корупції.

Список використаних джерел:

1. Антикорупційна інфраструктура // Інститут прикладних гуманітарних досліджень: громадська організація. URL: http://iahr.com.ua/files/works_docs/122/pdf.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відповідальності за корупційні правопорушення: Закон України від 7 квітня 2011 р. № 3207–VI. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 41. Ст. 414.
3. Joint First and Second Evaluation Rounds. Evaluation report on Ukraine. Adopted by GRECO at its 32nd Session, Strasbourg, 19–23 March 2007.
4. Антикорупційна експертиза як засіб запобігання корупції: Роз'яснення Міністерства юстиції України від 21 травня 2015 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/n0018323-12>.
5. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1698–VI. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 47. Ст. 2051.
6. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1700–VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 49. Ст. 2056.
7. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 р. № 889–VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 4. Ст. 43.
8. Проміжний висновок щодо Закону «Про очищення влади» (Закон «Про люстрацію») в Україні: Висновок № 788/2014, схвалений Венеціанською комісією на її 101-й Пленарній сесії. Страсбург. 2014. URL: <http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD%282014%29044-ukr>.
9. Положення про Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру Генеральної прокуратури України, затверджене наказом Генпрокуратури України від 12 квітня 2016 р. № 149. URL: http://www.cct.com.ua/2016/12.04.2016_149.htm.
10. Про організацію діяльності органів прокуратури у сфері запобігання і протидії корупції: Наказ Генпрокурора України від 25 червня 2013 р. №10гн. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/>
11. Про координацію діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності та корупції: Указ Генпрокурора України від 16 січня 2013 р. № 1/1гн. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

УДК 343.14

САЧКО О.В.

ІНТЕГРАТИВНИЙ ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В УДОСКОНАЛЕННІ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФОРМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

У статті аналізуються доктринальні проблеми юридичного визначення інтегративної концепції загальноправового принципу верховенства права з урахуванням європейських стандартів, а також формування на цій основі концептуальних моделей кримінально-процесуальних принципів пропорційності, дотримання прав людини, заборони державного свавілля, недискримінації та інших засад судочинства.

Ключові слова: *верховенство права, принципи права, пропорційність, європейські стандарти, процесуальна форма.*

В статье анализируются доктринальные проблемы юридического определения интегративной концепции общеправового принципа верховенства права с учетом европейских стандартов, а также формирования на этой основе теоретических моделей уголовно-процессуальных принципов соразмерности, соблюдения прав человека, запрета произвола и иных основ судопроизводства.

Ключевые слова: *верховенство права, принципы права, европейские стандарты, процессуальная форма.*

© САЧКО О.В. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного і кримінального права (Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара)

This article analyses the doctrinal issue of the legal definition of integrative concept of the General legal principle of the rule of law with regard to European standards, as well as forming the basis of conceptual models criminal procedure principles of proportionality, the observance of human rights, the prohibition of public disorder, non-discrimination and other principles of Justice.

Key words: rule of law, principles of law, implement, European standards, procedural form.

Вступ. Розвиток і диференціація процесуальної форми кримінального судочинства потребує чіткого визначення доктринальної системи засад правосуддя й передусім інтегративної моделі фундаментального для кримінального процесу принципу верховенства права.

Між тим зміст, значення та правова визначеність принципу верховенства права потребує більш глибокого аналізу з урахуванням сучасного стану національного законодавства, міжнародних правових актів і прецедентної практики Європейського суду з прав людини.

Проблеми системи та змісту принципів кримінального процесу не залишаються поза увагою науковців [1–28]. Але наявні публікації не висчерпують усієї складної проблеми, а швидше утворюють фундаментальну базу для її подальшого дослідження.

Постановка завдання. Мета роботи – визначити інтегративну модель, структуру, зміст і функціональні особливості застосування принципу верховенства права в удосконаленні кримінального процесу.

Результати дослідження. У розділі 1 Конституції України «Загальні засади» закріплюються основні засади правової держави. Тут, між іншим, закріплюючи основоположні ідеї державотворення, законодавець стверджує, що «державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову» (ст. 6). Водночас констатується, що «в Україні визнається і діє принцип верховенства права», а в ст. 19 зазначається, що «правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України».

Глава 2 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України також під концептом «засади» визначає певну систему основоположних ідей правосуддя, називаючи в переліку таких «верховенство права», але вже в ст. 8 КПК України стверджує, що «кримінальне провадження здійснюється з додержанням принципу верховенства права ...». Виходячи з таких уживаних законодавцем концептів, доречно поняття «засади» і «принципи» вважати тотожними.

Принципи кримінального процесу – це сформовані в процесі розвитку правосвідомості та природного права й закріплені в законі, правових позиціях Європейського суду з прав людини чи інших джерелах процесуального права основоположні правові ідеї, морально-правові засади, найзагальніші положення, що визначають сутність, зміст і спрямованість діяльності суб'єктів процесу, спосіб і процесуальну форму їхньої діяльності та здійснення правосуддя, створюють систему гарантій установлення істини, захисту прав і свобод людини й забезпечення справедливості правосуддя [21, с. 101].

В.Я. Тацій, зазначаючи, що принципи – закріплені в законі фундаментальні ідеї, підкреслює, що вони показують рівень розвитку наукової думки та правової культури, мають вагомe значення як засоби захисту прав і свобод людини та громадянина [7, с. 62].

На основі аналізу Конституції України, міжнародно-правових актів і рішень Європейського суду з прав людини В.М. Тертишник подав пропозиції щодо розвитку концептуальної моделі системи принципів кримінального процесу: а) *систему галузевих принципів*, які визначають особливості саме кримінального процесу, доповнити такими засадами: недопустимість примушування до свідчень проти самого себе, членів своєї сім'ї та своїх близьких родичів (свобода самовикриття й викриття близьких); забезпечення безпеки учасників кримінального процесу; недоторканність сфери особистого життя людини, допустимість притягнення до кримінальної відповідальності лише за умови доведеності вини; допустимість обмеження прав і свобод людини й застосування примусових і запобіжних заходів лише в разі крайньої необхідності; забезпечення ознайомлення особи, що притягується до відповідальності, з обвинуваченням і допустимість судового розгляду справи тільки в рамках висунутого обвинувачення; незалежність і процесуальна самостійність слідчого; прокурорський нагляд за забезпеченням законності на досудових стадіях і підтриман-

ня державного обвинувачення прокурором у суді; реабілітація невинуватих; документованість процесуальних дій і рішень; б) *систему міжгалузевих принципів* доповнити засадами: гарантованість доступу до правосуддя; в) *до системи загальноправових принципів* зарахувати такі засади, як презумпція добросовісності людини; верховенство права, забезпечення захисту прав і свобод людини, недопустимість звуження чинних прав і свобод людини під час прийняття нових чи зміни чинних законів; гуманізм, толерантність і справедливість [21, с. 108–109].

Ці думки щодо розвитку доктринальної моделі засад правосуддя призвели до думки про шляхи подальшого її інтегративного вдосконалення.

Зокрема, В.С. Березняк не безпідставно стверджує про наявність, окрім узasadної системи принципів права, також окремих принципів окремих інститутів кримінально-процесуального права, наприклад, принципів екстрадиції [2, с. 320–325].

Стаття 7 КПК України, називаючи верховенство права в системі двадцяти двох «загальних засад кримінального провадження», у визначеній тут системі принципів не називає й не розкриває як окремі засади такі принципові положення, як юридична визначеність, пропорційність і справедливість, на основі яких часто ґрунтує свої рішення Європейський суд з прав людини.

Принцип верховенства права – один із найбільш важливих принципів кримінального процесу, який є предметом наукових досліджень у працях правників [1; 3; 4; 6; 20; 24; 28].

Аналіз законодавчих актів показує на певні розбіжності в розумінні системи й окремих концептів принципів права. Виникає питання співвідношення принципу верховенства права з названими принциповими положеннями, а також з іншими процесуальними засадами, зокрема такими як «законність» тощо.

Наприклад, ст. 4 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» зазначає, що «адвокатська діяльність здійснюється на принципах верховенства права, законності, незалежності, конфіденційності та уникнення конфлікту інтересів». Тобто тут верховенство права й законність розуміються як рівнозначні самостійні принципи права. Аналогічний підхід убачається й у КПК України, а також Законах України: «Про Національне антикорупційне бюро України» (ст. 3), «Про Державне бюро розслідувань» (ст. 3), «Про прокуратуру» (ст. 3), «Про Національну поліцію» (ст. ст. 6–8), «Про виконавче провадження» (ст. 2).

У сучасній же правовій доктрині, по суті, верховенство права, будучи загальноправовим принципом правової держави, є найбільш загальною, інтегративною засадою правосуддя, яка проявляє свою генетичну дію через свої структурні, гармонізовані один із одним функціональні засади кримінального права і процесу як окремих принципів самостійної галузі права.

Інтегративне мислення – креативне мислення, здатне і спрямоване на гармонізацію інтелектуального розуміння системності в окремих фрагментах дійсності й процесів реального, досягнення прогностичного розуміння рушійних сил розвитку та його основоположних тенденцій, здобуття синергетичних результатів у пізнанні реальності.

В інтегративному сенсі слушною є думка В.М. Тертишника, який зазначає, що «верховенство права – система правового і суспільного устрою, де природні права і свободи людини знайшли законодавче закріплення, визнані найвищою цінністю суспільства, а їх забезпечення стає пріоритетом держави, де сама влада перебуває під контролем закону, обмежується правом, а саме право створює таку систему правовідносин, за якої максимально усуваються можливості свавілля чиновників» [21, с. 112].

Європейська комісія за демократію через право (Венеціанська комісія) у доповіді про верховенство права вказала на такі його необхідні елементи: *законність і прозорість ухвалення законів; правову визначеність*, яка передбачає легкість і доступність з'ясування змісту права та юридично забезпечену можливість скористатись цим правом; *заборону державного свавілля*, зокрема обмеження дискреційних повноважень органів держави, обґрунтованість їхніх рішень; *ефективний доступ до правосуддя* в незалежних і неупереджених судах, судовий контроль за законністю й конституційністю актів державної ладі, функціонування незалежної адвокатури, виконання рішень судів; дотримання прав людини, передусім гарантованість права на ефективний засіб правового захисту, на справедливий суд, право бути вислуханим, презумпція невинуватості, заборона зворотної дії закону; *недискримінацію й рівність перед законом*, що передбачає відсутність законів, які містять дискримінаційні положення або закріплюють правові привілеї, заборону дискримінаційного тлумачення або застосування закону.

Конституційний Суд України в Рішенні від 29 червня 2010 року у справі № 1-25/2010 за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини визначив: «Одним із елементів верховенства права є принцип правової визначеності, у якому стверджується»

ся, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, встановлених такими обмеженнями. Тобто обмеження будь-якого права повинне базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки».

Отже, можна стверджувати, що в кримінальному судочинстві верховенство права необхідно розглядати як інтегративну засаду права, яка фактично включає в себе якості окремих, менш загальних, але, безумовно, не менш важливих і незаперечних принципів кримінального процесу, таких як:

- а) законність,
- б) юридична визначеність,
- в) дотримання прав людини,
- г) заборона державного свавілля,
- д) недискримінація й рівність перед законом,
- е) ефективний доступ до правосуддя.

Останні окремі принципи правосуддя мають бути чітко сформульовані та розкриті в нормах КПК України, доктринально проаналізовані в науковій літературі.

Між тим Європейський суд з прав людини все частіше звертається до такого важливого принципу правосуддя, як принцип пропорційності.

Наприклад, у справі «Яллох проти Німеччини», наприклад, Європейський суд з прав людини визнав, що мало місце порушення ст. 3 ЄКПЛ через ужиття непропорційних заходів медичного втручання для отримання доказів. Зокрема, Суд зазначив, що «компетентні органи завдали заявнику тяжкого втручання в його фізичну і психічну цілісність проти його волі. Заявника змусили блувати не з лікувальною метою, а для отримання доказів. Натомість мети можна було досягти простішим природним способом».

У Рішенні від 25 січня 2012 р. № 3-рп/2012 (справа № 1-11/2012) Конституційний Суд України зазначив, що одним із елементів верховенства права є принцип пропорційності, який у сфері соціального захисту означає, зокрема, що заходи, передбачені в нормативно-правових актах, повинні спрямовуватися на досягнення легітимної мети й мають бути спільномірними з нею.

Принцип пропорційності в системному викладанні досі не закріплений ні в КПК України, ні в Законі України «Про Національну поліцію» від 2 липня 2015 року, хоча окремі його елементи вбачаються в певних приписах правових норм. Наприклад, його окремі положення викладені в ст. ст. 42–46 Закону України «Про Національну поліцію». Окремі елементи принципу пропорційності можна знайти й у приписах норм КПК України щодо провадження слідчих (розшукових) дій і запобіжних заходів. Наприклад, у ч. 3 ст. 176 КПК України зазначається, що «слідчий суддя, суд відмовляє у застосуванні запобіжного заходу, якщо слідчий, прокурор не доведе, що встановлені під час розгляду клопотання про застосування запобіжних заходів обставини, є достатніми для переконання, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів, передбачених частиною першою цієї статті, не може запобігти доведеним під час розгляду ризику або ризикам». У частині 2 ст. 236 КПК України прописується, що «обшук житла чи іншого володіння особи на підставі ухвали слідчого судді повинен відбуватися в час, коли завдається найменша шкода звичайним заняттям особи, яка ними володіє, якщо тільки слідчий, прокурор не вважатиме, що виконання такої умови може суттєво зашкодити меті обшуку». «Негласні слідчі (розшукові) дії проводяться у випадках, якщо відомості про злочин та особу, яка його вчинила, неможливо отримати в інший спосіб» (ч. 2 ст. 246 КПК України).

Пропорційність – один із загальних принципів, який закріплений як загальний принцип в Угодах про утворення ЄС (зокрема в ст. 5 Договору про заснування Європейського співтовариства).

С.В. Погребняк доречно розглядає принцип пропорційності в контексті складових елементів верховенства права та визначає його як «основоположний принцип права, спрямований на забезпечення у правовому регулюванні розумного балансу приватних і публічних інтересів, відповідно до якого цілі обмежень прав повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чий права обмежуються» [14, с. 217–218].

В інтегративному вигляді концепт і сутність принципу пропорційності в кримінальному процесі можуть бути викладені так.

Принцип пропорційності – закріплений у міжнародних нормативних актах, рішеннях Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини принцип права, згідно з концептуальним змістом якого мета юридичних дій має бути суспільно вагомою, а засіб її досягнення найменш обтяжливим у конкретних умовах, втручання у сферу прав і свобод людини може

допускатись лише у випадках крайньої необхідності, з метою забезпечення правосуддя чи іншої суспільно корисної мети, якщо цього неможливо досягти іншими засобами, а заподіяна примусовими заходами шкода буде меншою, ніж відвернута [6, с. 8–10].

Загальноправовий принцип верховенства права й окремі його складники – такі принципи кримінального процесу, як юридична визначеність, пропорційність, заборона державного свавілля, недискримінація, в сучасній правовій системі України мають бути детально викладені в КПК України та використані для вдосконалення процесуальної форми кримінальних проваджень, де вбачаються прогалини та суперечливі положення.

Наприклад, стосовно обшуку варто зазначити, що застосування засобів примусу під час обшуку житла чи іншого володіння особи, обмеження при цьому прав і свобод людини, пошкодження сховищ житла чи іншого володіння особи можуть застосовуватись у разі крайньої необхідності, якщо відкрити зачинені сховища чи досягти мети слідчої дії іншими засобами не видається можливим, застосовувані засоби мають бути найменш обтяжливими для людини в конкретних умовах, а завдана застосовуваними засобами шкода має бути найменшою з наявних для досягнення мети обшуку.

Висновки. На сучасному етапі судово-правової реформи необхідно в КПК України на основі системного аналізу Конституції України, міжнародних правових актів, рішень Європейського суду з прав людини й Конституційного Суду України детально викласти інтегративний зміст загальноправового принципу верховенства, в окремих нормах дати дефініцію й розкрити зміст таких окремих процесуальних принципів, як пропорційність, законність, юридична визначеність, дотримання прав людини, заборона державного свавілля, недискримінація та рівність перед законом, ефективний доступ до правосуддя.

Перспективи подальшого дослідження проблеми вбачаються в розробленні пропозицій щодо вдосконалення на основі принципів кримінального процесу процесуальної форми дізнання щодо кримінальних проступків та інститутів слідчих дій.

Список використаних джерел:

1. Аленін Ю.П., Волошина В.К. Поняття та система принципів кримінального провадження. Наукові праці НУ ОЮА. 2014. Т. XIV. С. 78–89.
2. Березняк В.С. Функції та принципи інституту екстрадиції: поняття і ознаки. Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія «Право». 2014. Вип. 2. С. 320–325.
3. Галаган О.І., Письменний Д.П. Поняття та система засад (принципів) кримінального провадження. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 4. С. 167–172.
4. Головатий С. Верховенство права: у 3 кн. Київ: Фенікс, 2006. Книга 2: Верховенство права: від доктрини до прецеденту. 1286 с.
5. Євтошук Ю. Принцип пропорційності та його вимоги у сфері законотворчості. Віче. 2012. № 22.
6. Корнієнко М.В., Тертишник В.М. Принципи права в розв'язанні проблем конкуренції правових норм, юридичних фікцій і колізій. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2017. № 1. Т. 1. С. 7–11.
7. Кримінальний процес: підручник / Ю.М. Грошевий, В.Я. Тацій, А.Р. Туманянц та ін.; за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.Г. Шило. Харків: Право, 2013. 824 с.
8. Кучинська О.П. Принципи кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 288 с.
9. Малярєнко В.Т. Конституційні засади кримінального судочинства: науково-практичне видання. Київ: Юрінком Інтер, 1999.
10. Мамка Г.М. Презумпція невинуватості та обов'язок доказування вини. Актуальні проблеми досудового розслідування: зб. тез доповідей IV Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 1 лип. 2015 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 42–43.
11. Марушак Н.В. Про моральність принципів кримінального процесу. Актуальні проблеми юридичної науки та практики. 2017. № 1 (3). С. 84–88.
12. Молдован А. Засади кримінального процесу в Україні та ФРН. Підприємництво, господарство і право. 2013. № 4. С. 24–26.
13. Назаров В.В. Засада невтручання у приватне життя як засіб для захисту особи у кримінальному провадженні. Юридичний вісник. 2012. № 3 (24). С. 114–118.
14. Погребняк С. Принципи права: доктринальні питання. Право України. 2013. № 9. С. 217–218.

15. Права і свободи людини і громадянина в Україні (доктрина Європейського суду з прав людини і Конституційного Суду України): навчальний посібник / звернення до читачів Голови Конституційного Суду України (VII.2010–VII.2013 роки) А.С. Головіна; вст. слово і заг. ред. проф. П.Ф. Мартиненка, В.М. Кампа. Київ, 2013. 376 с.
16. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: монографія: у 2 кн. / за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: Юридична думка, 2008. Книга 1: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії. 344 с.
17. Принцип рівності у праві: теорія і практика: монографія / передмова акад. НАН України Ю.С. Шемшученка; за заг. ред. Н.М. Оніщенко. Київ: Юридична думка, 2014. 380 с.
18. Столітній А.В., Каланча І.Г. Принцип змагальності за діючим КПК України в умовах електронного процесу. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2015. Вип. 2. Т. 3. С. 115–121.
19. Тертишник В. Гарантії недоторканності сфери приватного життя людини. Вісник прокуратури. 2001. № 2. С. 7–13.
20. Тертишник В.М. Верховенство права та забезпечення встановлення істини в кримінальному процесі України: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2009. 432 с.
21. Тертишник В.М. Кримінальний процес України. Загальна частина: підручник. Київ: Алерта, 2014. 440 с.
22. Тертишник В.М. Принципи права та стратегія і практика судово-правової реформи. Право і суспільство. 2016. № 6. С. 20–26.
23. Тертишник В.М. Проблеми розвитку концептуальної моделі системи принципів кримінального процесу. Вісник прокуратури. 2001. № 5. С. 26–34.
24. Трихлеб К.А. Верховенство права: современные интерпретации. Учёные записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. Серія «Юридические науки». 2013. Т. 26 (65). № 2-1. Ч. 1. С. 152–163.
25. Уваров В.Г. Застосування практики Європейського Суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів в удосконаленні кримінального судочинства України: монографія / за заг. ред. докт. юрид. наук В.М. Тертишника. Дніпропетровськ, 2012. 268 с.
26. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. Київ, 2015. 208 с.
27. Циганюк Ю.В., Костенко М.А. Онтологія системи засад кримінального провадження. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2015. Вип. 3. Т. 3. С. 144–146.
28. Шевчук С. Принцип верховенства права та найвища юридична сила Конституції України. Право України. 2011. № 5. С. 175.

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЖІНОЧОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

У статті розглядаються теоретичні аспекти кримінологічної характеристики жіночої злочинності. Указується, що жіночій злочинності в більшості випадків притаманні корисливі злочини, в тому числі пов'язані з професійною діяльністю. Підкреслюється, що кількість таких злочинів, учинених жінками, постійно зростає. Розглядаються причини злочинності жінок у сільських місцевостях. Автором робиться висновок, що жіноча злочинність сьогодні в Україні є досить поширеним явищем, протидія якому мусить мати системний характер.

Ключові слова: жіноча злочинність, кримінологічна характеристика, причини злочинності, протидія злочинності.

В статье рассматриваются теоретические аспекты криминалогической характеристики женской преступности. Указывается, что женской преступности в большинстве случаев присущи корыстные преступления, в том числе связанные с профессиональной деятельностью. Подчеркивается, что число таких преступлений, совершенных женщинами, постоянно растет. Рассматриваются причины преступности женщин в сельских местностях. Автором делается вывод, что женская преступность на сегодняшний день в Украине является довольно распространенным явлением, противодействие которому должно носить системный характер.

Ключевые слова: женская преступность, криминалогическая характеристика, причины преступности, противодействие преступности.

The article deals with the theoretical aspects of criminological characteristics of female crime. It is noted that female crimes in most cases are characterized by mercenary crimes, including those related to professional activity. It is emphasized that the number of such crimes committed by women is constantly increasing. The causes of women's crime in rural areas are considered. The author concludes that women's crime in Ukraine today is a fairly widespread phenomenon, the counteraction of which should be of a systemic nature.

Key words: female criminality, criminological characteristic, causes of crime, counteraction to crime.

Вступ. Жіноча злочинність неповнолітніх є водночас складником злочинності неповнолітніх і жіночої злочинності й разом із тим являє собою самостійну кримінологічну проблему. Дослідження особливостей цього виду злочинності передусім із погляду гендерного підходу є необхідним для запобігання йому.

Постановка завдання. У сучасному суспільстві відбулося глибоке переосмислення місця й ролі жінок у різних сферах суспільної діяльності, тому під час вирішення багатьох наукових і практичних проблем застосовується гендерний підхід. Він передбачає, що відмінності в поведінці і сприйнятті чоловіків і жінок визначаються не тільки психофізіологічними особливостями, а й гендерними, пов'язаними із соціальним статусом чоловіків і жінок і специфікою їхньої соціальної поведінки. До теперішнього часу кримінологія, будучи «андроцентричною», як й інші суспільні науки, аналізувала в основному форми та закономірності універсальної «чоловічої» злочинності. Зміни, що відбулися в розумінні соціального статусу жінки, відбилися як на кількості, так і на якості жіночої злочинності, тому що існують гендерні відмінності в злочинності, які вимагають ретельного вивчення. Указане зумовлює важливість та актуальність обраної теми дослідження.

Метою статті є надання криминологічної характеристики жіночої злочинності.

Результати дослідження. Насамперед варто розглянути особливості особистості жінки злочинця. На думку А.П. Закалюка, «особистість злочинця» – це сукупність соціально типових ознак, що сформувалися в процесі неблагополучного соціального розвитку особи та відрізняються своєю суспільною неприйнятністю й крайньою формою останньої – суспільною небезпечністю, зумовлюють криминогенну мотивацію і кримінальну активність особи, безпосередньо спричиняють учинення злочину [1, с. 239].

Ю.Ф. Іванов зазначає, що в криминології під особою злочинця доцільно розуміти сукупність соціально значимих характеристик, ознак, зв'язків і відносин, які характеризують людину, винну в порушенні кримінального закону, в поєднанні з іншими (неособистими) умовами й обставинами, що впливають на її злочинну поведінку [1, с. 85].

Спроби сконструювати якесь універсальне, абсолютно істинне, визнане всіма криминологами чи науковцями інших напрямів визначення поняття «особистість злочинця», як зазначає О.Г. Кальман, до цього часу не увінчалися успіхом, оскільки кожна людина як соціальне явище – специфічна й індивідуальна у своїх проявах. Кожна людина в напруженій психологічній ситуації, під впливом емоційних реакцій спроможна вчинити будь-який злочин, тому виділити окремі риси злочинця, які відрізняли б його від законослухняного громадянина, надзвичайно складно [2, с. 86].

Водночас у криминології вивчення особистості злочинця побудовано на аналізі закономірностей його злочинної поведінки, злочинності як масового явища, її детермінації, причинності й розробленні науково обґрунтованих рекомендацій щодо боротьби зі злочинністю [3, с. 45].

Криминологічна характеристика особи злочинця є системою рис, що характеризують особу, яка вчинила злочин, прояву її суспільного існування та життєвої позиції, що зумовлює або полегшує вчинення злочину [4, с. 31]. Говорячи про особу жінки-злочинця і криминологічну характеристику жіночої злочинності загалом, зазначимо, що сьогодні фахівцями відзначається значно менша частка жінок серед насильницьких злочинів порівняно з чоловіками. Особливо це стосується бандитизму, розбоїв, грабежів. Жіноча злочинність за своєю структурою відрізняється від чоловічої злочинності й ні в якому разі не повторює її [5, с. 97].

Жіночій злочинності в більшості випадків притаманні корисливі злочини, в тому числі пов'язані з професійною діяльністю. Кількість таких злочинів, учинених жінками, постійно зростає. У радянський період до найбільш характерних жіночих злочинів належали розкрадання майна (привласнення, розтрата, зловживання службовим становищем).

Спостерігається значне випередження зростання кількості жінок, засуджених за крадіжки, порівнянні зі зростанням аналогічних злочинів, учинених чоловіками [6, с. 444].

Популярним злочином серед жінок стало умисне тяжке тілесне ушкодження, зростання таких злочинів значно випереджає зростання вбивств. Насильницькі злочини вчиняються жінками головним чином у сімейно-побутових відносинах, коли жінка стає жертвою насильства.

Насильницькі злочини вчиняються жінками в більшості своїй щодо чоловіків, співмешканців, дітей, близьких родичів. Мотиви – недозволені сімейні конфлікти, бажання покинути сім'ю, отримати користь.

Злочинність, учинена жінками, є частиною загальної злочинності, являє собою сукупність злочинів жінок, що володіє певною специфікою, яка залежить від соціальної ролі й функції жінки, що визначається способом життя і професійною діяльністю, особливими біологічними та психофізіологічними характеристиками. Жіноча злочинність визначається її історично зумовленим місцем у системі суспільних відносин. Склад злочинної поведінки жінки змінюється внаслідок впливу мінливих громадських і побутових умов жінки, її соціальної ролі [7, с. 146].

Проведений аналіз зміни і стану соціально-економічних і психологічних процесів, а також побутових умов українських жінок виділяє такі причини злочинності серед них сьогодні:

- збільшена активність жінок у суспільному виробництві;
- деяке ослаблення головних соціальних інститутів, насамперед сім'ї;
- зростання напруженості й конфронтації в суспільстві, конфліктні й ворожі взаємини між людьми, що сприймається жінками найбільш гостро;
- підвищення пристрасті до наркотиків, алкоголю, проституції, бродяжництва та жебрацтва серед жінок [8, с. 4].

Жінки нині набагато активніше залучені в суспільне виробництво й суспільне життя. Сьогодні близько 50% кількості робітників і службовців припадає на жінок. Переважання жінок відзначено в охороні здоров'я, освіті, культурі та мистецтві, науці й науковому обслуговуванні, торгівлі та громадському харчуванні, підприємстві, постачанні, збуті, заготівлях, кредитуван-

ні тощо. Жінки все частіше стають керівниками підприємств, установ, організацій. Усе більше жінки займають посади керівників цехів, дільниць, відділів та інших структурних підрозділів. Деорганізація, яка відбувається в цих сферах останніми роками, чинить на жінок незабутній вплив, як психологічний, так і фізіологічний. Притаманні такі чоловічі риси характеру й фізичного стану, як жорсткість, непримиренність, агресивність витривалість тощо.

Розкрадання відбуваються жінками не стільки через легкодоступність матеріальних цінностей, скільки через неможливість заробити достатню кількість грошей для придбання різних благ. У складних економічних умовах сучасного суспільства саме жінка стає «годувальником» сім'ї, що, звичайно ж, накладає на неї додаткові психічні та фізичні навантаження, які часто призводять до нервового зриву.

Поряд із керівними посадами все більша частка важких і малокваліфікованих робіт у промисловості й будівництві припадає на працівників-жінок, так як їхня праця нижче оплачується. А також жінки рідше за чоловіків «страждають» на такі недуги, як пияцтво, наркоманія, ігromанія тощо. Це не є нормою вже тільки тому, що деморалізує жінок. За експертними оцінками, багато жінок обирають професію будівельника, при тому що рівень механізації в галузі в середньому 50%. Також через низький рівень механізації в торгівлі та громадському харчуванні жінки змушені виконувати важкі вантажно-розвантажувальні роботи, тому велика ймовірність відмови жінок від таких умов роботи й обрання ними шляху правопорушень [5, с. 104].

Відповідно до сучасного трудового законодавства, перелік обмежень і заборон використання жіночої праці дуже обмежений. При цьому жінки дуже сильно схильні до впливу негативних факторів. Кримінологічна значимість зазначених причин полягає в тому, що багато жінок, не витримавши фізичних перевантажень, а також непрестижність роботи, кидають роботу. За оцінками експертів, значна частка жінок-бродяг до заняття бродяжництвом була зайнята саме на перерахованих видах робіт.

Особливим є становище сільських жінок. Тут умови праці в рази важчі, ніж у місті, а соціальне обслуговування (медичне, торгове, культурно-побутове) знаходиться на значно нижчому рівні. Віддаленість від великих культурних і промислових центрів впливає на психічний розвиток жінок, створює в них комплекс зайвої або гіршої людини. Сільська місцевість України відрізняється низькою тривалістю життя, високою смертністю дітей та осіб працездатного віку, високим рівнем деградації населення через відсутність роботи й матеріальних благ. Це є причинами того, що жінки із села приєднуються до міських бродяг, жебраків, повій, злодіяток. Під час переїзду в місто вони часто стикаються з неможливістю влаштуватися на роботу, у них з'являється агресія й бажання «покарати» більш вдалих конкурентів.

Важкі умови праці, низько кваліфікована робота робить жінку грубою, черстою, позбавляє її жіночності, м'якості, слабкості, чутливості. Жінці стають притаманні такі риси, як різкість, агресивність, схильність вирішувати ситуації силовими методами. Сказане є однією з найважливіших причин зростання питомої ваги жіночих злочинів проти особистості, агресивності й жорстокості жінок.

Усупереч природному устрою відбувається соціальна перебудова жіночої сутності, що переростає в негативні наслідки для соціуму, морального, духовного, культурного життя, порушуються взаємини між людьми. Особливо значна шкода заподіюється вихованню дітей. Із великим сумом доводиться констатувати, що стан справ з умовами жіночої праці, жіночої зайнятості й рівнем оплати жіночої праці в перспективі може ще більше погіршитися [9, с. 89].

У цьому випадку виникає протиріччя між прагненням до збагачення та необхідністю відповідати проголошеним принципам соціальних пріоритетів. Питання про соціальну захищеність жінок і забезпечення їм можливості виконання своєї основної функції – материнства – потребує вдосконалення правового регулювання цих суспільних і господарських відносин.

Соціальними протиріччями, які впливають на злочинність, є прискорене залучення жінок до суспільного виробництва. Наростає антагонізм між високим рівнем зайнятості жінок і недостатнім рівнем їхньої кваліфікації. Виконання складної й важкої суспільної функції, пов'язаної з професійною діяльністю, поряд зі збереженням звантаженості домашньою працею й турботами про виховання підростаючого покоління призводить до важких наслідків, які виражаються в постійних робочих перевантаженнях, високій втомі, відсутності нервової рівноваги.

Висновки. Отже, жіноча злочинність сьогодні в Україні є досить поширеним явищем, протидія якому мусить мати системний характер. До ефективних заходів запобігання цьому виду злочинності варто зарахувати створення сприятливих умов для жіночої праці та відпочинку; реалізацію соціальних гарантій; охорону материнства й дитинства; освітню й культурну освіту; забезпечення особистої недоторканності жінки; профілактику пияцтва й алкоголізму, наркоманії та токсикоманії, проституції і статевої розбещеності, бездоглядності й сімейного неблагополуччя, релігійних та етнічних конфліктів.

Список використаних джерел:

1. Иванов Ю.Ф. Криминология: навч. посіб. Київ: ПАЛИВОДА А.В., 2006. 264 с.
2. Кальман О.Г. Стан і головні напрями попередження економічної злочинності в Україні: теоретичні та прикладні проблеми: моногр. Харків: Гімназія, 2003. 352 с.
3. Колб О.Г. Криминологія і соціальна профілактика злочинів у виправних установах: навч. посіб. Луцьк: РВВ «Вежа»; Волинський державний університет імені Лесі Українки, 2007. 400 с.
4. Кудрявцев В.Н., Кондрашков Н.Н., Лейкина Н.С. Личность преступника / под ред. В.Н. Кудрявцева. Москва: Юридическая литература, 1975. 270 с.
5. Аванесов Г.А. Криминология и социальная профилактика. Москва: Академия МВД СССР, 1980. 340 с.
6. Перелигіна Р.В. Протидія жіночому сімейному насильству: компаративістський аналіз. Протидія злочинності: теорія та практика: матеріали VII Всеукр. наук.-практ. конф., 19 жовтня 2016 р. / Ген. прокуратура України, Нац. акад. прокуратури України. Київ: Нац. акад. прокуратури України, 2016. С. 444-446.
7. Долгова А.И. Преступность и общество. Москва, 1992. 190 с.
8. Лагоцька В.Ф. Криминологічна характеристика рецидивної злочинності жінок: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / кер. роботи О.О. Кваша; офіц. опон.: Б.М. Головкін, А.П. Гусак; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ: [б. в.], 2016. 20 с.
9. Антонян Ю.М. Роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления. Москва: ЮНИТИ, 2009. 195 с.

УДК 343.72:343.914

ТАРАН Т.Г.

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ЖІНКИ-ШАХРАЯ

У статті на основі аналізу наукових джерел та емпіричної бази розкриваються соціально-демографічні, кримінально-правові й морально-психологічні особливості жінок-шахрайок. Узагальнюються результати попередніх досліджень, пропонується власна типізація таких злочинниць.

Ключові слова: *шахрайство, особа злочинця, соціально-демографічні ознаки, кримінально-правові особливості, морально-психологічні якості, типи жінок-шахрайок.*

В статье на основе анализа научных источников и эмпирической базы раскрываются социально-демографические, уголовно-правовые и морально-психологические особенности женщин-мошенниц. Обобщаются результаты предыдущих исследований, предлагается собственная типизация таких преступниц.

Ключевые слова: *мошенничество, личность преступника, социально-демографические признаки, уголовно-правовые особенности, морально-психологические качества, типы женщин-мошенниц.*

The article based on the analysis of scientific sources and the empirical base, reveals the socio-demographic, criminal law and moral-psychological characteristics of fraudulent women. The results of previous studies are summarized and a proprietary typification of such criminals is proposed.

Key words: *fraud, person of the offender, socio-demographic features, criminal-law features, moral and psychological qualities, types of female fraudsters.*

© ТАРАН Т.Г. – здобувач наукової лабораторії з проблем досудового розслідування (Національна академія внутрішніх справ)

Вступ. Особа злочинця як кримінологічна категорія цікавила учених у всі часи. Такий підвищений інтерес зумовлений насамперед тим, що її вивчення дає змогу виявити та зрозуміти причини, умови й мотивацію злочинних діянь. І це цілком очевидно, адже злочин як акт свідомої людської діяльності значною мірою зумовлений індивідуальними особливостями людини, яка обирає саме такий спосіб поведінки. Крім того, комплексне вивчення особи злочинця дає можливість з урахуванням її характеристик і якостей правильно вирішувати проблеми індивідуальної відповідальності та покарання, а також виробити ефективні напрями запобігання і протидії відповідним злочинам.

Особа злочинця в різні періоди ставала предметом дослідження вітчизняних і зарубіжних учених-кримінологів, а саме: Ю.М. Антоняна, Я.І. Гілінського, В.В. Голіни, П.С. Дагеля, І.М. Даньшина, А.І. Долгової, О.М. Джужі, В.М. Дрьоміна, О.О. Дудорова, А.П. Закалюка, А.Ф. Зелінського, К.Є. Ігошева, І.І. Карпеця, О.М. Костенка, В.М. Кудрявцева, Н.Ф. Кузнецової, О.Г. Кулика, Н.С. Лейкіної, Г.М. Мінковського, Ч. Лоброзо, В.В. Лунєєва, І.С. Ноя, О.Б. Сахарова, В.О. Тулякова, С.С. Чернявського, О.М. Яковлева й інших. Водночас деякі важливі аспекти окресленої проблеми вивчені недостатньо, а деякі дослідження з плином часу вже втратили свою актуальність, адже не охоплюють вивчення тенденцій, які характеризують певні види злочинів на сучасному етапі. Це повною мірою стосується й предмета дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення й узагальнення соціально-демографічних, кримінально-правових і морально-психологічних компонентів структури особи жінки-шахрая, а також виокремлення найбільш характерних типів таких суб'єктів.

Результати дослідження. У кримінологічних джерелах пропонується велика кількість трактувань поняття особи злочинця: від центральної категорії в кримінології до носія причин учиненого злочину. Необхідно звернути також увагу на те, що під час співвідношення понять «злочинець» і «особа злочинця» науковці в більшості оперують саме останнім поняттям, оскільки воно значно ширше та включає в себе різні аспекти.

Деякі вчені визначають злочинця як особу, що вчинила суспільно небезпечне діяння, заборонене кримінальним законом. Окремі – акцентують на якісній відмінності особи злочинця від особи, яка не є злочинцем [1, с. 113]. Інші розглядають її як особу, яка вчинила злочин унаслідок притаманних їй психологічних особливостей, антисуспільних поглядів, негативного ставлення до моральних цінностей і вибору суспільно небезпечного шляху для задоволення своїх потреб [2, с. 153].

З аналізу представлених та інших визначень беззаперечним і таким, що підтримується більшістю дослідників, є те, що особа злочинця має комплексний характер і являє собою сукупність соціальних і біологічних факторів, цілісний процес, який спрямований на трансформацію зовнішніх відносин у внутрішню структуру окремої особи. Тобто соціальна сторона особи злочинця розкриває її наміри, характеризує поведінку, відбиває інтереси та погляди, розкриває цілі [3].

Отже, виходячи із системного характеру особи злочинця, вивчити її різноманітні характеристики і властивості видається можливим лише шляхом їх науково обґрунтованої систематизації, яка втілюється в певній структурі. Під структурою особи злочинця розуміється умовний поділ властивостей і відносин, що характеризують абстрактного порушника кримінального закону, на групи, які виділяються залежності від різних кримінологічно важливих ознак [4, с. 261].

Аналіз кримінологічних джерел дає змогу виявити різні підходи науковців до складових елементів, що визначають структуру особи злочинця. Так, зазначені характеристики поділяють на об'єктивні (соціальні позиції й ролі, включаючи соціально-демографічні, кримінально-правові характеристики) та суб'єктивні (мотиваційна сфера, ціннісні й нормативні характеристики свідомості) [5, с. 2039].

М.В. Кара, надаючи характеристику особам, які вчиняють шахрайство, додає, що, зважаючи на специфіку злочину, доцільно також ураховувати такі чинники, як фізичні недоліки, закладені і сформовані під впливом референтної групи рольову гру, сукупність умов жорсткої конкуренції в колективі та інші умови об'єктивної обстановки [6, с. 166]. У цьому контексті ми підтримуємо думку О.Г. Кальмана, який, вивчаючи особу економічного злочинця, зауважив, що, попри наявність типових ознак особистості економічного злочинця, його соціально-демографічні, морально-психологічні, кримінально-правові та інші якості й властивості корелюють із видом учиненого економічного злочину [7, с. 87]. Ця позиція є цілком прийнятною й для аналізу особи жінки-шахрая, зважаючи на різноманіття видів шахрайств, що вчиняються.

Необхідно визнати, що більшість авторів у кримінологічних дослідженнях спираються на трирівневу структуру особи злочинця, відповідно до якої виділяють соціально-демографічні, кримінально-правові та морально-психологічні характеристики. Цю структуру ми й візьмемо за основу під час аналізу особи жінки-шахрая.

Соціально-демографічна характеристика особи злочинця дає можливість розкрити особливості її формування. Найбільш значущими соціально-демографічними ознаками, що підлягають вивченню, є стать, вік, освіта, сімейний стан, професійна належність, місце проживання, рівень матеріальної забезпеченості тощо. Як цілком справедливо зазначає О.М. Джужа, ці ознаки притаманні будь-якій особі й відокремлено не мають криминологічного значення. Проте у статистичній звітності стосовно осіб, які вчинили злочини, соціально-демографічні ознаки становлять важливу інформацію, без якої неможливо здійснити повну криминологічну характеристику особи злочинця [8, с. 136].

Пропонуємо розпочати вивчення соціально-демографічних знаків жінки-шахрая з вікових показників. За свідченнями криминологів, вік людини, безумовно, впливає на мотивацію поведінки людей, формування їхніх життєвих потреб та установок. Під впливом соціального середовища в процесі життєдіяльності людина змінюється, набуває певного досвіду й навичок, виробляє характер. Отже, вік людини, багато в чому визначаючи потреби, коло інтересів, життєві цілі людей і спосіб їхнього життя, закономірно відбивається й на протиправній поведінці. За віковими характеристиками шахрайства вчиняються в більшості жінками найбільш активного віку – від 30 до 45 років (65,8%). Цей вік є достатньо зрілим, отже, можна стверджувати, що жінки цієї вікової групи свідомо йдуть на вчинення шахрайств, їхні дії продумані та підготовлені, вони повною мірою усвідомлюють усю небезпеку своєї протиправної діяльності та її наслідків. Крім того, жінка такого віку має більший життєвий досвід, що дає їй змогу легше встановлювати й налагоджувати контакт із жертвами, входити до них у довіру, використовуючи наявні зв'язки, навички та вміння.

Однією з причин таких показників ми вважаємо також особливості потреб ринку праці. Зазвичай легше знайти роботу молодій жінці у віці від 20 до 30 років з вищою освітою, комунікабельній і з достатньо привабливою зовнішністю. Отже, решта жінок умовно вже не підпадає під ці критерії затребуваного співробітника, а матеріальні потреби з набуттям сімейного статусу лише зростають. Отже, нестача коштів і фінансової підтримки змушує жінок, старших за 35 років, вдаватися до пошуків додаткових джерел фінансування.

Більше того, вивчення кримінальних проваджень про шахрайства, вчинені жінками, дало можливість констатувати, що останнім часом усе частіше трапляються випадки вчинення шахрайств особами пенсійного віку. Особливо це стосується вчинення таких злочинів шляхом унесення неправдивих відомостей до документів з метою отримання різного роду соціальних виплат і пільг. Уважаємо, що така тенденція зумовлена, зокрема, стрімким зростанням цін на комунальні послуги, їх різкою невідповідністю розмірам грошового забезпечення осіб пенсійного віку.

Загальновідомим є той факт, що рівень поширеності злочинних проявів у поведінці осіб, які мають сім'ю, є значно нижчим, ніж серед неодружених і самотніх. Так, Ю.М. Антонян зауважує, що коефіцієнт злочинності серед осіб, які не перебувають у шлюбі, майже вдвічі вищий, ніж серед одружених [9, с. 22]. Отримані нами під час аналізу емпіричної бази дані свідчать про те, що більшість (67,8%) жінок, які вчинили шахрайства, незаміжні та 64,7% з них мають на утриманні неповнолітніх дітей. Дійсно, зазвичай сім'я продукує позитивну поведінку особи, здійснюючи певний соціальний контроль. Проте це не є аксіомою. Як відомо, у житті жінки інтереси родини завжди мають пріоритетне значення й нагальна необхідність задоволення потреб когось із членів родини за умови відсутності необхідних фінансових ресурсів часто стає причиною вчинення шахрайств жінками.

У криминологічних джерелах відзначається, що характеристика освітнього рівня осіб, які вчинили злочини, має істотне значення, оскільки пов'язана з культурою особистості, її соціальним статусом, колом контактів, життєвими установками, а також планами та можливостями їх реалізації. Вивчення емпіричної бази дає можливість стверджувати, що освітній рівень жінок, які вчиняють шахрайства, корелює з видами злочинів, що ними вчиняються. Зокрема, особи, які вчиняють шахрайства в банківській сфері або сфері туристичного бізнесу, мають вищий рівень освіти, ніж жінки, шахрайські дії яких обмежуються внесенням неправдивих відомостей до заяв і декларацій. Отримані дані підтверджуються проведеними раніше криминологічними дослідженнями. Так, А.В. Андрушко й І.А. Нестерова зазначають, що серед осіб, котрі вчинили злочини у сфері туристичного бізнесу, 77% мають вищу освіту, 23% – середню спеціальну чи загальну середню освіту (при цьому наявність вищої освіти в директорів турагентств, винних у вчиненні злочинів у розглядуваній сфері, майже стовідсоткова) [10, с. 97]. У свою чергу, Р.А. Запорожець, аналізуючи освітньо-професійний рівень шахраїв у сфері іпотечного кредитування, засвідчив, що серед них особи з вищою освітою становлять 73,1%; із середньою спеціальною освітою – 2,3%; з повною загальною середньою освітою – 24,6% [1, с. 115].

Проведений аналіз судових вироків про жіночі шахрайства засвідчив, що жінки притягаються до відповідальності переважно за злочини, пов'язані з незаконним отриманням соціальних виплат і заволодінням майном шляхом зловживання довірою. При цьому їхній освітній рівень характеризувався так: 69,8% із них мали середню загальну чи спеціальну освіту, 19,7% – вищу, 4,9% – базову середню освіту, відомості щодо 5,6% відсутні.

У цьому контексті хотілося б відмітити, що основне питання щодо наявності зв'язку між невисоким освітнім цензом і протиправною поведінкою не знайшло однозначного вирішення серед кримінологів [4, с. 262]. Тому ми цілком підтримуємо думку А.Е. Багдасарової, що не завжди за рівнем освіти можна судити про злочинні нахили тієї чи іншої особи. І великі сподівання на рівень освіти не варто покладати, адже не завжди наявність хорошої освіти знімає з особи підозри в учиненні злочину. Досить часто трапляється, що людина з чудовою освітою та професійною підготовкою стає суб'єктом злочину, до того ж її злочини відрізняються ретельністю й високим рівнем підготовки [11].

Ця позиція цілком узгоджується з освітніми характеристиками суб'єктів досліджуваних злочинів. На нашу думку, для вчинення шахрайств жінка більшою мірою має бути наділена такими якостями, як хитрість, винахідливість, комунікабельність, уміння увійти в довіру та пристосуватися до різних обставин, і навряд чи вища освіта може гарантувати наявність цих властивостей особи.

Належність до міського чи сільського населення також необхідно враховувати під час дослідження особи жінки-шахрайки. У цьому контексті М.В. Кара зазначає, що через свою специфіку шахрайства частіше здійснюються у великих містах і транзитних населених пунктах. Тут об'єктивно наявні багато чинників, зокрема зосередження значних фінансових коштів і висока швидкість міграції [6, с. 166]. Зауважимо, що дані, отримані нами в результаті аналізу емпіричних даних, демонструють, що на сучасному етапі шахрайства, що вчиняються жінками, досить часто мають місце й у сільській місцевості (34,5%). Ми здебільшого пов'язуємо це з тим, що саме серед сільського населення спостерігається значний відсоток безробітних, більшість із яких становлять особи жіночої статі. Відмітимо, що найбільш поширеними в сільській місцевості є шахрайства, що вчиняються жінками з метою незаконного отримання соціальних виплат.

Характеризуючи рівень працевлаштування жінок, які вчиняють шахрайства, можна констатувати, що він є вкрай низьким. Так, вивчення судових вироків стосовно таких жінок дає змогу стверджувати, що 67,9% із них не мали постійного місця роботи, а 13,2% працювали неофіційно. Однак варто відмітити, що жінки, володіючи деякими притаманними для шахраїв навичками й уміннями (комунікабельність, адаптивність, рішучість, стійкість тощо), іноді досягають достатньо високих успіхів у професійній сфері, стаючи хорошими управлінцями й організаторами, а також обіймаючи керівні посади. Це в тому числі дає їм можливість використовувати свої повноваження і статус для вчинення шахрайських дій.

Якщо розглядати таку ознаку, як громадянство, то майже всі аналізовані нами злочини вчинені жінками, які постійно проживають і мають громадянство України. Серед засуджених в окрему групу можуть бути виокремлені жінки, які мають статус осіб, тимчасово переміщених з окупованих територій. Шахрайські дії, що вчиняються жінками в межах означеної групи, переважно пов'язані з незаконним отриманням грошових виплат у межах державних соціальних програм і шахрайствами з нерухомістю.

Що стосується представниць циганської національності, яких часто небезпідставно пов'язують з учиненням різного роду шахрайств, то вивчення судових рішень дало можливість констатувати, що вони вкрай рідко притягаються до кримінальної відповідальності в межах ст. 190 Кримінального кодексу (далі – КК) України. Ми пов'язуємо це передусім з високим ступенем лагентності таких злочинців через небажання самих потерпілих звертатися в подібних випадках до правоохоронних органів.

Кримінально-правова характеристика жінок, що вчиняють шахрайства, містить відомості про ступінь тяжкості й характер злочинної поведінки (у тому числі наявність обтяжливих обставин, групова ознака тощо), попередні судимості, вид призначеного покарання тощо. Необхідно відмітити, що ці ознаки, крім суто юридичного, мають ще й вагомий кримінологічне значення, у якому втілюється їх більш глибокий соціальний зміст.

Аналіз матеріалів судово-слідчої практики дає змогу констатувати, що більшість (53,3%) жінок-шахрайок притягались до кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ч. 1 ст. 190 КК України (заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою); 39,6% – за ч. 2 ст. 190 КК України (шахрайство, вчинене повторно, або за попередньою змовою групою осіб, або таке, що завдало значної шкоди потерпілому); 6,5% – за ч. 3 ст. 190 КК України (шахрайство, вчинене в особливо великих розмірах або

шляхом незаконних операцій з використання); лише 0,6% – за ч. 4 ст. 190 КК України (шахрайство, вчинене в особливо великих розмірах або організованою групою).

Про суспільну небезпеку і ступінь соціальної деградації особи засудженої шахрайки свідчить у тому числі кількість її попередніх судимостей. Загалом рецидив, будучи однією з найбільш небезпечних форм злочинної поведінки, виявляє небажання окремих категорій осіб виправлятися та дотримуватися прийнятих у суспільстві соціальних норм, а також домінуюче прагнення вирішувати свої проблеми й розв'язувати соціальні конфлікти саме у злочинний спосіб.

Проведене нами дослідження свідчить про досить низький рівень прояву рецидивних тенденцій серед шахрайок (4,5%). Отримані дані цілком узгоджуються з раніше проведеними криминологічними дослідженнями. Так, розглядаючи кримінально-правову підструктуру особи шахраїв з погляду судимості, М.В. Кара відмічає таке: 93% з них – раніше несудимі, судимі – 7%. Дуже рідко має місце рецидив [6, с. 167]. Однак необхідно зауважити, що багатоепізодні злочини серед шахрайств, що вчиняються жінками, становлять близько третини (30,6%).

Низьким виявився також відсоток учинення шахрайств жінками у стані алкогольного або наркотичного сп'яніння (2,1%). На нашу думку, цей факт зумовлений особливостями самого способу вчинення шахрайства, що передбачає необхідність максимальної концентрації зусиль і контролю за ситуацією з метою утримання уваги потерпілого й уведення його в оману. Крім того, особа в нетверезому стані априорі не може викликати довіри в оточуючих, якою намагається заволодіти шахрай.

Розглядаючи груповий характер учинення жінками шахрайств, варто відзначити, що питома вага таких злочинів є відносно невисокою (10,2%). Зазвичай співучасниками шахрайок є близькі знайомі або родичі. Однак, незважаючи на нечисленність таких груп, у них наявний розподіл ролей між учасниками. При цьому організатором у змішаних (за статевую ознакою) групах, як правило, є чоловік, а знаряддям злочину – жінка. Якщо ж злочини вчиняються «жіночою» групою, то ролі між співучасницями розподіляє особа, яка більшою мірою наділена лідерськими якостями, відрізняється нестандартним мисленням, артистизмом і більшим життєвим досвідом. Примітно, що вік у цій ситуації особливого значення не має.

Аналіз криминологічних джерел, а також емпіричної бази дає змогу стверджувати, що за морально-психологічними особливостями шахраї, включаючи жінок, можуть бути зараховані до окремої криминологічної групи. Так, М.С. Жилкіна зазначає, що особа шахрая є досить специфічною з огляду на її психологічні якості й особливості, зокрема, крім високого рівня адаптивності та гнучкості, вони схильні до ризику, мають зниження почуття тривожності й високий самоконтроль [12, с. 131]. Аналогічну думку висловлює О.Л. Мусієнко, який стверджує, що в більшості випадків шахраї відрізняються від злочинців на кшталт злодіїв, грабіжників чи хуліганів. Зазвичай шахрайство вчиняють особи зрілого віку, які мають хитрий, виверткий розум, уміють зацікавити оточуючих, справити на них сприятливе враження. Вони спостережливі і швидко реагують на обставини [13, с. 67]. Розгорнуто психологічну характеристику особи шахрая надає в дослідженні О.В. Кравченко. Учена зауважує, що більшість злочинців має неабиякий дар уяви, використовує сугестивний вплив і вміння переконувати людей. До особистих якостей належать хитрість, брехливість, вміння зацікавити собою, знання способів фальшування документів. Шахраї вмінють себе подати, мають певні знання в галузі психології; уміють добре спостерігати, мають швидку реакцію на швидкозмінну обстановку. Вони використовують можливості перевтілення, можуть установлювати контакти з людьми різних типів, обираючи відповідну манеру поведінки [14, с. 6]. Загалом погоджуючись із думками вчених, відмітимо, що особисті якості шахрая, на нашу думку, корелюються зі способом учинення цього злочину. Так, учинення шахрайств з використанням можливостей мережі Інтернет не вимагає від злочинця якихось надзвичайних комунікативних якостей або акторської майстерності, які є необхідними при безпосередньому контакті з жертвою.

Ключовим елементом морально-психологічної підструктури особи жінки-шахрайки є в тому числі мотиви. Очевидно, що визначальним серед них є користь. Для більшості жінок-шахрайок домінуючий вплив на формування такого мотиву чинить передусім недостатній рівень матеріального забезпечення, зумовлений відсутністю постійного джерела прибутку.

Статистичні показники засвідчують, що в більшості (66,5%) жінки-шахрайки за місцем роботи (навчання) та проживання характеризуються позитивно. Однак варто зазначити, що ці характеристики мають формальний характер, оскільки не містять відомостей, які дають змогу повністю розкрити особу жінки. На нашу думку, відомості, отримані з означених джерел, дають можливість характеризувати особу лише з певного боку, виключаючи при цьому дрібні деталі та факти, що можуть свідчити про її залучення до злочинної діяльності.

На основі проведеного аналізу комплексу елементів, що характеризують особу жінки-шахрая в сучасних умовах, нами здійснена спроба виділити основні типи таких злочинниць. Необхідність здійснення такої типізації зумовлена тим, що способи вчинення шахрайств жінками виявляють надзвичайно високий рівень варіативності, нами встановлений кореляційний зв'язок між ними й окремими соціально-демографічними, кримінально-правовими та морально-психологічними ознаками, що характеризують особу жінки-шахрая. Отже, видається неможливим створити загальну уніфіковану модель злочинниці цієї категорії, тому ми пропонуємо відтворити окремі портрети відповідно до виявлених нами типів.

Варто відзначити, що науковцями, які вивчали питання типології осіб-шахраїв, запропоновані різні різні узагальнені типи. Так, здійснивши аналіз робіт учених та емпіричного матеріалу, М.В. Кара виокремила такі види шахраїв:

- «випадкові або побутові шахраї» (вони або вперше скоїли злочин, або покладаються переважно на свої особистісні якості, сприятливу ситуацію та вразливість жертви);
- особи, раніше засуджені за шахрайство, й інші особи, котрі не мають постійного джерела доходу;
- особи, які здійснюють так зване тривале шахрайство, котре полягає в тривалому отриманні тих чи інших матеріальних благ;
- шахраї-професіонали, спосіб життя яких пов'язаний із систематичним здійсненням злочинів, які є для них основним джерелом отримання коштів для існування [6, с. 167].

Заслугове на увагу типізація, проведена в дисертаційному дослідженні А.В. Швеця. Учений пропонує розподіл жінок-шахрайок відповідно до керівних мотивів їхньої злочинної поведінки. Так, до користолюбного типу зараховано шахрайок, які в основному шукають наживу й бажають збагатитися за рахунок інших людей. Такі злочинниці відмінні психологи, артистичні та легко входять у довіру до людей різного віку й соціального статусу.

Для стверджувального типу злочинниць шахрайство співвідноситься з особистісними цінностями, пошуком сенсу життя, а вчинення злочину прирівнюється до особистих перемог і досягнень. Процес реалізації злочинних намірів для них – це шлях розкриття всіх їхніх умінь і навичок, які втілити в реальному житті практично не вдається.

Сімейний тип шахрайок представлений жінками, які йдуть на злочин заради задоволення потреб родини. При цьому в їхньому розумінні сімейні потреби можуть охоплювати надзвичайно широке коло питань.

Ігровий тип становлять особи жіночої статі, для яких учинення шахрайства являє собою своєрідну розвагу, гру. Таких жінок привертають ризик і небезпека, вони постійно намагаються спробувати себе в різних ролях і самоствердитись.

Зрештою, вчений виділяє мстивий тип шахрайок. Злочин для них являє собою спосіб відновлення справедливості. Досить часто вони навіть не намагаються приховати свою злочинну діяльність, оскільки для них важливо усвідомлення жертвою, що вона покарана й за що [15, с. 104–109].

Загалом схвалюючи проведену науковцем типізацію, дозволимо собі висловити зауваження. На нашу думку, виділення окремо корисливого типу злочинниць цього виду є дещо некоректним, адже шахрайство за своєю сутністю є корисливим злочином і мотив незаконного збагачення більшою або меншою мірою притаманний будь-якому з представлених типів жінок-шахрайок.

Ми пропонуємо здійснити типізацію жінок-шахрайок за ступенем суспільної небезпеки злочинів, що ними вчиняються.

Перша група характеризується найнижчим рівнем суспільної небезпеки. Як правило, це жінки у віці 30–45 років, які вчиняють злочини вперше, під тиском обставин (фінансових ускладнень), часто для задоволення потреб членів родини. Вони зазвичай мають середню освіту, офіційно не працевлаштовані, мають на утриманні дітей, за місцем проживання характеризуються позитивно. Найчастіше шахрайські дії вчиняються ними в межах злочинів, пов'язаних із незаконним отриманням різного роду соціальних виплат.

Найбільш численною, відповідно до результатів узагальнення емпіричної бази, виявляється група шахрайок, які вчинили злочини, що характеризуються середнім рівнем суспільної небезпеки. Віковий ценз таких шахрайок дещо нижчий (починаючи з 20–25 років). Цим жінкам притаманні суто «шахрайські» риси: вони винахідливі, комунікабельні, артистичні, гарні психологи, уміють увійти в довіру до людей різного віку та соціальних прошарків. Більшість таких жінок незаміжні, мають середню спеціальну освіту, часом – вищу. Серед учинюваних ними злочинів іноді зустрічаються багатоепізодні, рідко – за змовою осіб. До способів учинення шахрайства в межах досліджуваної групи ми зараховуємо незаконне привласнення чужого майна

шляхом обману чи зловживання довірою, обманні обіцянки, ворожіння, реалізацію неіснуючих товарів через мережу Інтернет тощо.

Остання з виокремлених груп є найменшою за кількісними показниками, втім найбільш суспільно небезпечною. Шахрайки, які вчиняють такі злочини, більш зрілого віку (починаючи з 30–35 років), самовпевнені, організовані, цілеспрямовані, мають високий інтелектуальний рівень, прекрасні психологи. Такі жінки зазвичай матеріально забезпечені, мають постійну, гарно оплачувану роботу (іноді займають керівні посади) та широке коло зв'язків. Трапляється, що такі злочинниці йдуть і на більш тяжкі злочини, якщо результат виправдовує ризик. Як правило, реалізують шахрайства, пов'язані з нерухомістю, валютними операціями, коштовностями, незаконними банківськими операціями, аферами у сфері туристичного бізнесу.

Варто наголосити, що представлений розподіл жінок-шахрайок має доволі умовний і відносний характер. Зокрема, поряд із «чистими» представницями того чи іншого типу зустрічаються особи, яких можна зарахувати до різних типів. Отже, має сенс говорити про так звані проміжні або змішані типи. Це зумовлено в тому числі й багатогранністю, варіативністю й динамічністю поведінки таких жінок, непередбачуваністю їхніх реакцій на різноманітні зовнішні впливи, своєрідними шляхами виходу зі складних ситуацій, а також особливостями взаємодії з іншими особами.

Висновки. Отже, можемо резюмувати, що особа жінки-шахрайки є складним соціальним явищем, а також самостійним напрямом наукових досліджень; характеризується комплексом соціально-демографічних, кримінально-правових і морально-психологічних якостей, які корелюються зі способами вчинюваних злочинів. Вивчення таких осіб у межах окремих типів може не лише надати уявлення про стан і динаміку цього виду злочину, а й дослідити закономірності індивідуальної злочинної поведінки, виявити характерні криминологічні особливості суб'єкта, виробити конкретні шляхи та заходи профілактичного впливу.

Список використаних джерел:

1. Запорожець Р.А. Характеристика особи злочинця, який учиняє шахрайство у сфері іпотечного кредитування. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2017. № 1 (102). С. 111–120.
2. Антонян Ю.М., Кудрявцев В.Н., Эминов В.Е. Личность преступника: монография. Санкт-Петербург: Юридический центр Пресс, 2004. 366 с.
3. Косарев В.Н., Косарева Л.В., Макогон И.В. Проблема биологического и социального личности преступника. Современное право. 2010. № 10. С. 114.
4. Семененко В. Криминологічні особливості особи грабіжника. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 2. С. 261–264.
5. Синихин А.Э., Степенко В.Е. Криминологическая характеристика личности преступника: анализ в РФ. Ученые заметки ТОГУ. 2013. Том 4. № 4. URL: http://ejournal.khstu.ru/media/2013/TGU_4_361.pdf.
6. Кара М.В. Характеристика осіб, які вчиняють шахрайство. Право і безпека. 2012. № 5 (47). С. 165–169.
7. Кальман О.Г. Стан та головні напрямки попередження економічної злочинності в Україні: теоретичні і прикладні проблеми: монографія. Харків: Гімназія, 2003. 352 с.
8. Джужа О.М. Запобігання злочинам, пов'язаним із сексуальним насильством: монографія. Київ: Атіка, 2009. 240 с.
9. Антонян Ю.М., Эминов В.Е. Личность преступника. Криминологическое исследование. Москва: Норма: Инфра-М, 2010. 368 с.
10. Андрушко А.В., Нестерова І.А. Криминологічна характеристика осіб, які вчинили злочини у сфері туристичного бізнесу. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». 2016. № 19. С. 96–102.
11. Багдасарова А.Э. Криминологическая характеристика женской преступности в сфере экономики. Москва: Наука, 2012. С. 44.
12. Жилкина М.С. Страхование мошенничество: правовая оценка, практика выявления и методы пресечения. Москва, 2005. 192 с.
13. Мусієнко О.Л. Теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах: монографія. Харків: Право, 2009. 168 с.
14. Кравченко О.В. Психологічні особливості шахрайства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.06. Харків, 2005. 23 с.
15. Швец А.В. Предупреждение мошенничеств, совершаемых женщинами: дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08. Москва, 2015. 252 с.

**КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ СУДНОПЛАВСТВА**

Статтю присвячено проблемам забезпечення процесу використання джерел підвищеної небезпеки, насамперед морських транспортних засобів, через кримінально-правові механізми, що мають стримувальний, нейтралізуючий і запобіжний вплив на кримінальні загрози. Проаналізовано та визначено основні кримінально-правові засоби забезпечення безпеки судноплавства. Зроблено висновок, що серед правових заходів забезпечення судноплавства особливе місце посідає кримінально-правове забезпечення кримінологічної безпеки судноплавства, яке полягає у впливі специфічними засобами на свідомість осіб з метою усунення так званих суб'єктивних факторів скоєння злочинних діянь.

***Ключові слова:** безпека, громадська безпека, безпека судноплавства, кримінологічна безпека, кримінальні загрози, джерело підвищеної небезпеки, порушення правил безпеки.*

Статья посвящена проблемам обеспечения безопасности процесса использования источников повышенной опасности, прежде всего морских транспортных средств, через уголовно-правовые механизмы, имеющие сдерживающее, нейтрализующее и предупредительное воздействие на криминальные угрозы. Проанализированы и определены основные уголовно-правовые средства обеспечения безопасности судоходства. Сделан вывод, что среди правовых мер обеспечения безопасности судоходства особое место занимает уголовно-правовое обеспечение криминологической безопасности судоходства, которое заключается в воздействии специфическими средствами на сознание лиц с целью устранения так называемых субъективных факторов совершения преступных деяний.

***Ключевые слова:** безопасность, общественная безопасность, безопасность судоходства, криминологическая безопасность, криминальные угрозы, источник повышенной опасности, нарушение правил безопасности.*

The article is devoted to the problems of ensuring the use of sources of increased danger, first of all, marine transport by criminal-legal mechanisms that have a deterrent, neutralizing and preventive influence on criminal threats. The main criminal-law means of ensuring shipping safety have been analyzed and identified. It is concluded that among the legal measures of shipping safety a special place belongs to the criminal legal remedies of insuring criminological shipping safety, which is the influence of specific means on the consciousness of individuals in order to eliminate so-called subjective factors of committing criminal acts.

***Key words:** safety, public safety, shipping safety, criminological safety, criminal threats, source of increased danger, violation of safety rules.*

Вступ. Сучасні вчені висувають концепцію прийнятного ризику, сутність якої полягає в напрямі до такого стандарту безпеки, який суспільство може прийняти (дозволити) у цей період часу. Нині з'ясувалося, що не можна досягти абсолютної безпеки; суспільство може собі дозволити лише економічно виправданий рівень безпеки [1].

Постановка завдання. В умовах сучасного етапу науково-технічного прогресу особливе значення набуває проблема забезпечення процесу використання джерел підвищеної небезпе-

ки, насамперед морських транспортних засобів. Запобігання правопорушенням на транспорті, зокрема на морському, являє собою не тільки винятково важливий напрям діяльності із забезпечення безпеки, а й ефективний фактор, який має стримувальний, нейтралізуючий, а головне, запобіжний вплив на кримінальні загрози.

Окремих питань забезпечення безпеки судноплавства, зокрема, кримінально-правовими засобами присвячені праці таких учених: Н.О. Бондаренко, І.А. Дрішлюка, О.І. Коробєєва, В.М. Прусса, О.І. Чучасєва та інших.

Результати дослідження. У процесі розроблення питань безпеки у 2018 році прийнято Закон України «Про національну безпеку України», де поняття громадської безпеки трактується як «захищеність життєво важливих для суспільства та особи інтересів, прав і свобод людини і громадянина, забезпечення яких є пріоритетним завданням діяльності сил безпеки, інших державних органів, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб та громадськості, які здійснюють узгоджені заходи щодо реалізації і захисту національних інтересів від впливу загроз» [2].

Науковці розглядають безпеку так: як стан відсутності різного роду небезпек і загроз, здатних завдати неприйнятної шкоди (збитку) життєво важливим інтересам людини [3, с. 27]; стан захищеності від суспільної небезпеки кримінально караного діяння [4, с. 15]. Необхідно зауважити, що безпеку в усіх її різновидах зараховано до найважливіших фундаментальних цінностей, охорону яких гарантовано Конституцією України. Інакше кажучи, безпека є визначеною необхідністю і благом. Висновок про те, що безпека є необхідністю й благом, підтверджено й під час аналізу різних видів безпеки, які обумовлені певними видами небезпек і протиставляються їм.

Крім того, науковці наголошують, що втілення в життя правової держави ідеї криминологічної безпеки покликане сприяти перенесенню значеннєвого акценту з об'єкта нападу (злочинність) на об'єкт захисту (особа), тобто на ті цінності, яким, власне, і повинна бути гарантована криминологічна безпека; саме стан безпеки є кінцевим змістом і найвищою цінністю діяльності держави та суспільства у сфері їх протистояння злочинності. Усі інші види діяльності: профілактика, припинення, контроль тощо – і цілі такої діяльності є підпорядкованими, проміжними [3].

Традиційно об'єктом запобіжного впливу вважають суспільно небезпечні прояви та їх детермінанти, а функціонально профілактичні заходи спрямовані на нейтралізацію криміногенної особистості або ситуації.

Категорію «безпека» у правознавстві пропонується розуміти як громадську безпеку, безвідносно до того, чи забезпечує безпеку захист публічних або приватних інтересів. Тим самим акцент робиться на тому, що безпека (як соціально-правове явище) забезпечує захист інтересів усього суспільства, всіх його суб'єктів та інших структурних його елементів (соціологічний підхід) [5, с. 11].

У широкому розумінні безпека є процесом забезпечення захищеності життєво важливих інтересів об'єктів безпеки – особи, суспільства й держави – суб'єктами цієї діяльності від деструктивних явищ соціального, техногенного й природного характеру за допомогою використання системи заходів, засобів і способів, передбачених законом.

Так, науковцями зазначається, що безпека як основа функціонування й розвитку суспільства має два складники, які оцінюються об'єктивними та суб'єктивними критеріями безпеки [3; 4; 5]. Об'єктивний критерій – це рівень реальної захищеності суспільства системою законодавчого регулювання, організаційними заходами, реалізацією цих заходів правоохоронними й іншими органами. Суб'єктивний критерій – частина суспільної психології: відчуття стану захищеності, громадський спокій, відчуття своєї безпеки та безпеки інших, недоторканності майна, впевненість у нормальній роботі державних і суспільних інститутів.

Науковці розрізняють різні типи безпеки: за масштабом (міжнародна, регіональна, локальна), за суб'єктами (особиста, суспільна, національна, колективна), за суспільними сферами (політична, економічна, військова, екологічна, радіаційна тощо) [6, с. 207].

Так, розглядаючи поняття глобальної безпеки, можна визначити її як стан цивілізації, за якого за рахунок внутрішніх механізмів розвитку, опосередкованих функціонуванням різних міждержавних і національних інститутів, зберігається її стійкий стан і розвиток, забезпечуються умови для реалізації інтересів особи, нації і держави (як сукупності осіб і націй) і водночас їх захищеність (за наявності усвідомлення її людьми) від глобальних загроз кримінального, соціального, природного й техногенного характеру.

У літературі громадська безпека визначається як певна система суспільних відносин, що забезпечують запобігання загальній небезпеці та усунення загальної небезпеки насильницького заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам загалом, що гарантує тим самим їх стійкість і

надійність [7, с. 55]. Система зв'язків і відносин, яка і становить сутність громадської безпеки, складається відповідно до техніко-юридичних норм під час придбання та використання об'єктів, що становлять підвищену небезпеку для життя і здоров'я людей, майна (державного, колективного чи особистого), а також із початком особливих надзвичайних умов, пов'язаних зі стихійними лихами й іншими надзвичайними обставинами [8].

Відправним моментом у розумінні сутності відносин громадської безпеки, на нашу думку, є з'ясування їх матеріальної основи, тобто предмета цих суспільних відносин. У літературі існування відносин громадської безпеки, як правило, пов'язується з джерелами підвищеної небезпеки, а також із предметами, що володіють їх окремими властивостями, або з предметами, що становлять підвищену небезпеку. Такими, по суті, є морські судна та «морський» труд загалом (недарма більшість морських професій і її носії отримують підвищений захист держави через забезпечення охорони праці, пенсії, обов'язкового страхування тощо).

У юридичній літературі запропоновано розглядати відносини громадської безпеки як відносини, пов'язані з використанням так званих джерел загальної небезпеки [9, с. 23]. Джерела загальної небезпеки – це предмети, речовини, виробничі процеси та інші об'єктивні явища, що володіють, з одного боку, певними корисними властивостями, а з іншого – здатні під час їх використання створювати загальну небезпеку, тобто є небезпека заподіяння спонтанної, невідвотної шкоди невизначено широкому колу осіб і суспільним відносинам.

Суб'єктами відносин громадської безпеки є, з одного боку, суспільство, зацікавлене в безпечному використанні джерел загальної небезпеки, з іншого – особи, які їх використовують. Ця теза цілком підтверджується прикладом суспільства, що здійснює морські торговельні відносини, а з іншого боку, є безпосередні користувачі результатів моргосподарської діяльності (продавці, постачальники та покупці, одержувачі товарів, користувачі послуг, споживачі морських багатств), а також особи, які експлуатують об'єкти морського транспорту (моряки, портовики тощо).

Соціальний зв'язок у відносинах громадської безпеки полягає в такого роду діяльності, як взаємодія суб'єктів, за якої джерела загальної небезпеки контролюються людиною й не становлять небезпеки для оточуючих. Це досягається за допомогою вироблення спеціальних правил обережності. Під час моревикористання ці правила є традиційними, всеохопними та регламентованими на міжнародному, регіональному й національному рівнях.

Дотримання зазначених правил гарантує нормальний стан суспільних відносин, порушення їх створює загрозу або тягне заподіяння шкоди життю, здоров'ю невизначеному колу осіб, матеріальні збитки державі та громадянам тощо. У морських умовах ці загрози мають особливо тяжкий і великозбитковий характер.

Отже, будь-який вид безпеки потребує певних механізмів забезпечення. Значний внесок у розроблення поняття безпеки з погляду її кримінально-правової охорони зробив В.П. Тихий, який визначає її як такий стан предметів (явищ діяльності, процесів), за якого відсутня (не загрожує) небезпека [10]. Безпека людства як об'єкт кримінально-правової охорони являє собою сукупність цінностей, благ, що регулюють безпечні умови життя суспільства в тому числі під час моревикористання.

У системі факторів, що обумовлюють порушення правил безпеки судноплавства, найбільш детермінуюче значення має протиправна поведінка осіб, задіяних у процесі управління й експлуатації морського транспорту, яка, за даними офіційної статистики та визнанням фахівців, є в більшості випадків причиною виникнення кримінальних загроз безпеці судноплавства, реалізація яких призводить до тяжких наслідків – морських аварій і катастроф. Інші чинники, що здійснюють вплив на порушення вимог безпеки (технічні несправності морських транспортних засобів, «небезпеки моря» тощо), володіють істотно меншим детермінуючим впливом.

Визнання протиправної поведінки осіб, які здійснюють управління й експлуатацію морських транспортних засобів, одним із найбільш дієвих факторів, що генерують кримінальні загрози, призводить до висновку, що пріоритетними (але далеко не єдиними) та найбільш дієвими щодо забезпечення кримінологічної безпеки судноплавства є заходи правового характеру. Серед названих заходів особливе місце посідає кримінально-правове забезпечення кримінологічної безпеки судноплавства, яке полягає у впливі специфічними засобами на свідомість осіб з метою усунення так званих суб'єктивних факторів скоєння злочинних діянь. Відповідно, ефективність кримінально-правових засобів забезпечення кримінологічної безпеки судноплавства проявляється в результативності впливу на потенційних суб'єктів злочинів. Іншими словами, така ефективність буде виражатися у відмові максимального числа осіб від порушення правил безпеки судноплавства.

Зазначені засоби визначаються кримінальним законодавством, зокрема нормами, якими передбачена відповідальність за забруднення моря (ст. 243 Кримінального кодексу (далі – КК)

України), порушення законодавства про континентальний шельф України (ст. 244 КК України), порушення правил безпеки руху й експлуатації водного транспорту (ст. 276 КК України), пошкодження морських шляхів сполучення і транспортних засобів (ст. 277 КК України), ненадання допомоги судну й особам, потерпілим від лиха (ст. 284 КК України), неповідомлення капітаном назви свого судна в разі зіткнення суден (ст. 285 КК України).

На відміну від інших вчинків людини, злочином за своєю соціальною сутністю є посягання на ті відносини, які склалися в суспільстві, що відображають найбільш важливі інтереси, внаслідок чого й охороняються кримінальним законом.

Злочини, що посягають на безпеку судноплавства, можна визначити як передбачені кримінальним законом суспільно небезпечні діяння (дії або бездіяльність), що посягають на встановлений законом або іншими нормативними актами порядок безпечного функціонування (руху або експлуатації) морських транспортних засобів або інших технічних пристроїв, охорони людського життя на морі та навколишнього морського середовища. [7]

Виходячи з того, що злочини, які посягають на стан захищеності судноплавства, зачіпають інтереси різних країн, можуть скоюватись на території, що не знаходиться під юрисдикцією будь-якої держави (відкрите море), можуть скоюватись громадянами різних держав та особами без громадянства, мають специфіку дії кримінального закону в просторі, характерною особливістю, що дає змогу об'єднати їх у відносно самостійну групу, є те, що всі вони належать до посягань, які порушують міжнародні конвенції в галузі судноплавства, охорони морського середовища та експлуатації ресурсів Світового океану.

Особливістю злочинів, які посягають на безпеку судноплавства, є те, що шкода особистості (або майну, або середовищу існування) заподіюється в основному під час порушення правил використання джерел підвищеної небезпеки. Саме громадська безпека передбачає певні суспільні відносини з приводу поводження з джерелами загальної небезпеки, що забезпечують збереження людей і матеріальних цінностей [11]. Отже, їх суспільно небезпечний характер визначається не тільки їх родовим об'єктом – громадською безпекою, а й тим, що їх предметом і/або засобом є за своєю природою самі по собі потенційно смертоносні джерела, які використовуються або можуть бути використані як засоби руйнування, заподіяння шкоди.

Технічні й правові норми визначають порядок поводження з транспортними засобами. Справедливо зазначає В.П. Тихий: «Громадська безпека вже не стільки мета, як така, а доцільна діяльність, яка застосовує певні засоби та породжує певний результат» [12, с. 10]. Невиконання спеціальних правил обачності під час використання засобів водного транспорту створює небезпеку для життя і здоров'я людей [12, с. 59–61].

Громадська безпека як родовий об'єкт злочинів проти безпеки судноплавства – це система суспільних відносин, які забезпечують захищеність життєдіяльності, запобігають загрозам природного існування людей, позбавлення їх життя і здоров'я.

У свою чергу, екологічна безпека і транспортна безпека судноплавства – це спеціальні види громадської безпеки, тому злочини проти них передбачені в окремих розділах Особливої частини КК України, відповідно, в VIII та XI. Крім основного безпосереднього об'єкта, в аналізованих злочинах як додаткова виступає особистість, власність. Під додатковим об'єктом розуміються ті суспільні відносини, яким поряд з основним об'єктом завдається або виникає загроза заподіяння шкоди [13, с. 101].

Варто погодитися з В.І. Борисовим, який, розглядаючи питання про механізм заподіяння шкоди відносинам безпеки виробництва, визнає, що шкода додатковим об'єктам – життю, здоров'ю, власності – заподіюється опосередковано через основний об'єкт [14, с. 27].

Капітан судна зобов'язаний дотримуватися правил безпеки судноплавства, що включають необхідність додержання спеціальних правил безпечного руху й експлуатації морського транспортного засобу, необхідність надати допомогу людям, які зазнали лиха в морі, судну в разі зіткнення з ним, повідомлення даних про своє судно та необхідність додержання спеціальних правил задля недопущення забруднення моря. Порушуючи ці обов'язки, капітан розриває соціальні зв'язки в суспільних відносинах, дезорганізує управління транспортом, що призводить до зниження безпеки судноплавства і створює або посилює ймовірність заподіяння шкоди додатковим об'єктам.

Визнаючи громадську безпеку більш широким поняттям, ніж безпека руху та експлуатації морського транспорту й екологічна безпека, можна зайняти позицію визнання останніх безпосередніми об'єктами, а громадської безпеки – родовим.

Такий стан речей підтверджує й кримінальне законодавство деяких європейських країн, зокрема у КК Австрії, Данії, ФРН, Сан-Маріно та деяких інших указані злочини розглядаються як окремі злочини проти громадської безпеки [15, с. 207].

Висновки. Виходячи з вищенаведених міркувань, можемо зазначити, що безпека судноплавства є складником відносин громадської безпеки. Ці відносини і є родовим об'єктом злочинів, що посягають на безпеку судноплавства.

Отже, громадська безпека як родовий об'єкт злочинів, що посягають на безпеку судноплавства, являє собою систему однорідних суспільних відносин, які забезпечують стан захищеності життєдіяльності, запобігають загрозам природного існування людей, а суспільні відносини, що виникають з приводу забезпечення безпеки судноплавства між суспільством загалом та особами, за якої гарантується відсутність загрози спричинення шкоди невизначеному колу осіб, є видовим об'єктом зазначених злочинів.

Отже, єдність родового об'єкта аналізованих злочинів, низка загальних ознак і рис дають підставу для виділення цих злочинів у відносно самостійну групу, що дає змогу піддати їх комплексному дослідженню з метою подальшого вдосконалення чинного кримінального законодавства, практики його застосування, шляхів і напрямів діяльності щодо забезпечення безпеки судноплавства.

На наш погляд, особливе значення мають заходи правового характеру як найбільш дієві щодо загроз кримінологічній безпеці судноплавства. Серед названих заходів особливе місце посідає кримінально-правове забезпечення кримінологічної безпеки судноплавства, що полягає у впливі специфічними засобами на свідомість осіб з метою усунення так званих суб'єктивних факторів скоєння злочинних діянь. Відповідно, ефективність кримінально-правових засобів забезпечення кримінологічної безпеки судноплавства проявляється в результативності впливу на потенційних суб'єктів злочинів. Іншими словами, така ефективність буде виражатися у відмові максимальної кількості осіб від порушення правил безпеки судноплавства.

Список використаних джерел:

1. Шеломенцев В.П. Безпека людини, суспільства і держави в Україні: кримінологічний аспект. Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика): наук.-практ. журнал / Міжвід. наук.-досл. центр з проблем боротьби з орг. злоч. при РНБО України. 2010. № 22. С. 215–222.
2. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 31. Ст. 241.
3. Литвин О.П. Кримінально-правова охорона екологічної й громадської безпеки та безпеки здоров'я населення України: монографія. Київ: ВПЦ АМУ, 2008. 457 с.
4. Панов М., Тихий В. Безпека як фундаментальна категорія в методології правознавства (до постановки проблеми). Вісник Академії правових наук України. 2000. № 3. С. 9–16.
5. Плешаков В.А. Кримінологическая безопасность и ее обеспечение в сфере взаимовлияния организованной преступности и преступности несовершеннолетних: дисс. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.08. Москва, 1998. 323 с.
6. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін.; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ: Укр. енцикл., 1998–2004. Т. 1: А–Г. 672 с.
7. Коробеев А.И. Уголовно-правовая охрана безопасности мореплавания в СССР. Владивосток: Изд-во ДГУ, 1984. 195 с.
8. Про затвердження Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 28.07.2017 № 650. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1041-17>.
9. Дришлюк И.А. Охрана безопасности движения и эксплуатации морского транспорта уголовно-правовыми средствами: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; исправительно-трудовое право». Москва, 1988. 23 с.
10. Тихий В.П. Уголовно-правовая охрана общественной безопасности. Харьков: Основа, 1981. 234 с.
11. Савченко А.В., Кузнецов В.В., Штанько О.Ф. Сучасне кримінальне право України: курс лекцій. Київ: Вид ПАЛИВОДА А.В., 2006. 427 с.
12. Тихий В.П. Уголовная ответственность за нарушение правил безопасности обращения с общеперильными предметами. Киев: УМК ВО, 1987. 210 с.
13. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Київ – Харків: Юрінком Інтер-Право, 2001. 416 с.
14. Борисов В.И. Основные проблемы охраны безопасности производства в уголовном законодательстве Украины: автореф. дисс. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.09. Харьков, 1993. 34 с.
15. Хавронюк М.І. Кримінальне законодавство і України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації: монографія. Київ: Юрисконсульт, 2006. 799 с.

ЩОДО НЕОБХІДНОСТІ КРИМІНОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ ІЗ НЕОБЕРЕЖНОСТІ

У статті розглянуто особливості здійснення необережних злочинів у різних сферах суспільних відносин. Висвітлено роль і місце необережності. Розкрито поняття необережних злочинів. Зроблено аналіз злочинів, учинених із необережністю.

Ключові слова: *необережна форма вини, соціальна профілактика, причини й умови, аналіз, співвідношення.*

В статье рассмотрены особенности осуществления неосторожных преступлений в различных сферах общественных отношений. Освещены роль и место неосторожности. Раскрыто понятие неосторожных преступлений. Сделан анализ преступлений, совершенных с неосторожностью.

Ключевые слова: *неосторожная форма вины, социальная профилактика, причины и условия, анализ, соотношение.*

Features of careless crimes in different spheres of social relations are considered. The role and place of negligence are highlighted. Disclosed the concept of careless crimes. The analysis of crimes committed with negligence is made.

Key words: *careless form of guilt, social prophylaxis, causes and conditions, analysis, correlation.*

Вступ. Злочини, вчинювані з необережності, є частиною загальної злочинності, самостійним елементом її структури. Як соціально-правове явище необережна злочинність досить поширена й небезпечна.

Постановка завдання. Мета статті – розглянути особливості здійснення необережних злочинів у різних сферах суспільних відносин; висвітлити роль і місце необережності; розкрити поняття необережних злочинів; проаналізувати злочини, учинені з необережністю.

Результати дослідження. Відповідно до кримінального законодавства України (Кримінальний кодекс (далі – КК) України), необережність як одна з форм вини передбачає таке: по-перше, злочинну самовпевненість винного (якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення); по-друге, злочинну недбалість (якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була й могла їх передбачити) (ст. 25 КК України) [1].

Необережна форма вини є підставою для визнання вчиненого злочину необережним. Крім того, таким злочином у криминологічному сенсі є й умисно вчинене суспільно небезпечне діяння, тяжкі наслідки якого не охоплювалися умислом винного й настали за наявності щодо них необережної форми вини (злочин з так званою подвійною (змішаною) формою вини). Схожу позицію посідають й інші науковці. Так, В.В. Голіна вказує: «Необережна злочинність є складовою частиною загальної злочинності і містить сукупність передбачених чинним кримінальним законодавством злочинів, вчинених у результаті злочинної самовпевненості чи злочинної недбалості» [2, с. 132].

Психологічна картина необережності має глибоке соціальне коріння. Вона тісно пов'язана з установками, поглядами й принципами особистості – її соціальною позицією. Неуважність і легкодумство, що проявилися в необережному заподіянні шкоди суспільним інтересам, охоро-

© ЧЕРЕВКО К.О. – кандидат юридичних наук (Харківський національний університет внутрішніх справ)

© АВДЄЄВ О.О. – кандидат юридичних наук (Харківський національний університет внутрішніх справ)

нованим законом, кореняться в недостатній значимості цих інтересів для винного, а звідси, у недостатньо уважному до них ставленні. Тому необережність, як і умисел, є проявом негативного ставлення особи до інтересів суспільства.

У загальній структурі злочинності необережна злочинність за останні 5 років становить приблизно 3–5%. Можна зарахувати такі склади злочинів, передбачених КК України, що належать до необережних: ст. ст. 119, 128, 130, 131, 133, 196, 197, 264, 267, 270, 271, 272, 273, 275, 276, 286, 287, 320, 326, 367, 419, 425. Так, у 2017 році вчинено 523 911 кримінальних правопорушень, із них 14 993 вчинених із необережності, що становить 3%. Структура необережних злочинів така: порушення правил безпеки дорожнього руху й експлуатації транспорту – до 69%, службова недбалість – близько 11,8%, порушення законодавства у сфері безпеки виробництва й охорони праці – 10,6%, необережні злочини проти особи – 6,3% [3].

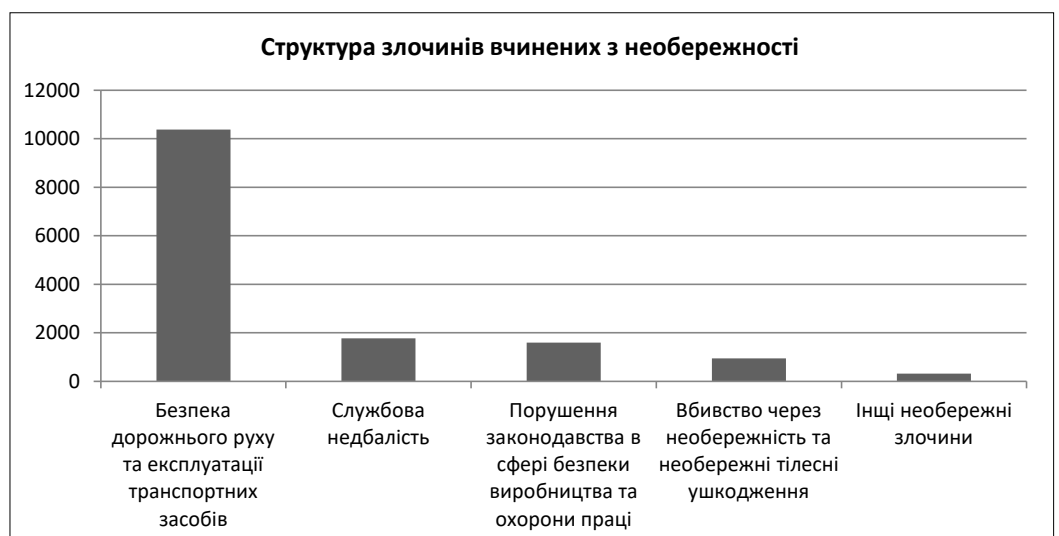

Рис. 1. Структура злочинів, учинених із необережності

Водночас між умисним і необережним учиненням злочину в цьому плані є істотні розбіжності:

1. За формою вини. Ставлення суб'єкта до вчинюваного суспільно небезпечного діяння та його наслідків завжди необережне.
2. За характером мотиваційної сфери. Мотив учинення умисних злочинів завжди є рушійною силою під час їх скоєння, тоді як у необережних злочинах він відсутній або є другорядним.
3. За характеристикою особи злочинця. У більшості випадків суб'єкт необережних злочинів має менший ступінь суспільно-моральної шкідливості, ніж суб'єкт умисних злочинів. Також під час учинення необережних злочинів спостерігається певна суперечність між соціально-моральною характеристикою особи злочинця й тяжкістю наслідків, що настали з його вини.
4. За ступенем підготовленості до вчинення злочину. На відміну від умисних злочинів, що найчастіше ретельно плануються й заздалегідь готуються, необережні злочини ніколи заздалегідь не плануються.
5. За соціально-психологічними факторами їх учинення. Суб'єкт умисних злочинів завжди протиставляє власну волю інтересам держави, суспільства чи інших осіб, тоді як суб'єкт необережних злочинів має іншу соціально-психологічну спрямованість особистості, тобто причиною вчинення ним кримінально-караного діяння є нехтування суспільними нормами, неухважне чи безвідповідальне ставлення до них.
6. За характером суспільно небезпечних наслідків. Статистика свідчить, що розмір завданої шкоди під час учинення необережних злочинів (особливо екологічного чи техногенного характеру) може бути вищий за шкоду, спричинену вчиненням умисного злочину. Але, на відміну від умисних злочинів, під час учинення яких суб'єкт свідомо розраховує на той чи інший «обсяг»

матеріальних (моральних) збитків, за необережності така залежність відсутня. Тобто обсяг шкоди від необережних злочинів залежить не від особи злочинця, а від певних обставин, у яких він опинився (від сфери його професійної діяльності; від характеристики засобів чи знарядь, які він використовує; від інших обставин, що можуть бути випадковими для суб'єкта).

7. За характером психофізіологічних процесів. На вчинення необережних злочинів суттєвий вплив має такий стан особи, як стомленість, хворобливий стан, і такі її психологічні особливості, як сила волі, стійкість уваги, швидкість реакції тощо.

В основі генезису необережного злочину завжди лежить породжена неухважністю та чи інша помилка суб'єкта, в результаті якої спричиняється шкода інтересам суспільства, особі. Зазвичай необережне заподіяння шкоди є результатом протиріч між об'єктивними вимогами ситуації й неадекватним суб'єктивним сприйняттям особою цієї ситуації. Людина найчастіше виявляється невідповідною до вимог складної ситуації.

З урахуванням викладеного доцільно виділяти види необережної злочинної поведінки, пов'язані з:

- порушенням правил безпеки використання машин і механізмів;
- проведенням робіт, що вимагають особливої обережності;
- безпекою експлуатації транспортних засобів;
- безпекою під час виробництва й передачі енергії, транспортування та зберігання енергоносіїв;
- екологічною безпекою; медичною безпекою;
- побутовою безпекою;
- безпекою виконання посадових і професійних обов'язків;
- майновою безпекою [4, с. 133].

Висновки. Перелічені вище фактори дають підстави для вивчення й розгляду проблеми необережної злочинності. *Під необережною злочинністю прийнято розуміти сукупність усіх необережних злочинів, учинених на певній території за певний період часу.*

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України: станом на 10 січня 2018 року. Харків: Право, 2018. 286 с.
2. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / І.М. Даньшин, В.В. Голіна, М.Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В.В. Голіни. Харків: Право, 2014. 440 с.
3. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2017 рік.
4. Кримінологія: питання та відповіді / кол. авторів: О.О. Авдєєв, А.А. Васильєв та ін.; за заг. ред. О.М. Литвинова. Харків: Золота миля, 2015. 324 с.

**МЕТОДИ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ
МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ**

У статті досліджено основні підходи до визначення поняття «методи». У результаті аналізу положень нормативно-правових актів і практики діяльності органів місцевого самоврядування у сфері протидії злочинності сформульовано поняття й окреслено перелік методів кримінологічної діяльності останніх у названій сфері.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, злочинність, методи, протидія злочинності, кримінологічна діяльність.

В статье исследованы основные подходы к определению понятия «методы». В результате анализа положений нормативно-правовых актов и практики деятельности органов местного самоуправления в сфере противодействия преступности сформулировано понятие и очерчен перечень методов криминологической деятельности последних в этой сфере.

Ключевые слова: органы местного самоуправления, преступность, методы, противодействие преступности, криминологическая деятельность.

The article investigates the main approaches to the definition of «methods». As a result of the analysis of the provisions of normative legal acts and practices in activity of the local self-government bodies in the field of counteraction to crime, the notion is formulated and the list of methods of criminological activity of the latter in the mentioned sphere is outlined.

Key words: local self-government bodies, crime, methods, crime prevention, criminological activity.

Вступ. Протидію злочинності варто аналізувати виходячи з того, що вона є видом соціального контролю – сукупності заходів і методів впливу суспільства на небажані (відхилені) форми поведінки з метою їх мінімізації [1, с. 58]. У свою чергу, профільні кримінологічні методи обов’язково повинні виступати як елемент механізму протидії злочинності [2, с. 146].

У контексті викладеного необхідно розуміти, що функціональне призначення механізму протидії злочинності полягає в тому, що він допомагає реалізувати організуючий потенціал, який має система протидії, як соціальне явище, призводить її в динамічний стан. Це значить, що в рамках механізму повинна здійснюватися певна діяльність, зокрема, із застосуванням відповідних методів [2, с. 145–146].

Провідними науковцями, які досліджували це питання, є О.М. Бандурка, Р.С. Белкін, С.Ю. Журавлев, О.М. Литвинов, О.В. Олександренко, В.А. Овечкін, А.Н. Петрова, А.Р. Ратінов, В.М. Стратонов, Р.М. Шехавцов, М.В. Щеголева, Б.І. Хасан та інші. Незважаючи на значний внесок зазначених учених, питанню методів кримінологічної діяльності такого суб’єкта, як органи місцевого самоврядування у сфері протидії злочинності, не приділено достатньої уваги.

Постановка завдання. Отже, мета статті полягає визначенні поняття й окресленні переліку методів кримінологічної діяльності органів місцевого самоврядування у сфері протидії злочинності.

Результати дослідження. З погляду етимології «метод» (від грецьк. – шлях до чого-небудь) – це спосіб досягнення мети, певним чином упорядкована діяльність, прийом практичного здійснення чого-небудь [3, с. 522].

© ШАЙТУРО О.П. – кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін юридичного факультету (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна)

У навчальній літературі з філософії переважно зазначають, що «метод» (у тій чи іншій формі) зводиться до сукупності визначених правил, прийомів, способів, норм пізнання й діяльності. Він є системою принципів, вимог, які орієнтують суб'єкта на вирішення конкретного завдання, досягнення результатів у певній сфері діяльності [4, с. 284].

У юридичній літературі під терміном «метод» розуміють спосіб впливу юридичної норми на суспільні відносини» [5, с. 617]; це способи, прийоми безпосереднього та цілеспрямованого впливу органів державного управління (посадових осіб) на підпорядковані їм об'єкти управління [6, с. 188].

У криминологічній літературі метод уживається в значенні «спосіб діяння, впливу, сукупність, система різних способів, заходів, засобів впливу соціальних суб'єктів на криміногенні об'єкти» [7, с. 54].

На думку О.М. Джужі, будь-яка діяльність, зокрема й профілактична, будується на певних методах і формах її здійснення. Характеризуючи діяльність того чи іншого суб'єкта профілактики злочинів, потрібно враховувати, що вона здійснюється за двома основними напрямками: як заходи переконання співвідносяться із заходами примусу стосовно осіб, які порушують норми права та правила поведінки, встановлені суспільством. Тому при цьому використовують два методи: переконання і примусу [8, с. 32].

Уважаємо такий підхід може бути цілком виправданим щодо початкової характеристики методів діяльності органів місцевого самоврядування у сфері протидії злочинності. Переконання – це комплекс виховних, роз'яснювальних заходів, які здійснюються з метою зміни антигромадської спрямованості осіб і закріплення позитивної соціальної орієнтації. [2, с. 272].

При цьому нерідко переконання обмежують сферою індивідуальної профілактики [9, с. 208]. Не заперечуючи проти такої позиції, адже вплив переконання стосується свідомості конкретної особи, з іншого боку, зазначене не заперечує можливості існування таких форм переконання, які першопочатково спрямовані на певну сукупність осіб. За таких обставин очевидно, що відповідний позитивно соціально орієнтований вплив щодо одних осіб досягне свого результату, інший – ні.

Отже, переконання необхідно характеризувати як метод, спрямований на формування в особи поряд з іншими суб'єктами соціального співжиття позитивних уявлень про суспільство, корекцію негативних соціальних орієнтацій шляхом використання педагогічних і психологічних прийомів впливу. Під час впливу на свідомість людей шляхом переконання в особи з'являються внутрішні моральні стимули потреби в необхідності дотриманні норм і правил. Сутність переконання полягає в тому, що воно є методом впливу на суспільні відносини, а його зміст включає комплекс різноманітних конкретних форм впливу на свідомість і поведінку людей.

Основними формами переконання, що спрямовані на протидію злочинності в діяльності органів місцевого самоврядування, є організація заходів, спрямованих на розв'язання конкретних завдань (проведення семінарів, зборів, конференцій, виставок і презентацій у тому числі з питань підтримання публічного порядку та безпеки, протидії злочинності, тероризму, іншим негативним соціальним явищам); виховання (економічне, правове, моральне тощо); інформування населення про стан охорони громадського (публічного) порядку та протидії злочинності, іншим правопорушенням; особистий приклад; роз'яснення законів, інших нормативних актів з питань протидії злочинності (усне, через ЗМІ, шляхом видання кіно-, відео- і друкованої продукції); пропагування необхідності дотримання правил співжиття в суспільстві, недопущення протиправної поведінки шляхом проведення оглядів, конкурсів, змагань тощо; заохочення осіб, які досягли успіхів щодо протидії злочинності, припинили конкретний злочин тощо (моральне – подяка, нагорода почесним знаком, присвоєння почесного звання тощо, матеріальне – грошові премії); критика роботи й поведінки окремих осіб; поширення передового світового досвіду з протидії злочинності.

Примус характеризується тим, що цей метод державного впливу є допоміжним, здійснюється на основі переконання та лише після застосування переконання [10, с. 168–169]. Необхідно підкреслити, що примус, на відміну від переконання, – це діяльність державних і недержавних суб'єктів, скерована на підпорядкування волі окремих осіб і соціальних груп щодо дотримання норм законодавства. Мета примусу досягається шляхом «завдання особі морального, матеріального чи фізичного обмеження або його особистим і майновим правам» [11, с. 29].

Як бачимо з викладеного, примус як метод діяльності пов'язаний із застосуванням певних заходів примусу до осіб, які допускають відхилення в поведінці. Переважно мова йде про застосування кримінально-правових або кримінально-процесуальних заходів впливу до особи, яка скоїла, вчиняє чи готується до вчинення злочину. Відповідні заходи реалізуються спеціально уповноваженими державними органами (правоохоронними органами, органами кримінальної юстиції). Зрозуміло, що органи місцевого самоврядування до переліку останніх не належать.

У свою чергу, для обґрунтування власної позиції щодо можливості використання примусу як методу діяльності органів місцевого самоврядування у сфері протидії злочинності вважаємо за доцільне звернутися до характеристики однієї із сучасних моделей протидії злочинності під назвою «розбиті вікна». Остання полягає в тому, що для того, щоб не скоювались злочини, треба якнайактивніше протидіяти будь-яким дрібним правопорушенням і проступкам, проявам безкультур'я як у побуті, так і в громадських місцях. Ця модель знайшла експериментальне підтвердження в Нью-Йорку в 1997 році. Модель «розбитих вікон» і її експериментальна перевірка підтверджують культуроцентричну концепцію злочинності або, образно кажучи, концепцію формування «здорового глузду» [12, с. 60].

У контексті викладеного маємо відзначити, що органи місцевого самоврядування уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення, зараховані законом до їх відання (пп. 4 п. «б» ч. 1 ст. 38 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [13]). Відповідно, органи місцевого самоврядування уповноважені застосовувати заходи адміністративної відповідальності (вид заходів адміністративного примусу) згідно із санкціями статей, перелік яких встановлено ст. 219 Кодексу України про адміністративні правопорушення [14].

До заходів примусу в діяльності органів місцевого самоврядування у сфері протидії злочинності необхідно зарахувати також застосування фінансових санкцій і винесення припису про усунення порушень законодавства про працю (ст. 53 Закону України «Про зайнятість населення» [15]). Такими, що безпосередньо можуть припинити певні злочини, є рішення органів місцевого самоврядування щодо припинення функціонування та демонтажу незаконно встановлених тимчасових споруд, холодильного обладнання, незаконних бензинових, дизельних і газових автозаправних станцій, літніх майданчиків у місцях загального користування (наприклад, рішення виконавчого комітету Дніпровської міської ради «Про усунення наслідків порушень Правил благоустрою території міста» від 23 жовтня 2018 р. № 1025 [16] і № 1027 [17]).

У свою чергу, аналіз сфер реалізації заходів примусу щодо осіб, які допустили порушення чинного законодавства, дають підстави зробити висновок, що описана примусова діяльність органів місцевого самоврядування забезпечує протидію (є профілактикою) стосовно вчинення таких злочинів, як порушення законодавства про працю; невіплата заробітної плати чи інших установлених законом виплат; самовільне зайняття земельної ділянки та самовільне будівництво; ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), порушення правил екологічної безпеки; забруднення або псування земель; забруднення атмосферного повітря; знищення або пошкодження об'єктів рослинного світу; порушення ветеринарних правил; безгосподарське використання земель; групове порушення громадського порядку; хуліганство; жорстоке поводження з тваринами тощо.

Характеристика методу примусу в діяльності органів місцевого самоврядування у сфері протидії злочинності засвідчує також використання останніми методу контролю, що впливає з низки законодавчо встановлених норм.

Згідно зі ст. 17 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», органи місцевого самоврядування під час здійснення повноважень у сфері контролю за додержанням законодавства про працю та зайнятість населення можуть проводити перевірки на підприємствах, в установах та організаціях, що перебувають у комунальній власності відповідної територіальної громади. У свою чергу, згідно зі ст. 18 названого Закону, органи місцевого самоврядування з питань здійснення делегованих їм повноважень органів виконавчої влади можуть виступати з ініціативою щодо перевірок, організувати їх проведення, а під час здійснення повноважень у сфері контролю за додержанням законодавства про працю та зайнятість населення проводити перевірки на підприємствах, в установах та організаціях, що не перебувають у комунальній власності, а також фізичних осіб, які використовують працю найманих працівників. До відання виконавчих органів сільських, селищних, міських рад, зокрема, належать здійснення контролю за забезпеченням громадського порядку в процесі проведення зборів, мітингів, маніфестацій і демонстрацій, спортивних, видовищних та інших масових заходів (пп. 3 п. «б» ч. 1 ст. 38 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»).

Контролювати – це не тільки перевіряти, проводити підрахунок, а й знати, володіти інформацією. Звідси – необхідно широко використовувати такі форми контролю, як інформованість; постійний аналіз даних, що надходять; експертиза матеріалів з окремих питань, галузі, сфери діяльності. У цьому контексті особливої актуальності набуває повноваження обласних, районних, міських, селищних рад щодо заслуховування інформації прокурорів і керівників органів Національної поліції про стан законності, боротьби зі злочинністю, охорони громадського поряд-

ку та результати діяльності на відповідній території (п. 36 ч. 1 ст. 43, п. 40 ч. 1 ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»).

Отже, сутність контролю як методу діяльності органів місцевого самоврядування у сфері протидії злочинності полягає в проведенні контрольно-перевірної роботи на підприємствах, в установах та організаціях за додержанням законодавства про працю та зайнятість населення, а також за діяльністю правоохоронних органів щодо забезпечення публічної безпеки й порядку, протидії злочинності (окремим видам правопорушень, негативних соціальних явищ) з метою поновлення законності, дисципліни, встановлення причин та умов, що сприяють порушенню вимог правових норм, з можливістю втручання (коригування) діяльності підконтрольних об'єктів.

Описаний метод ґрунтується на встановленні конкретних норм, існування яких забезпечує протидію злочинності. Так, наприклад, регіональною Програмою забезпечення публічної безпеки і порядку та протидії злочинності на території Харківської області на 2018–2019 роки, затвердженою рішенням обласної ради від 1 березня 2018 р. № 656-VII [18], визначено конкретні заходи щодо забезпечення публічної безпеки й порядку та протидії злочинності, серед яких – організаційно-управлінські заходи забезпечення публічної безпеки й порядку; превентивні заходи щодо забезпечення безпеки й порядку в публічних місцях області; заходи, спрямовані на превенцію терористичних та екстремістських проявів, вилучення зброї, боєприпасів, вибухових речовин, що перебувають у незаконному обігу, тощо.

Для реалізації кожного заходи визначені виконавці та очікуваний результат. При цьому розділом VI описуваної програми встановлено, що контроль за ходом до її виконання здійснює Харківська обласна рада, зокрема передбачено, що Харківська обласна державна адміністрація щокварталу до 25 числа місяця, наступного за звітним періодом, інформує про хід виконання заходів Програми постійні комісії Харківської обласної ради з правових питань, регуляторної політики, законності, громадського порядку, боротьби з корупцією та злочинністю та з питань бюджету.

Згідно з п. 44 ч. 1 ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», виключено на пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради вирішуються такі питання, як установлення правил з питань благоустрою території населеного пункту, забезпечення в ньому чистоти й порядку, торгівлі на ринках, додержання тиші в громадських місцях, за порушення яких передбачено адміністративну відповідальність.

Порушення відповідних правил становить об'єктивну сторону адміністративних правопорушень. У свою чергу, вище ми вже обґрунтували позицію, що притягнення осіб, винних у вчиненні суспільно шкідливих деліктів, до адміністративної відповідальності забезпечує профілактичний вплив щодо вчинення кримінально каранних правопорушень.

Виходячи з аналізу змісту адміністративних методів [19, с. 130], підтримаємо позицію Т.О. Коломоєць, яка виділяє три основні групи адміністративних методів, а саме: регламентаційні, розпорядчі, нормативні [20, с. 144]. Сутність адміністративних регламентаційних методів полягає в установленні складу елементів системи та зв'язків між ними за допомогою закріплення визначених обов'язків, загальної регламентації. Вони закріплюються за допомогою положень, статутів, посадових інструкцій та інших регламентів [20, с. 144]. У результаті вважаємо, що описане нами вище правове регулювання, здійснюване органами місцевого самоврядування, може бути зараховано до окремого методу у сфері протидії злочинності під назвою «регламентаційний метод».

Наступним необхідно розглянути економічний метод діяльності органів місцевого самоврядування у сфері протидії злочинності.

Застосування економічних методів означає формування таких економічних умов і стимулів, які створюють у виконавців зацікавленість у кінцевому результаті праці. При цьому об'єкти управління отримують не обов'язкові вказівки, а можливість проявити ініціативу у виборі засобів діяльності для реалізації своїх матеріальних інтересів [10, с. 166].

Розвиток економічної сфери забезпечує зайнятість населення, надходження до бюджетів і, відповідно, є ключовим складником підвищення рівня життя населення, що, безумовно, впливає на криминогенні фактори в бік їх зменшення.

Як приклад відзначимо, що одним із напрямів застосування економічних методів органами місцевого самоврядування є забезпечення розвитку підприємництва. На сучасному етапі органи місцевого самоврядування можуть вплинути на цю сферу шляхом, зокрема, забезпечення роботи діючих «гарячих ліній», «телефонів довіри», «громадських приймалень» як системи зворотного зв'язку між місцевою владою та представниками бізнесу в процесі вдосконалення законодавчого поля для підприємців; забезпечення видачі документів дозвільного характеру; розширення інфраструктури підтримки підприємництва в районах області шляхом створення біз-

нес-центрів, консультаційних та інформаційних установ у районах і містах області [21]; надання відповідно до чинного законодавства пільг по місцевих податках і зборах, а також земельному податку (п. 28 ч. 1 ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»).

Отже, економічний метод діяльності органів місцевого самоврядування у сфері протидії злочинності спрямований на нейтралізацію криміногенних наслідків функціонування економічної сфери.

Близьким до економічного методу є метод соціальної допомоги. До соціальної допомоги зараховані заходи щодо працевлаштування, поліпшення побутових умов, створення громадських кризових центрів допомоги для осіб, які опинилися в складних умовах, організації дозвілля для дітей і молоді, сприяння у виборі життєвих перспектив тощо. Зміст реалізації методу соціальної допомоги може бути простежено відповідно до положень комплексної Програми соціального захисту населення Харківської області на 2016–2020 роки [22], комплексної Програми соціальної підтримки учасників антитерористичної операції на 2017–2018 роки й Порядку використання коштів обласного бюджету на організацію відпочинку у санаторно-курортних закладах Харківської області осіб, які безпосередньо брали участь в антитерористичній операції [23], Програми зайнятості населення Харківської області на 2018–2020 роки [24] тощо.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можемо резюмувати, що під методами діяльності органів місцевого самоврядування у сфері протидії злочинності необхідно розуміти сукупність прийомів і способів реалізації системи заходів виховного, економічного, організаційного, примусового та іншого характеру впливу на фактори злочинності, спрямованих на виконання завдань забезпечення кримінологічної безпеки на рівні адміністративно-територіальних утворень.

Окреслено й розкрито зміст основних методів діяльності органів місцевого самоврядування у сфері протидії злочинності, а саме: переконання, контролю та примусу, економічного методу й методу соціальної допомоги.

Описані нами методи діяльності органів місцевого самоврядування у сфері протидії злочинності взаємодоповнюють один одного, пов'язані між собою й утворюють єдину систему.

Список використаних джерел:

1. Кримінологія: навчально-методичний посібник / В.М. Дрьомін, Ж.В. Мандриченко, Т.В. Мельничук, Ю.О. Стрелковська, А.І. Марчук, А.М. Ізовіта, С.А. Ілько, Н.О. Федчун, В.Я. Цитряк. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2015. 144 с.
2. Бандурка О.М., Литвинов О.М. Протидія злочинності та профілактика злочинів: монографія. Харків: ХНУВС, 2011. 308 с.
3. Новий тлумачний словник української мови: у 3 т. 42000 слів / уклад. В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. 2-ге вид., випр. Київ: Аконіт, 2001. Т. 1: А-К. 880 с.
4. Щерба С.П., Заглада О.А. Філософія: підручник. Київ: Кондор, 2011. 548 с.
5. Юридична енциклопедія. Київ: «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1998. Т. 1. С. 207.
6. Ківалов С.В. Адміністративне право України: підручник. Одеса: Юридична література, 2003. 893 с.
7. Голіна В.В. Запобігання злочинності (теорія і практика): навчальний посібник. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.
8. Профілактика злочинів: підручник / О.М. Джужа, В.В. Василевич та ін.; за заг. ред. докт. юрид. наук, проф. О.М. Джужі. Київ: Атіка, 2011. 720 с.
9. Бандурка А.М., Давыденко Л.М. Преступность в Украине: причины и противодействие: монография. Харьков: Основа, 2003. 368 с.
10. Административное право Украины: учебник для студ. высш. учеб. заведений юрид. спец. / Ю.П. Бытяк, В.В. Богущкий, В.Н. Гарашук и др.; под ред. Ю.П. Бытяка. Харьков: Право, 2003. 576 с.
11. Клошніченко А.П. Міри адміністративного примусу, що застосовуються міліцією. Київ, 1977. 239 с.
12. Кримінологія: навчально-методичний посібник / В.М. Дрьомін, Ж.В. Мандриченко, Т.В. Мельничук, Ю.О. Стрелковська, А.І. Марчук, А.М. Ізовіта, С.А. Ілько, Н.О. Федчун, В.Я. Цитряк. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2015. 144 с.
13. Про місцеве самоврядування: Закон України від 21.05.1997 № 280/97. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1997. № 24. Ст. 170.
14. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 № 8073-Х. Відомості Верховної Ради Української РСР. 1984. Додаток до № 51. Ст. 1122.

15. Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 № 5067-VI. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2013. № 24. Ст. 243.

16. Про усунення наслідків порушень Правил благоустрою території міста: Рішення виконавчого комітету Дніпровської міської ради від 23.10.2018 № 1025. Офіційний сайт Дніпровської міської. URL: <https://dniprorada.gov.ua/uk/Widgets/GetWidgetContent?url=/WebSolution2/wsGetTextPublicDocument?pID=152398&name=1025>.

17. Про усунення наслідків порушень Правил благоустрою території міста: Рішення виконавчого комітету Дніпровської міської ради від 23.10.2018 № 1027. Офіційний сайт Дніпровської міської. URL: <https://dniprorada.gov.ua/uk/Widgets/GetWidgetContent?url=/WebSolution2/wsGetTextPublicDocument?pID=152394&name=1027>.

18. Регіональна програма забезпечення публічної безпеки і порядку та протидії злочинності на території Харківської області на 2018–2019 роки: Рішення Харківської обласної ради від 01.03.2018 № 656-VII (XV сесія VII скликання). Офіційний сайт Харківської обласної ради. URL: <http://oblrada.kharkov.ua/ua/public-information/oblasni-programi/323-rehionalna-prohrama-zabezpechennia-publichnoi-bezpeky-i-poriadku-ta-protydii-zlochynnosti-na-terytorii-kharkivskoi-oblasti-na-2018-2019-roky>.

19. Авер'янов В.Б. Адміністративне право України. Академічний курс. Загальна частина: у 2 т. Київ: Юрид. думка, 2004. 584 с.

20. Адміністративне право України: підручник / за заг. ред. Т.О. Коломоєць. 2-ге вид., змін. і допов. Київ: Істина, 2012. 528 с.

21. Про затвердження Програми сприяння розвитку малого та середнього підприємництва в Харківській області на 2016–2020 роки: Рішення Харківської обласної ради від 08.09.2016 № 245-VII. Офіційний сайт Харківської обласної ради. URL: <http://oblrada.kharkov.ua/ua/programa-spriyannya-rozvitku-malogo-ta-serednogo-pidpriemnistva-v-kharkivskij-oblasti-na-2016-2020-roki/16847-normativni-dokumenty>.

22. Про затвердження комплексної Програми соціального захисту населення Харківської області на 2016–2020 роки, Порядку використання коштів, передбачених в обласному бюджеті для надання адресної допомоги, та Порядку використання коштів, передбачених в обласному бюджеті для організації проведення санаторно-курортного лікування інвалідів загального захворювання та інвалідів з дитинства у санаторно-курортних закладах місцевої кліматичної зони: Рішення Харківської обласної ради від 15.12.2015 № 15-VII (II сесія VII скликання). Офіційний сайт Харківської обласної ради. URL: <http://oblrada.kharkov.ua/ua/kompleksna-programa-sotsialnogo-zakhistu-naselennya-kharkivskoji-oblasti-na-2016-2020-roki/14483-normativni-dokumenty>.

23. Про затвердження комплексної Програми соціальної підтримки учасників антитерористичної операції на 2017–2018 роки та Порядку використання коштів обласного бюджету на організацію відпочинку у санаторно-курортних закладах Харківської області осіб, які безпосередньо брали участь в антитерористичній операції: Рішення Харківської обласної ради від 08.12.2016 № 308-VII (VIII сесія VII скликання). Офіційний сайт Харківської обласної ради. URL: <http://oblrada.kharkov.ua/ua/kompleksna-programa-sotsialnoji-pidtrimki-uchasnikiv-antiteroristichnoji-operatsiji-na-2016-2017-roki/14427-normativni-dokumenty>.

24. Про затвердження Програми зайнятості населення Харківської області на період до 2020 року: Рішення Харківської обласної ради від 01.03.2018 № 663-VII. Офіційний сайт Харківської обласної ради. URL: <http://oblrada.kharkov.ua/ua/programa-zajnyatosti-naselennya-kharkivskoji-oblasti-na-period-do-2017-roku/14495-normativni-dokumenty>

УДК 343.2

ЩЕРБАКОВА А.К.

МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ: ПРОБЛЕМИ СПІВІДНОШЕННЯ

У статті встановлені розбіжності між механізмами протидії злочинності і кримінально-правового впливу. Дана відповідь на запитання про те, як саме взаємодіють зазначені системи, з використанням методу аналогії, за основу якого взято методика взаємодії кримінально-правової і кримінологічної політик.

Ключові слова: протидія злочинності, механізм, вплив, регулювання, переслідування, кримінальна політика.

В статье установлены различия между механизмами противодействия преступности и уголовно-правового воздействия. Дан ответ на вопрос о том, как взаимодействуют указанные системы, с использованием метода аналогии, в основу которого положена методика взаимодействия уголовно-правовой и криминологической политик.

Ключевые слова: противодействие преступности, механизм, воздействие, регулирование, преследование, уголовная политика.

The article identifies the differences between mechanisms of counteracting crime and criminal-legal influence. The answer to the question is as to how these systems interact with the use of the analogy method, which is based on a methodology for the interaction of criminal-law and criminological policies.

Key words: crime, mechanism, impact, regulation, prosecution, criminal policy.

Актуальність теми. Одним із найбільш загальних понять, які вживають кримінологи для позначення системи впливу на злочинність, є протидія злочинності, під якою розуміють одну зі сфер соціального управління, змістовну форму забезпечення і реалізації державної політики у внутрішніх справах [1, с. 12].

Протидія злочинності є цілеспрямованим впливом на криміногенні фактори з метою їхнього усунення, послаблення або нейтралізації. Мета і завдання протидії злочинності досягаються шляхом забезпечення комплексного впливу на причини та умови вчинення злочинів і на всі форми прояву злочинності з метою запобігання її самодетермінації.

Стан наукового дослідження. Механізм протидії злочинності є порівняно новою науковою проблематикою, витоками якої слід вважати теоретичні дослідження механізму вчинення злочинів (Р.С. Белкін, Г.Г. Зуйков, О.М. Кустов, А.Ф. Волобуєв, О.Ю. Головін) та механізму управлінської діяльності (В.Г. Афанасьєв, Г.О. Туманов, Ю.Є. Аврутін, С.А. Капітонов). У кримінології були також спроби з системних позицій дослідити функціонування протидії злочинності (або інших ідентичних за змістом систем). Проте роботи А.Е. Жалинського, С.Є. Вицина, О.Б. Сахарова, Г.А. Аванесова, В.М. Соміна належать до радянського періоду, який мав певну специфіку. У вітчизняній кримінології ці питання досліджували О.М. Бандурка, В.М. Бесчастний, Р.С. Веприцький, В.В. Голіна, Ю.Б. Данильченко, О.М. Джужа, А.П. Закалюк, О.М. Ігнатов, О.С. Ішук, О.М. Литвинов, С.А. Мозоль, Ю.В. Орлов, О.О. Степанченко, О.М. Храмцов, О.О. Юхно. Проте вказаними та іншими авторами аналізувалась переважно система протидії злочинності у статичній формі, проблеми ж динаміки її функціонування залишались поза увагою дослідників. Ця діалектична невідповідність потребує усунення.

Вклад основного матеріалу. Об'єктивність дослідження механізму протидії злочинності вимагає його розгляду як явища з використанням системно-структурного підходу, що дозволяє розкрити його таким чином, щоб теоретичні положення з максимальною ефективністю вико-

ристовувалися у практичній діяльності. Зазначене визначає необхідність відмежування змісту механізму протидії злочинності від інших видів впливу на злочинність.

Дослідження сутності механізму протидії злочинності не може відбутись без зіставлення даного феномену із суміжними системними утвореннями в рамках відповідних видів діяльності. Насамперед це стосується співвідношення механізмів протидії злочинності і кримінально-правового впливу, кримінального переслідування, а також кримінальної політики загалом. Порівняльний аналіз зазначених категорій дозволить нам надалі більш чітко розмежувати ці поняття, їхній зміст, структуру і в остаточному підсумку скласти повне уявлення щодо їх сутності в організаційному плані.

У кримінальному праві сутність механізму кримінально-правового впливу на монографічному рівні не розкривається. Але наявна низка робіт, присвячена дослідженню даного феномена за допомогою аналізу близьких понять, наприклад, механізму кримінально-правового регулювання. При цьому останній визнається «природною складовою частиною загального механізму правового регулювання», що включає основні ланки норми кримінального права, акти їх реалізації і кримінально-правові відносини, які утворюють єдину систему, «функціонування якої підпорядковане досягненню єдиної мети – забезпеченню і підтримці порядку в суспільному житті» [2, с. 77]. Що стосується механізму кримінально-правового впливу, то він розглядається через призму реакції держави на акт вчинення злочину у вигляді кримінально-правового впливу у формі кримінально-правового відношення, пов'язаного із притягненням до кримінальної відповідальності або звільненням від неї [3, с. 4–5].

Варто відзначити, що поняття «механізм кримінально-правового впливу» ніби заповнює невизначеність поняття «механізм кримінально-правового регулювання» і при цьому підкреслює, з одного боку, вимушений характер зазначеного впливу, з іншого боку – наступальний, що також досить важливо в протидії такому серйозному супротивникові, як злочинність.

Тепер же розглянемо найбільш істотні відмінності досліджуваних механізмів в організаційно-структурному плані.

По-перше, механізм протидії злочинності – комплексне організаційно-правове явище, спрямоване на вдосконалення криминологічної діяльності (системи заходів, спрямованих на усунення, нейтралізацію, блокування причин, умов, факторів і детермінантів злочинності). У той же час механізм кримінально-правового впливу – це функціонуючий комплекс (процес застосування) передбачених кримінальним законом і використовуваних у правозастосовній практиці відносно осіб, винних у вчиненні злочинів, а також у превентивному плані, певних засобів, прийомів і технологій. Це об'єктивно необхідний складний динамічний процес практичної реалізації негативної, справедливої і невідоротної реакції держави на вчинення злочинів за допомогою системи передбачених законом кримінально-правових засобів (кримінально-правових норм, кримінально-правових відносин і актів застосування норм кримінального права) з метою забезпечення і підтримки порядку в суспільному житті.

По-друге, механізм протидії злочинності формується з моменту постановки цілей і формулювання завдань цієї діяльності, виділення групи спеціальних суб'єктів, а також покладання на них реалізації певних функцій у рамках встановлених повноважень у конкретних сферах життєдіяльності суспільства. На відміну від цього, механізм кримінально-правового впливу починається із встановлення кримінально-правових норм. У зв'язку з перманентно виникаючою потребою реагувати на суспільно небезпечні посягання того або іншого виду, з метою їх попередження, регулювання виникаючих «нестандартних» ситуацій і охорони суспільства від нових їхніх повторень, а також з метою відновлення порушеної справедливості, держава встановлює систему кримінально-правових норм.

Видаючи конкретну норму кримінального права (і, зокрема, встановлюючи заборону на вчинення певного виду суспільно небезпечних діянь), держава тим самим реагує на їх небезпечну поширеність, дає їм негативну оцінку, засуджує, забороняє і попереджає про неприпустимість їхнього вчинення під загрозою кримінально-правового впливу. Видання кримінально-правової норми є першою реакцією держави (і в її особі всього суспільства) на суспільну небезпеку певних видів поведінки і, відповідно, у цілому на злочинність.

По-третє, підставою включення механізмів протидії злочинності є встановлення в ході здійснення криминологічного процесу (криминологічної діяльності) факторів і детермінантів злочинності. Підстави ж кримінально-правового впливу лежать у якісно іншій площині. Не зважаючи на те, що в кримінальному законодавстві вони не визначені, у статті 2 КК України наводиться підстава кримінальної відповідальності: «вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке

містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом» [4, с. 11]. Зі змісту зазначеної статті виходить важливе положення: кримінальна відповідальність повинна наставати завжди, коли є в наявності передбачені Кримінальним кодексом ознаки складу злочину. Іншими словами, за наявності зазначених у законі ознак складу злочину відповідальність повинна наступати з неминучістю. Цей аспект, на нашу думку, природно випливає зі змісту кримінального законодавства та поняття відповідальності і має важливе значення: коли в діянні особи є в наявності всі передбачені КК ознаки складу злочину, зазначена норма означає імперативний наказ правозастосовним органам притягнути винного до кримінальної відповідальності.

Отже, ці два поняття – «склад злочину» і «кримінальна відповідальність» – існують у нерозривному взаємозв'язку, незмінно супроводжують один одного і є умовами належного співіснування, ніби дві сторони однієї медалі. Однак і юридично, і фактично наявність всіх ознак складу злочину ще не означає, що особу неминуче буде притягнуто до кримінальної відповідальності, оскільки існує інститут звільнення від кримінальної відповідальності. Цей інститут, безумовно, важливий і необхідний, адже він є проявом принципу гуманізму. Однак його наявність і формулювання ст. 2 Кримінального кодексу України не узгоджуються між собою.

Виходить, що склад злочину не є юридичною підставою кримінальної відповідальності, або, інакше, є підставою не кримінальної відповідальності, а більш широкого кола наслідків вчинення злочину, пов'язаних не тільки із кримінальною відповідальністю особи, яка скоїла злочин, але й із кримінально-правовим впливом на неї при звільненні від кримінальної відповідальності. Склад злочину зазвичай тягне за собою кримінальну відповідальність, але не завжди: у багатьох випадках за наявності вказаних ознак винного на законних підставах може бути звільнено від відповідальності. При цьому він зазнає кримінально-правового впливу в іншій формі – без притягнення до кримінальної відповідальності, але у формі негативної оцінки вчиненого та засудження його поведінки у постанові про припинення кримінальної справи з nereабілітуючих підстав. Отже, наявність складу злочину завжди є юридичною підставою для здійснення кримінально-правового впливу на особу, яка вчинила злочин. Але в одних випадках це зумовлює кримінальну відповідальність, а в інших – ні.

З іншого боку, у зазначених випадках для притягнення особи до кримінальної відповідальності недостатньо тільки складу злочину, а повинно бути встановлено відсутність зазначених у законі підстав для звільнення її від кримінальної відповідальності. На підставі викладеного можна стверджувати, що при вчиненні діяння, що містить всі ознаки складу злочину, передбаченого Кримінальним кодексом, з неминучістю повинен здійснюватися кримінально-правовий вплив у формах і видах, передбачених законом, із притягненням винного до кримінальної відповідальності або зі звільненням від неї.

По-четверте, механізм протидії є засобом впливу на відповідну систему, інструментом підвищення ефективності її функціонування. Виходячи із цього, потреба в залученні зазначеного феномена зумовлена необхідністю належної організації кримінологічного процесу шляхом оптимізації та удосконалення відповідних процедур. При цьому в основі механізму кримінально-правового впливу лежить об'єктивна соціальна потреба ефективної боротьби зі злочинністю, що проявляється в необхідності гнучко реагувати на кожний випадок порушення кримінально-правової норми за допомогою впливу на криміногенні фактори особистісного характеру: дефекти моральної та правової свідомості конкретних індивідів, мотиваційну сферу їхньої особистості [5, с. 31–32].

У кожному випадку порушення кримінально-правової норми зазначена потреба пізнається, усвідомлюється та визнається такою, що підлягає задоволенню на основі всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин порушення кримінально-правової норми в їхній сукупності. Вказана потреба є внутрішньою рушійною силою, мотивом, що спонукає проводити відповідне розслідування, встановлювати істину у справі та неминуче і адекватно, по справедливості оцінювати вчинене та особистість винного. Кожен випадок реалізації кримінально-правового впливу зумовлюється конкретними життєвими обставинами (юридичними фактами), основний серед яких – факт вчинення злочину, на який необхідно відреагувати (негативно, справедливо і неминуче).

Підстава для здійснення зазначеного впливу виникає об'єктивно – у відповідь на порушення кримінально-правової норми, але щоб застосувати його відносно конкретної особи, необхідно встановити наявність підстав і відсутність «протипоказань» для її застосування саме в даному конкретному випадку.

Встановивши розбіжності між механізмами протидії злочинності і кримінально-правового впливу, варто відповісти на запитання про те, як же саме взаємодіють зазначені системи,

що слугуватиме своєрідним підсумком проведеного у статті аналізу. Для цього скористаємося методом аналогії, взявши за основу методику взаємодії кримінально-правової і криминологічної політик [6, с. 18; 7, с. 192–193].

Передусім взаємодія зазначених механізмів виявляється на рівні використання в ході здійснення протидії злочинності кримінально-правових норм. Але якщо для механізму кримінально-правового впливу зазначені норми визначають його межі, то для механізму протидії чітко окреслені кримінально-правовою доктриною межі застосування виступають лише як орієнтир при визначенні об'єктно-предметної сфери впливу. Внаслідок процесів криміналізації і декриміналізації певних діянь чітко визначається коло злочинного, котре є об'єктом кримінально-правового впливу [8, с. 70–71]. У міру ж вивчення злочинності встановлюються її фактори і детермінанти, і вже виходячи із цього, структурується предметна сфера застосування і реалізації механізму протидії злочинності, його організаційний і функціональний складники.

Далі взаємодія проявляється на рівні визначення та оцінки ефективності зазначених механізмів. У разі недосягнення цілей і завдань, поставлених перед кримінально-правовим впливом, корегуються цілі і завдання протидії злочинності, інтенсифікуються відповідні види діяльності. При цьому механізм протидії перепрофілюється, розширюються межі його застосування, змінюються пріоритети, а в орбіту організаційних відносин втягується більш широкий спектр суб'єктів, які привносять у нього якісно нові методи і засоби впливу на фактори і детермінанти злочинності.

Крім того, взаємодія проявляється на рівні синтезу досягнень і науково-практичних розробок, спрямованих на вдосконалення зазначених механізмів. Мабуть, ніхто не стане заперечувати той факт, що взаємовигідний обмін і творче використання ідей у цьому випадку має місце і позитивно позначається на якості спільної справи. Питання ж полягає в тому, що ж має передувати: каральне або профілактичне? Відповідь на нього за всієї своєї простоти має принципове значення.

Висновки. На нашу думку, ситуація із пріоритетом механізму кримінально-правового впливу буде зберігатися доти, доки не буде сформована діюча система прогнозування наслідків прийняття тих або інших управлінських рішень, а також їхнього впливу на криминологічну обстановку на різних рівнях. В іншому випадку ми матимемо справу із природним обмеженням дії механізму кримінально-правового впливу і широкого включення в механізм протидії злочинності засобів, не пов'язаних з покаранням, примусом тощо. Здається, що саме в цьому виявляється зрілість громадянського суспільства і гуманізм публічної влади.

Список використаних джерел:

1. Босхолов С.С. Основы уголовной политики: Конституционный, криминологический, уголовно-правовой и информационный аспекты. М., 1999. 293 с.
2. Прохоров В.С. Преступление и ответственность. Л.: ЛГУ, 1984. 36 с.
3. Криминологические и уголовно-правовые идеи борьбы с преступностью. М.: Наука, 1996. 97 с.
4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. К.: Каннон, А.С.К., 2002. 1104 с.
5. Алексеев А.И., Овчинский В.С., Побегайло Э.Ф. Российская уголовная политика: преодоление кризиса. М.: Норма, 2006. 144 с.
6. Фріс П.Л. Кримінально-правова політика України: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2005. 35 с.
7. Фріс П.Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. К.: Атіка, 2005. 332 с.
8. Голик Ю.В., Коробеев А.И. Преступность – планетарная проблема (К итогам XI Конгресса ООН по предупреждению преступности и уголовному правосудию). СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2006. 215 с.

**ПОНЯТТЯ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ
ЩОДО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ**

На підставі аналізу законодавчих положень розділу XIV-1 КК України, а також доктринальних точок зору щодо видів заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, їх правової природи, підстав і порядку застосування, визначаються ознаки та формулюється поняття заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб і мета їх застосування.

***Ключові слова:** інші заходи кримінально-правового характеру, юридична особа, поняття та ознаки заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, мета застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб.*

На основе анализа законодательных положений раздела XIV-1 УК Украины, а также доктринальных точек зрения относительно видов мер уголовно-правового характера относительно юридических лиц, их правовой природы, оснований и порядка применения, определяются признаки и формулируется понятие мер уголовно-правового характера относительно юридических лиц и цель их применения.

***Ключевые слова:** иные меры уголовно-правового характера, юридическое лицо, понятие и признаки мер уголовно-правового характера относительно юридических лиц, цель применения мер уголовно-правового характера относительно юридических лиц.*

On the basis of analysis of statutory provisions stipulated in the section XIV-1 of Criminal Code of Ukraine and doctrinal opinions with regard to criminal and law measures relating to legal entities, their legal nature, grounds and procedure of application the features are determined and the concept of criminal and law measures relating to legal entities are formulated.

***Key words:** other criminal-and-legal measures, legal entity, definition and qualities of the criminal-and law measures with respect to the legal entity, the purpose of applying criminal-and-law measures with regard to the legal entity.*

Постановка проблеми. Кримінальним законодавством України регламентована низка каральних та інших, відмінних від них, альтернативних некаральних заходів кримінально-правового характеру. До каральних заходів кримінально-правового характеру, як відомо, належать різні види покарань. Інші (некаральні-альтернативні) заходи кримінально-правового характеру становлять засоби впливу на порушення кримінально-правових заборон, засновані на примусі, заохоченні або гуманістичних засадах і недоцільності здійснення подальшого кримінального провадження. Окремі з них знаходять свою реалізацію поза межами такого правового явища, як кримінальна відповідальність. Інші, разом з покаранням або без нього, можуть утворювати таку відповідальність.

Особливе місце серед інших заходів кримінально-правового характеру займають заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, що закріплені у розділі XIV-1 Кримінального кодексу України (далі – КК України): 1) штраф; 2) конфіскація майна; 3) ліквідація; 4) звільнення юридичної особи від застосування заходів кримінально-правового характеру у зв'язку із закінченням строків давності.

Регламентация у КК України вказаних інших заходів кримінально-правового характеру зумовлює постановку питань про те, які ознаки характеризують такі заходи і, власне, що ж слід

розуміти під цими заходами кримінально-правового характеру, яка мета їх застосування. Необхідність з'ясування цих питань зумовлена і тим, що законодавцем у відповідних статтях КК України поняття заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб і мета їх застосування не наводяться. Складно знайти визначення поняття та мети заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб і в доктрині кримінального права. Між тим постановка і вирішення цих питань є важливими не лише для розвитку понятійного апарату науки кримінального права, але й для здійснення діяльності, пов'язаної з практичною реалізацією окремих положень розділу XIV-1 Загальної частини КК України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У доктрині кримінального права дослідженню заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб присвячені праці В.К. Гришчука, З.А. Загиней, Н.А. Орловської, М.І. Панова, О.Ф. Пасеки, В.О. Тулякова, М.І. Хавронюка та багатьох інших науковців. Визнаючи істотний вклад вказаних учених у розробку як фундаментальних, так і прикладних аспектів застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, слід все ж таки зауважити, що більшістю з них досі не визначено поняття цих заходів, їх ознаки і мета застосування. Приємний виняток становить хіба що О.Ф. Пасека, який в окремих своїх наукових розробках торкався цих питань. Вказана обставина, безсумнівно, й зумовлює зацікавленість в означеній проблематиці та визначає її науково-практичне значення.

Формулювання мети статті. Мета цієї статті полягає у виокремленні ознак і формулюванні на підставі аналізу законодавчих положень розділу XV-1 КК України, а також доктринальних точок зору щодо видів заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, їх правової природи, підстав і порядку поняття заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб та мети їх застосування.

Виклад основного матеріалу. З огляду на вже зазначений аналіз останніх досліджень і публікацій ще раз підкреслимо, що проблематика визначення поняття та ознак заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб залишається значною мірою вільною зоною у науковому пошуку. Йдеться, зокрема, про те, що в наявній кримінально-правовій літературі складно віднайти чітке визначення цього правового явища на кшталт «заходи кримінально-правового характеру – це ...» або «заходи кримінально-правового характеру – являють собою ...», чи «під заходами кримінально-правового характеру слід розуміти ...». Здебільшого зрозуміти зміст поняття заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб можна в результаті вивчення інших питань, які так чи інакше пов'язані із заходами кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб – видів таких заходів, їх правової природи, підстав і порядку застосування. Так, опрацювання окремих питань щодо заходів кримінально-правового характеру стосовно юридичних осіб (видів, підстав та порядку застосування), розкритих в одному з підручників кримінального права, дозволяє дійти висновку, що під заходами кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб слід розуміти інші, відмінні від покарання, заходи кримінально-правового характеру, які не зазначаються у відповідних санкціях окремих статей Особливої частини КК України, а знаходять свій вияв у нормах Загальної частини КК України, передбачених статтями 96-7, 96-8, 96-9 [3, с. 476–484]. На підставі власних висновків можна визначити поняття заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб і в результаті аналізу відповідних питань щодо заходів кримінально-правового характеру стосовно юридичних осіб, розкритих і в окремому навчальному посібнику з кримінального права за авторством І.І. Митрофанова. Так, уявляється, що такими заходами є певні засоби впливу, метою застосування яких є унеможливлення здійснення діяльності, що не відповідає установчим документам або оголошеним цілям юридичної особи, та діянь, які заподіюють шкоду або створюють загрозу заподіяння шкоди особі, суспільству або державі, що вчиняються від імені або в інтересах даної юридичної особи або дозволяються, санкціонуються, схвалюються чи використовуються органом або особою, яка виконує функції управління юридичною особою [4, с. 543]. Лише раніше згаданий нами О.Ф. Пасека в окремих своїх публікаціях зазначає, що заходи кримінально-правового характеру, що застосовуються до юридичних осіб, – це заходи примусу, які застосовуються до цих осіб за рішенням суду з підстав, передбачених ст. 96-3 КК України, та полягають у виконанні юридичною особою певних дій або у позбавленні чи обмеженні її прав з метою забезпечення виконання завдань кримінального законодавства України [5, с. 245].

Коментуючи наведені доктринальні точки зору, зазначимо, що, на наше переконання, до заходів кримінально-правового характеру належать не лише примусові заходи впливу, на чому наполягає О.Ф. Пасека. Навряд чи можна заперечувати той факт, що до таких заходів належать і заходи, засновані на недоцільності здійснення подальшого кримінального провадження, що

репрезентовані звільненням юридичної особи від застосування примусових заходів кримінально-правового характеру щодо неї у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 96-5 КК України). Крім того, уявляється, що у запропонованому автором визначенні заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб не конкретизована мета їх застосування, оскільки забезпечення виконання завдань кримінального законодавства України – це мета, притаманна будь-якому передбаченому в КК України заходу кримінально-правового характеру. Що стосується інших наведених нами визначень поняття заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, то вони підкреслюють переважно лише одну рису цих заходів впливу. Зокрема, або таку, яка полягає у тому, що заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб застосовуються з певною метою, без конкретизації їх змісту, або таку, яка полягає у тому, що ці заходи не є покаранням, хоча, без сумніву, саме цю ознаку важко заперечувати.

З огляду на вищевказане, на наш погляд, визначення поняття заходів кримінально-правового характеру зумовлює насамперед виявлення ознак цих заходів кримінально-правового впливу. У зв'язку з цим зазначимо, що системний аналіз приписів розділу XIV-І Загальної частини КК України, а також окремих положень Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), дозволяє виділити наступні ознаки вказаних інших заходів кримінально-правового характеру.

По-перше, ці заходи передбачені КК України, а тому вони є кримінально-правовими заходами. Водночас ті з них, які є примусовими (штраф, конфіскація майна, ліквідація), можуть мати й іншу галузеву приналежність: адміністративно-правову, цивільно-правову або господарсько-правову. Однак ця обставина не дає жодних підстав для ототожнення цих подібних за назвою правових явищ, наявних в різних галузях права, а також для пошуку їх природної приналежності виключно до адміністративного, кримінального, цивільного або господарського права. Навпаки, ці заходи необхідно послідовно розрізняти з огляду на їх відмінні властивості залежно від галузевої приналежності. У зв'язку з цим не можна бути категоричним у тому, що за своїм характером ці заходи є виключно адміністративними. Так, З.А. Загинець зазначає, що незважаючи на збіг у найменуванні окремих заходів із кримінальним покаранням (штраф, конфіскація майна), вони за своєю природою належать до адміністративних стягнень щодо юридичних осіб [2, с. 51]. У цьому аспекті зазначимо, що, зокрема, штраф належить ще й до виду забезпечення виконання цивільно-правових зобов'язань, а також до виду штрафної санкції, яку учасник господарських відносин зобов'язаний сплатити у разі порушення ним правил здійснення господарської діяльності, невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання. Тому, виходячи з цього, твердження дослідниці видається сумнівним. До речі, констатація відмінних властивостей штрафу залежно від галузевої належності (як покарання, заходу адміністративно-правової відповідальності та виду забезпечення виконання цивільно-правового зобов'язання) яскраво аргументована у фундаментальній науковій праці В.О. Попраса [8, с. 40–43]. Що стосується конфіскації майна як заходу кримінально-правового характеру щодо юридичної особи, то вона за своїм змістом відрізняється від конфіскації як виду адміністративного стягнення. Згідно з п. 4 ч. 1 ст. 24 Кодексу України про адміністративні правопорушення (Далі – КУпАП) цей вид адміністративного стягнення більше наближений до спеціальної конфіскації як іншого заходу кримінально-правового характеру, хоча очевидно, що він має власні специфічні риси.

По-друге, слід погодитися з Н.А. Орловською в тому, що матеріальною підставою застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб є не склад злочину, а факт причетності юридичної особи до злочину (інтерес/користь юридичної особи, реалізовані/досягнені вчиненням злочинцем) [6, с. 85]. У зв'язку з цим передбачені у ст. 96-3 КК України підстави застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру є фактично передумовами їх застосування. Відповідно до ст. 96-3 КК України до юридичної особи застосовуються заходи кримінально-правового характеру у разі: 1) вчинення її уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених у статтях 209 і 306, частинах першій і другій статті 368-3, частинах першій і другій статті 368-4, статтях 369 і 369-2 цього Кодексу; 2) незабезпечення виконання покладених на її уповноважену особу законом або установчими документами юридичної особи обов'язків щодо вжиття заходів із запобігання корупції, що призвело до вчинення будь-якого із злочинів, передбачених у статтях 209 і 306, частинах першій і другій статті 368-3, частинах першій і другій статті 368-4, статтях 369 і 369-2 цього Кодексу; 3) вчинення її уповноваженою особою від імені юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених у статтях 258–258-5 цього Кодексу; 4) вчинення її уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи будь-якого із злочинів, передбачених у статтях 109, 110, 113, 146, 147, частинами другою-четвертою ст. 159-1, статтями 160, 260, 262, 436,

437, 438, 442, 444, 447 цього Кодексу. В інтересах юридичної особи вчиняються злочини, передбачені статтями 109, 110, 113, 146, 147, частинами другою-четвертою ст. 159-1, статтями 160, 209, 260, 262, 306, частинами першою і другою статті 368-3, частинами першою і другою статті 368-4, статтях 369 і 369-2, 436, 437, 438, 442, 444, 447 КК України, якщо вони призвели до отримання юридичною особою неправомірної вигоди або створили умови для отримання такої вигоди, або були спрямовані на ухилення від передбаченої законом відповідальності.

По-третє, заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб мають примусовий характер (ст. ст. 96-7–96-9 КК України – у такому разі вони тягнуть настання негативних для юридичної особи наслідків майнового або організаційно-правового характеру) або засновані на недоцільності здійснення подальшого кримінального провадження (ст. 96-5 КК України – у цьому випадку унеможливується настання таких негативних наслідків).

По-четверте, ці заходи кримінально-правового характеру, незважаючи на примусовий характер окремих із них, не є покаранням, оскільки юридична особа в силу своєї правової природи не може вчинити злочин, а відтак, і бути визнана винною у його вчиненні. Покарання призначається винятково до суб'єктів злочину – фізичних, осудних осіб, які досягли віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність. Законодавець, до речі, безпосередньо підкреслює вищевказане твердження, регламентуючи ці альтернативні покаранню заходи у розділі XIV-І КК України, на додаток до розділу XIV «Інші заходи кримінально-правового характеру». У зв'язку з цим варто розрізнити, зокрема, штраф і конфіскацію майна як покарання від штрафу і конфіскації майна як заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб.

По-п'яте, оскільки заходи кримінально-правового характеру не є покаранням, їх застосування не тягне судимості.

По-шосте, у юридичній літературі зазначається, що заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб є нічим іншим, як кримінальною відповідальністю [1, с. 274–291; 7, с. 5, 10]. З таким твердженням погодитися не можна. Кримінальна відповідальність, на нашу думку, являє собою негативну оцінку в обвинувальному вироку суду вчиненого кримінального правопорушення і особи, яка його вчинила (визнання особи винною у вчиненні кримінального правопорушення (її засудження) з констатацією факту його вчинення), а також зазначення винною особою конкретних заходів кримінально-правового характеру, заснованих на примусі (обмеженні прав і свобод особистого, майнового чи іншого характеру) або заохоченні (стимулюванні позитивної постримінальної поведінки, а також недоцільності здійснення подальшого кримінального провадження. Зі змісту наведеного визначення кримінальної відповідальності вбачається, що її ознаками є: 1) осуд (засудження) особи; 2) зазначення покарання та (або) інших заходів кримінально-правового характеру. У силу об'єктивних причин юридична особа не може органічно відчувати як морального аспекту засудження, так і притаманної покаранню репресивної (каральної) функції. У зв'язку з цим суд від імені держави не може ані засудити юридичну особу, ані призначити їй покарання. З огляду на це заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб за своєю суттю не є кримінальною відповідальністю, хоча і реалізуються в межах такої відповідальності. Ця обставина пов'язана виключно з тим, що передумовою застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи є вчинення її уповноваженою особою будь-якого зі злочинів, передбачених ст. 96-3 КК України.

По-сьоме, застосування примусових заходів кримінально-правового характеру щодо юридичної особи має пов'язаний характер, тобто завжди залежить від призначення покарання (звільнення від покарання чи його відбування) щодо її уповноваженої особи (ст. ст. 291, 372, 374 КПК України). У свою чергу застосування заходів щодо юридичної особи, заснованих на недоцільності здійснення подальшого кримінального провадження, зазвичай залежить від її звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 96-5 КК України, ч. 3 ст. 284 КПК України).

Що стосується мети застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, то з урахуванням системного аналізу приписів розділу XIV-І Загальної частини КК України можна дійти висновку, що такою метою є відновлення правовідносин, порушених вчиненням будь-якого злочину, зазначеного у ст. 96-3 КК України, а також запобігання вчиненню уповноваженою особою юридичної особи будь-якого нового злочину з тих, що зазначені у цій статті КК України.

Висновки. З огляду на вищевказане можна запропонувати визначення заходів кримінально-правового характеру у широкому і вузькому значенні. У широкому значенні, під заходами кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб слід розуміти передбачені КК України

примусові або такі, що засновані на недоцільності здійснення подальшого кримінального провадження, засоби впливу на юридичну особу у разі вчинення її уповноваженою особою будь-якого зі злочинів, передбачених ст. 96-3 КК України, що тягнуть негативні для юридичної особи наслідки майнового чи організаційно-правового характеру або унеможливають їх настання, і застосовуються поряд (разом) з призначенням уповноваженій особі покарання (звільненням від нього) або зі звільненням її від кримінальної відповідальності у зв'язку із закінченням строків давності з метою відновлення праввідносин, порушених вчиненням будь-якого злочину, зазначеного у ст. 96-3 КК України, а також запобігання вчиненню уповноваженою особою юридичної особи будь-якого нового злочину з тих, що зазначені у цій статті КК України. У вузькому значенні, заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб становлять передбачені КК України засоби впливу на юридичну особу у разі вчинення її уповноваженою особою будь-якого зі злочинів, передбачених ст. 96-3 КК України, що тягнуть негативні для юридичної особи наслідки майнового чи організаційно-правового характеру або унеможливають їх настання.

Загалом запровадження кримінально-правової реакції на загрози із боку юридичних осіб є наслідком об'єктивного і неминучого процесу інтеграції вітчизняного кримінального законодавства до сучасного законодавства країн Європейського Союзу. У зв'язку з цим забезпечення практики застосування судами України законного, справедливого та індивідуалізованого заходу кримінально-правового характеру щодо юридичної особи є одним із важливих завдань сучасної кримінально-правової політики нашої держави, і ця практика, до речі, лише започатковується та перебуває у первісній стадії свого оформлення.

Список використаних джерел:

1. Гришук В.К., О.Ф. Пасєка Кримінальна відповідальність юридичних осіб. Наук. вісн. Львівськ. держ. ун-ту внутр. справ. 2012. № 4. С. 274–291.
2. Загинеї З. Квазікримінальна відповідальність юридичних осіб за кримінальним та кримінальним процесуальним законодавством України. Вісн. Нац. акад. прокурат. України. 2017. № 3(49). С. 49–55.
3. Кримінальне право України: Загальна частина: підруч. / за ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна; 5-те вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2015. 528 с.
4. Митрофанов І.І. Загальна частина кримінального права: навч. посіб. / Кременчуцький нац. ун-т ім. Михайла Остроградського. Одеса: Фенікс, 2015. 576 с.
5. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д.С. Азаров, В.К. Гришук, А.В. Савченко та ін.; за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2017. 1104 с.
6. Орловська Н.А. Кримінально-правовий вплив на юридичних осіб: проблеми нормативної регламентації та шляхи їх вирішення. Політика в сфері боротьби зі злочинністю: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (9–10 грудня 2016 р. м. Ів.-Франковськ). Івано-Франковськ: Фоліант, 2016. С. 84–91.
7. Пасєка О.Ф. Кримінальна відповідальність юридичних осіб: порівняльно-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2010. 23 с.
8. Попрас В.О. Штраф як вид покарання за кримінальним правом України: монографія. Харків: Право, 2009. 224 с.

**КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

УДК 343.101

ГЛИНЯНИЙ О.В.

ПІДСТАВИ СКЛАДАННЯ ОБВИНУВАЛЬНОГО АКТА

Статтю присвячено правовому аналізу підстав для складання обвинувального акта як підсумкового процесуального документа досудового розслідування й особливостям його складання у разі укладення угоди. Надані науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення чинного кримінального процесуального законодавства України.

Ключові слова: *обвинувальний акт, підстави прийняття рішень, закінчення досудового розслідування.*

Статья посвящена правовому анализу оснований для составления обвинительного акта как итогового процессуального документа досудебного расследования и особенностям его составления при заключении соглашения. Даны научно обоснованные предложения по совершенствованию действующего уголовного процессуального законодательства Украины.

Ключевые слова: *обвинительный акт, основания принятия решений, окончание досудебного расследования.*

The article is devoted to the legal analysis of the grounds for the preparation of the indictment as the final procedural document of the pre-trial investigation and the peculiarities of its preparation at the conclusion of the agreement. Given scientifically based proposals for improving the current criminal procedure legislation of Ukraine.

Key words: *indictment, grounds for decision-making, end of pre-trial investigation.*

Вступ. Прийняття будь-якого кримінального процесуального рішення не може бути спонтанним і має базуватися на певних юридичних фактах. Процедурний характер сфери кримінального судочинства зумовлює чітку взаємозалежність між законністю рішення та підставами, у зв'язку з якими воно було прийнято. Відтак процесуальна якість рішень у кримінальному провадженні (включаючи й обвинувальний акт) значною мірою зумовлюється правильністю визначення підстав для їх прийняття.

Постановка завдання. Метою статті є здійснення правового аналізу підстав для складання обвинувального акта як підсумкового процесуального документа досудового розслідування й особливостей його складання у разі укладення угоди.

Результати дослідження. Як стверджується в роботах класиків теорії кримінальних процесуальних рішень, підстава для прийняття будь-якого рішення включає два базові елементи: фактичний, який охоплює розглянуті й оцінені докази і висновок про обставини, встановлені на основі цих доказів, і правовий – виражений у кримінальному процесуальному і кримінальному законах. Співвідношення цих елементів забезпечує обґрунтованість і законність процесуального рішення [див.: 6, с. 73].

Використовуючи дедуктивний метод дослідження (рухаючись від загального до конкретного), маємо вказати, що в процесуальній науці робилися непоодинокі спроби виокремити підстави прийняття саме обвинувального акта. Так, Н.А. Якубович вказувала, що закінчення розслідування та складання підсумкового документа слідчим можливе лише тоді, коли слідчий

встановить усі обставини, без яких справу не можна вирішити по суті, та збере достатню кількість доказів на їх підтвердження [14, с. 9]. Розвиток зазначеної позиції в подальших дослідженнях забезпечив відображення не лише фактичної, а й юридичної складової частини підстави прийняття рішення про закінчення досудового розслідування та формування підсумкового документа. Зокрема, в роботах сучасних українських дослідників висловлено переконання, що «у чинному КПК (йдеться про КПК 1960 р. – *О. Г.*) юридичною підставою прийняття рішення про складання обвинувального висновку є наявність сукупності достовірно встановлених обставин, які складають предмет доказування <...> Категорію «достатність доказів» необхідно розуміти не лише через наповнення обвинувального висновку певною кількістю обставин, що підлягають з'ясуванню і дослідженню, а й, передусім, вищою якістю і надійністю доказів, якими оперує слідчий під час складання обвинувального висновку, тобто ступенем доведеності цих обставин – як кожної окремо взятої, так і їх сукупності» [див.: 3, с. 36, 37].

І нарешті в сучасних дослідженнях, які вже базуються на положеннях КПК 2012 р., науковці підкреслюють специфіку підстави прийняття саме обвинувального акта, яка полягає, з одного боку, у взаємозв'язку юридичного та фактичного складників, а з іншого – у принциповій відмінності нормативного формулювання фактичної підстави складання обвинувального акта. Зокрема, як наголошує Н. Боржецька, «юридичною (правовою) підставою для складання обвинувального акта є передбачене кримінальним процесуальним законом повноваження слідчого на складання обвинувального акта (п. 7 ч. 2 ст. 40, ч. 1 ст. 291 КПК), за наявності для того фактичних підстав (курсив наш – *О. Г.*) та умов у провадженнях щодо правопорушень, передбачених законом України про кримінальну відповідальність. Що ж до фактичних підстав, то аналіз ч. 1 ст. 290 КПК дозволяє стверджувати, що тут законодавець принципово по-іншому (порівняно з фактичними підставами прийняття інших процесуальних рішень) визначив підставу складання обвинувального акта. Нею, з огляду на ч. 1 ст. 290 КПК, є «достатність доказів» для складання обвинувального акта. <...> Достатньою для складання обвинувального акта повинна визнаватися та сукупність доказів, на підставі якої слідчий встановлює наявність чи відсутність всіх фактів і обставин, що підлягають доказуванню» [1, с. 79].

Думається, що наведений зріз наукових позицій різних часів наочно демонструє, що ключовою категорією у прийнятті рішення про необхідність складання обвинувального акта є саме «достатність доказів». Така констатація дає можливість висловити переконання щодо відсутності будь-яких формально визначених орієнтирів у питанні про необхідність складання обвинувального акта та його вирішення виключно на основі внутрішнього переконання слідчого і прокурора. Не ставлячи за мету детально розкрити поняття внутрішнього переконання суб'єктів, котрі здійснюють кримінальне судочинство (оскільки масштабність цієї теми зумовлювала присвячення їй як монографічних робіт [див., напр. 10], так і робіт рівня дисертацій на здобуття вчених ступенів кандидатів [див., напр.: 11] і докторів юридичних наук [див., напр.: 2], а відтак вказана тематика є на належному рівні дослідженою), обмежимося наведенням позиції О.Р. Михайленка, який визначав внутрішнє переконання як «тверду впевненість у правильності своїх висновків, рішучість зафіксувати їх у процесуальних документах, висловити за необхідності прилюдно, готовність відстоювати їх у відповідних інстанціях, нести за них відповідальність» [7, с. 7].

У контексті розглядуваного науково-практичний інтерес викликає питання про те, кому саме (слідчому чи прокурору) має належати внутрішнє переконання стосовно достатності доказового матеріалу або принаймні чие переконання є пріоритетним у разі незбігу позиції слідчого та його процесуального керівника. Насамперед на необхідність розгляду зазначеного ракурсу досліджуваної нами проблематики наштовхує формулювання ч. 1 ст. 290 КПК, де вказано, що «визнавши зібрані під час досудового розслідування докази достатніми для складання обвинувального акта, <...> прокурор або слідчий за його дорученням (курсив наш – *О. Г.*) зобов'язаний повідомити підозрюваному, його захиснику, законному представнику <...> про завершення досудового розслідування». Відзначимо, що наведена лінгвістична конструкція побудована таким чином, що не дає можливості однозначно встановити, якого з двох названих суб'єктів провадження стосується вказівка «визнавши зібрані під час досудового розслідування докази достатніми для складання обвинувального акта»: слідчого, прокурора, чи обох посадових осіб. Водночас вказівка на те, що слідчий діє за дорученням прокурора, наштовхує на думку, що визнання доказів достатніми є саме прокурорською компетенцією, оскільки формування внутрішнього переконання за дорученням (як висновок, який отримуємо з тексту статті при спробі розповсюдити дієприслівниковий зворот «визнавши зібрані докази» не лише на прокурора, а й на слідчого) видається доволі абсурдним. Лінгвістичний аналіз наступних статей КПК лише підтверджує висловлену гіпотезу, що юридич-

но значимою насамперед є саме переконаність прокурора у правильності встановлення фактів і достатності їх підкріплення доказовим матеріалом. Зокрема, відповідно до п. 5 ч. 2 ст. 291 КПК обвинувальний акт має містити «виклад фактичних обставин кримінального правопорушення, які прокурор (курсив наш – *О. Г.*) вважає встановленими». Як бачимо, законодавець у черговий раз, так би мовити, «відсуває слідчого на задній план», орієнтуючи правозастосовника на пріоритетність бачення ситуації саме процесуальним керівником. Думається, що за умови сприйняття такої нормативної регламентації та спроби її пояснення єдиним вагомим аргументом може служити той факт, що саме прокурор відстоюватиме державне обвинувачення в суді, а тому якраз його позиція має бути пріоритетною у вирішенні питання достатності доказової бази та формулювання фактажу обвинувачення. Водночас маємо вказати, що, відстоюючи процесуальну самостійність слідчого, закон все ж передбачив відповідні механізми вирішення ситуації незбігу позицій слідчого і процесуального керівника. Так, ч. 1 ст. 291 КПК передбачено, що «обвинувальний акт може бути складений прокурором, зокрема, якщо він не погодиться з обвинувальним актом, який був складений слідчим». Проте цей нормативний припис стає правовою підставою лише для вирішення ситуації, коли і слідчий, і прокурор досягли переконання стосовно зібрання достатньої кількості доказів, слідчий склав обвинувальний акт, але відтворення фактичних обставин правопорушення в підсумковому документі не задовольнило прокурора. Якщо ж зазначені суб'єкти дотримуються різних позицій стосовно достатності доказів, а відтак можливості завершити розслідування складанням обвинувального акта, то питання залишається відкритим. Із можливих варіантів такої незгоди двох учасників процесу більш актуальною є ситуація, коли прокурор вважає, що зібрано достатньо доказів і провадження можна передавати до суду, а слідчий дотримується протилежної думки. На наш погляд, у цьому аспекті внутрішнє переконання слідчого не є захищеним, оскільки вказівка прокурора стосовно початку підготовчих процедур до складання обвинувального акта і складання останнього для слідчого має обов'язковий характер (ч. 4 ст. 40 КПК), а оскарження вказівки до вищестоящего прокурора ані зупиняє її виконання (ч. 3 ст. 312 КПК), ані передбачає зміни слідчого, за умови, якщо вищестоящий прокурор підтримує позицію процесуального керівника (п. 1 ч. 2 ст. 313 КПК). Невиконання вказівки прокурора загрожує для слідчого кримінальною відповідальністю (ст. 3811 КК), що аж ніяк не сприяє принциповому відстоюванню власної позиції, яка ґрунтується на внутрішньому переконанні.

Вищевикладене підштовхує до висновку про незахищеність внутрішнього переконання слідчого у вирішенні питання достатності доказів для завершення розслідування та складання обвинувального акта і змушує згадати законодавчий підхід, закріплений у КПК 1960 р. Зокрема, відповідно до попереднього кримінально-процесуального закону, в разі незгоди слідчого із вказівками прокурора про направлення справи для віддання обвинуваченого до суду слідчий мав право подати справу вищестоящому прокурору з письмовим викладом своїх заперечень. У цьому разі прокурор або скасовував вказівку нижчестоящего прокурора, або доручав провадження слідства в цій справі іншому слідчому (ч. 2 ст. 114). На наш погляд, вказане в черговий раз демонструє потребу вибіркового підходу до відмови від перевірених практикою інститутів у ході проведення масштабних правових реформ і дає підстави висловити позицію про доцільність відродження наведеного нормативного припису.

У порядку розгляду достатності доказів як підстави для складання обвинувального акта слід зауважити, що окремими науковцями як недосконалість нормативного регулювання відзначається спосіб обґрунтування обвинувального акта (який, як ми зазначали, доречно іменувати імпліцитним). Зокрема, як вказує Н. Боржецька, «в обвинувальному акті не пояснюється, чому прокурор вважає встановленими певні фактичні обставини кримінального правопорушення, тобто не наводяться належні та достатні мотиви і підстави його прийняття стосовно особи. Такий стан речей порушує передбачене п. «а» п. 3 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод право на справедливий суд (кожен обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має бути негайно і детально поінформований про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього). Прокурор сьогодні, повідомляючи особі про характер обвинувачення, не повідомляє про причини обвинувачення» [1, с. 80]. На наше переконання, наведений підхід не повною мірою відповідає реальності. Так, дійсно, в обвинувальному акті не наводяться конкретні докази вини особи, але така «інформаційна неповнота» спрямована не на втасмнічення інформації від обвинуваченого, а на забезпечення неупередженості суду, який розглядатиме провадження. Стосовно ж обвинуваченого, то вбачається, що він повною мірою може ознайомитися з підставами для складання обвинувального акта в рамках реалізації процедури відкриття матеріалів провадження.

Вищевикладене, будучи оглядом наявних позицій, по суті демонструє переважання підходу, відповідно до якого підставою для складання обвинувального акта є достатність доказів, які, на думку державно-владних представників сторони обвинувачення, цілком відтворюють подію кримінального правопорушення та доводять винуватість особи в інкримінованому кримінальному діянні. На наш погляд, принципово нові інститути КПК 2012 р. надають можливість вказати на існування й інших підстав, сутність яких не базується на достатності зібраного доказового матеріалу.

До роздумів саме в такому напрямі підштовхують висновки дослідників із приводу розширення проявів теорії формальної істини в кримінальному процесуальному праві України. Наприклад, як вказується в опублікованих результатах останніх наукових досліджень, «кінцевою метою будь-якого процесу пізнання (у т. ч. й процесу доказування) є отримання знань, максимально наближених до об'єктивної реальності [5, с. 180], іншими словами – отримання істини. Узагальнення підходів різних правових систем до питання досягнення істини в процесуальному праві дає можливість виокремити дві найбільш загальні концептуальні теорії: теорію об'єктивної істини й теорію формальної істини. Показовим є те, що доволі часто ці протилежні по своїй суті підходи органічно поєднуються в межах законодавства однієї держави, забезпечуючи його максимальну ефективність у досягненні поставлених завдань. Теорія об'єктивної істини у кримінальному процесі України втілюється у законодавчій вимозі, відповідно до якої прокурор, керівник органу досудового розслідування, слідчий зобов'язані всебічно, повно і неупереджено дослідити обставини кримінального провадження, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, які виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надати їм належну правову оцінку (ч. 2 ст. 9 КПК), а суд має винести рішення за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується знову ж таки на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження (ч. 1 ст. 94 КПК). <...> У свою чергу, теорія формальної істини виходить із того, що законність рішення забезпечується відповідністю висновків суду формальним умовам, хоча самі висновки можуть і не повною мірою відповідати об'єктивній дійсності. Доволі яскраве вираження застосування теорії формальної істини проглядається в інституті процесуальних угод. Зокрема, у кримінальному процесі з моменту укладення угоди (незалежно від її виду) розслідування (тобто пошук об'єктивної істини) припиняється (ч. 1 ст. 474 КПК), і провадження передається до суду, який базує своє рішення на домовленостях сторін, досягнутих в угоді (ч. 1 ст. 475 КПК)» [12, с. 149–150].

Вищевикладене дає можливість виділити укладання сторонами кримінальної процесуальної угоди як окрему підставу для складання обвинувального акта. Показово, що такі підходи вже висловлювалися окремими дослідниками. Так, О.О. Торбас, керуючись такими ознаками, як «порядок досудового розслідування, процесуальні можливості учасників кримінального провадження та мета, якої намагається досягти слідчий, закінчуючи досудове розслідування» [13, с. 8], у своїй роботі обґрунтував «необхідність розширення переліку форм закінчення досудового розслідування, передбаченого ст. 283 КПК, такою формою, як направлення до суду обвинувального акта разом із підписаною сторонами угодою» [13, с. 4]. На наш погляд, така пропозиція має раціональне зерно, оскільки саме підстави для направлення обвинувального акта в суд у разі укладення угоди є принципово іншими, порівняно з класичним варіантом закінчення досудового розслідування. Так, відштовхуючись від концепції двоелементності поняття «підстава» (включення до його складу юридичної та фактичної складових частин), слід вказати, що за умови укладення сторонами угоди юридичною підставою для складання обвинувального акта буде підписання угоди прокурором (якщо йдеться про угоду про визнання винуватості) або надання прокурору угоди, підписаної сторонами (якщо йдеться про угоду про примирення). Фактичною ж підставою буде, з одного боку, мінімально необхідний обсяг доказового матеріалу, який дозволив прокурору сформулювати та вручити особі письмове повідомлення про підозру [див.: 13, с. 123], а з іншого – досягнення сторонами домовленостей стосовно вирішення кримінального конфлікту, а відтак відсутність потреби в пошуках об'єктивної істини.

У продовження розглядуваного доречно підняти питання про те, чи є угода безумовною підставою для складання прокурором обвинувального акта. Відразу відзначимо, що розгляд у такому ракурсі є коректним лише в тому разі, якщо йдеться про угоду про примирення (оскільки укладення угоди про визнання вини вже саме по собі свідчить про готовність прокурора завершити розслідування, скласти обвинувальний акт і передати його до суду). Сутність питання зводиться до того, чи можна укладену угоду про примирення визнавати беззаперечною (для прокурора)

підставою до складання обвинувального акта й направлення його до суду в ситуації, якщо угода має юридичні дефекти? Прикладом такої ситуації може бути випадок укладення сторонами угоди про примирення зі встановленням покарання, яке виходить за межі, передбачені санкцією відповідної статті кримінального закону, тощо.

Зауважимо, що в такому ключі питання вже піднімалося у наукових дослідженнях, але правники доходили відмінних висновків як у його вирішенні в межах наявного правового поля, так і в поглядах стосовно можливих удосконалень нормативної регламентації вказаного питання. Хоча порівняння висловлених підходів все ж дає можливість виділити в них окремі спільні моменти, які зводяться до того, що «за змістом ч. 7 ст. 469, ч. 1 ст. 474 КПК досягнення домовленості щодо угоди між підозрюваним і потерпілим на стадії досудового розслідування не ставиться в залежність від позиції слідчого і прокурора щодо можливості її затвердження. У такому разі обвинувальний акт із підписаною сторонами угодою невідкладно надсилається на розгляд суду» [8, с. 29; 4, с. 74]. Відповідно «прокурор у цій ситуації не виконує роль «процесуального фільтра», тобто не повинен у разі укладення угоди оцінювати її законність, а має скласти обвинувальний акт і передати угоду до суду, щоб останній прийняв рішення про відмову у затвердженні угоди і повернення провадження для завершення розслідування у звичайному режимі» [12, с. 146]. Подальші міркування та висновки науковців ідуть у різних напрямках: якщо одні висловлюють припущення щодо не очевидної, але все ж наявної можливості прокурора перешкодити потраплянню неякісної угоди до суду (відмовивши у клопотанні сторін щодо передання такої угоди до суду) [12, с. 147], то інші вказують, що прокурор повинен скласти обвинувальний акт і передати його до суду, але «діяльність прокурора на стадії підготовчого провадження має звестися до аналізу укладеної угоди, доведення перед судом її незаконності, висловлення позиції щодо необхідності відмовити у затвердженні цієї угоди та повернення обвинувального акта прокурору для закінчення розслідування в звичайному режимі» [4, с. 74]. Окрім цього, в окремих із аналізованих робіт в порядку *delegereferenda* пропонується закріплення за прокурором права виносити мотивовану постанову про відмову у складанні обвинувального акта і переданні провадження до суду в зв'язку з укладенням угоди між сторонами у разі, коли угода не відповідає чинному законодавству [12, с. 147].

Жодним чином не заперечуючи наявності раціонального зерна у вищезазначених наукових поглядах, вважаємо за необхідне висловити власне бачення вказаної ситуації. Думається, що положення ч. 1 ст. 474 КПК («якщо угоди досягнуто під час досудового розслідування, то обвинувальний акт із підписаною сторонами угодою невідкладно надсилається до суду») слід сприймати в буквальному розумінні, а це не передбачає можливість прокурора втручатися в договірні відносини підозрюваного і потерпілого. Підтвердженням такого висновку може також служити ч. 1 ст. 469 КПК, де встановлена пряма заборона державно-владним суб'єктам брати участь у переговорах стосовно укладення угоди про примирення.

Водночас сьогодні законодавцем чітко не передбачена участь такого процесуального суб'єкта, як медіатор, а обов'язкова участь адвоката в переговорах закріплена лише для випадку укладення угоди про визнання винуватості (п. 9 ч. 2 ст. 52 КПК). Відтак складається ситуація, за якої укладення угоди про примирення між сторонами може мати місце без участі (в т. ч. консультативної) професійного юриста. У свою чергу це породжує можливість складання та подання прокурору угод, які містять істотні відступи від положень закону, а відтак не будуть затверджені судом. Тим не менш, на нашу думку, вищенаведена наукова пропозиція стосовно необхідності надання прокурору права відмовляти у складанні обвинувального акта й направленні його разом з угодою в суд видається дещо сумнівною з позиції головної ідеї законодавця – невтручання державних органів сторони обвинувачення в процес договірних відносин потерпілого і підозрюваного. Натомість надання прокурору можливості оцінювати угоду про примирення та приймати рішення про можливість її розгляду як достатньої / недостатньої підстави для складання обвинувального акта по суті переносить розгляд угоди зі стадії підготовчого провадження на стадію досудового розслідування та передає прокурору повноваження, якими законодавець наділив суд. Вбачається, що такий підхід призведе до значного викривлення законодавчої ідеї щодо права потерпілого та підозрюваного винести договірні відносини на розгляд суду. З іншого боку, повна бездіяльність прокурора у ситуації, коли він змушений направляти до суду угоду, яка очевидно суперечить закону та не буде затверджена, також виглядає абсурдною. На наш погляд, золотою серединою у цьому питанні буде покладення на прокурора обов'язку роз'яснити сторонам недоліки укладеної ними угоди (в частині її невідповідності законодавству) та наслідки направлення такої угоди до суду (відмова у її

затвердженні та неможливість повторного звернення з угодою в рамках цього провадження). Зважаючи на вказане, доречно висловити пропозицію стосовно внесення змін до КПК шляхом викладення ч. 7 ст. 469 у такій редакції: «7. Слідчий, прокурор зобов'язані проінформувати підозрюваного та потерпілого про їхнє право на примирення, роз'яснити механізм його реалізації та не чинити перешкод в укладенні угоди про примирення. *Якщо укладена підозрюваним і потерпілим угода не відповідає вимогам чинного законодавства, то прокурор перед складанням обвинувального акта зобов'язаний вказати сторонам на виявлені ним недоліки угоди та роз'яснити процесуальні наслідки направлення такої угоди до суду*».

Розглядаючи підстави складання обвинувального акта, доречно вказати, що, окрім встановлення наявності ряду юридичних і фактичних елементів, необхідних для прийняття рішення, не менш важливо переконатися у відсутності чинників, які виключають можливість складання обвинувального акта. Так, нагадаємо, що звернення до суду з обвинувальним актом є лише однією з можливих форм завершення досудового розслідування, поряд із такими, як закриття кримінального провадження без його передання до суду, направлення до суду клопотання про звільнення від кримінальної відповідальності, клопотання про застосування ПЗМХ або ПЗВХ. Відтак процесуально-правова кваліфікація ситуації як такої, що дає підстави для складання обвинувального акта, має виключати наявність підстав для інших форм закінчення досудового розслідування (на це вже зверталася увага окремими дослідниками [див.: 1, с. 79]). Показово, що висловлене є справедливим як для випадку, коли зібрано достатньо доказів винуватості особи, так і для такої підстави складання обвинувального акта, як укладення угоди. На вказаному, зокрема, наголошує й ВССУ у відповідному інформаційному листі [див.: 9].

Висновки.

1. Ключовою категорією у прийнятті рішення про необхідність складання обвинувального акта (крім випадку укладення угоди) є «достатність доказів». Будь-які формально визначені орієнтири у цьому питанні відсутні, рішення приймається виключно на основі внутрішнього переконання слідчого та прокурора.

2. Сьогодні внутрішнє переконання слідчого у питанні визнання доказів достатніми для завершення розслідування і складання обвинувального акта не є захищеним на належному рівні. Це актуалізує пропозицію відновлення законодавчого припису, що існував раніше, відповідно до якого в разі незгоди слідчого з вказівками прокурора про завершення досудового розслідування і складання обвинувального акта слідчий був вправі подати справу вищестоящому прокурору з письмовим викладом своїх заперечень, а вищестоящий прокурор або скасовував вказівки нижчестоящого прокурора, або доручав провадження слідства в цій справі іншому слідчому.

3. В обвинувальному акті не наводяться конкретні докази вини особи, але така «інформаційна неповнота» спрямована не на втаємничення інформації від підозрюваного (оскільки останній ознайомлюється з підставами для складання обвинувального акта в рамках реалізації процедури відкриття матеріалів провадження), а на забезпечення неупередженості суду, який здійснюватиме розгляд по суті.

4. Підстави для складання і направлення обвинувального акта в суд у разі укладення угоди є принципово іншими порівняно із загальною процедурою закінчення досудового розслідування. Юридичною підставою для складання обвинувального акта буде підписання угоди прокурором (якщо йдеться про угоду про визнання винуватості) або надання прокурору угоди, підписаної сторонами (якщо йдеться про угоду про примирення). Фактичною підставою буде, з одного боку, мінімально необхідний обсяг доказового матеріалу, який дозволив повідомити про підозру, а з іншого – досягнення сторонами домовленостей стосовно вирішення кримінального конфлікту, а відтак відсутність потреби в пошуках об'єктивної істини.

5. Зважаючи на те, що укладення угоди про примирення є безумовною підставою для складання прокурором обвинувального акта, доцільно покласти на прокурора обов'язок роз'яснити сторонам недоліки укладеної ними угоди (в частині її невідповідності законодавству) та наслідки направлення такої угоди до суду (відмова у її затвердженні та неможливість повторного звернення з угодою в рамках цього провадження). Реалізувати вказане доцільно шляхом внесення змін до КПК і викладення ч. 7 ст. 469 у такій редакції: «7. Слідчий, прокурор зобов'язані проінформувати підозрюваного та потерпілого про їхнє право на примирення, роз'яснити механізм його реалізації та не чинити перешкод в укладенні угоди про примирення. *Якщо укладена підозрюваним і потерпілим угода не відповідає вимогам чинного законодавства, то прокурор перед складанням обвинувального акта зобов'язаний вказати сторонам на виявлені ним недоліки угоди та роз'яснити процесуальні наслідки направлення такої угоди до суду*».

Список використаних джерел:

1. Боржецька Н. Підстави та умови складання обвинувального акта Юридика Україна. 2014. № 8. С. 77–83.
2. Грошевой Ю.М. Теоретические проблемы формирования убеждения судьи в советском уголовном судопроизводстве: автореф. дисс. ... док. юрид. наук: 12.00.08. Х., 1975. 34 с.
3. Каткова Т.В., Каткова А.Г. Закінчення досудового слідства у кримінальних справах: практ. посіб. Х.: Право, 2011. 96 с.
4. Колодчин В.В. Повноваження прокурора в судовому провадженні у першій інстанції: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Х., 2015. 226 с.
5. Кримінальний процес: підручник / за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Грошевого, О.В. Капліної, О.Г. Шило. Х.: Право, 2013. 824 с.
6. Лупинская П.А. Решения в уголовном судопроизводстве: теория, законодательство и практика М.: Юристъ, 2006. 174 с.
7. Михайленко О.Р. Складання процесуальних документів з кримінальних справ (теорія, методика, зразки документів). К.: НОК ВО, 1991.
8. Підтримання прокурором державного обвинувачення в умовах дії нового Кримінального процесуального кодексу України: зб. метод. рек. / за заг. ред.: В.П. Пшонка, Ю.М. Дьомін. Київ: Алерта, 2013. 438 с.
9. Про доповнення до інформаційного листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 15 листопада 2012 р. № 223-1679/0/4-12 «Про деякі питання здійснення кримінального провадження на підставі угод»: Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 05 квітня 2013 р. № 223-558/0/4-13. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0223740-13#n7>.
10. Резник Г.М. Внутреннее убеждение при оценке доказательств. М.: Юр. лит., 1977. 61 с.
11. Смоков С.М. Внутрішнє переконання слідчого і його роль при прийнятті процесуальних рішень: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. О., 2002. 179 с.
12. Тітко І.А. Єдність правової природи інституту угод у приватних та публічних підси- стемах права України. Вісник Академії правових наук. 2014. № 3. С. 144–154.
13. Торбас О.О. Форми закінчення досудового розслідування за кримінальним процесу- альним кодексом України 2012 р.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2015. 19 с.
14. Якубович Н.А. Окончание предварительного следствия. М.: Гос. изд-во юрид. лит., 1962. 146 с.

УДК 343.13

КАРПЕНКО М.О.

ОКРЕМІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Статтю присвячено юридичній категорії «кримінальна процесуальна відповідальність». Зроблено аналіз понять «відповідальність особистості», «юридична відповідальність», визначено їхні складники, що дозволяє говорити в наукових колах про наявність такого різновиду відповідальності, як кримінальна процесуальна. Зазначено класифікацію її видів.

Ключові слова: юридична відповідальність, кримінальна процесуальна відповідальність, кримінальне провадження, правопорушення.

Статья посвящена юридической категории «уголовная процессуальная ответственность». Проанализированы понятия «ответственность личности», «юридическая ответственность», определены их составляющие, что позволяет говорить в научных кругах о таком виде ответственности, как уголовная процессуальная. Приведена классификация ее видов.

Ключевые слова: юридическая ответственность, уголовная процессуальная ответственность, уголовное производство, правонарушение.

The article is devoted to the legal category “criminal procedural responsibility”. The analysis of the concept of “responsibility of the person”, “legal responsibility”, determined their components, which allows to speak in scientific circles about the existence of such a kind of responsibility, as a criminal procedural. Attention is drawn to the classification of its species.

Key words: legal liability, criminal procedural liability, criminal proceedings, offenses.

Вступ. Питання сутності, підстав, характерних ознак юридичної категорії «кримінальна процесуальна відповідальність» у науковій літературі розглядалися як на загальнотеоретичному, так і на галузевому рівнях. Цікавими та корисними в цьому сенсі є думки таких учених, як: Ю.П. Аленін, С.С. Алексєєв, О.В. Андрушко, В.Д. Басай, Р.М. Білокінь, В.П. Божєв, В.М. Вєтрова, І.В. Гловюк, Ю.М. Грошевий, П.С. Елькінд, З.З. Зінатулін, О.С. Іюффе, О.В. Капліна, З.Ф. Ковріга, В.М. Корнуков, В.В. Копейчиков, О.Е. Лейст, Л.М. Лобойко, Т.В. Лукашкіна, П.А. Лупінська, Л.О. Максимова, В.Т. Маляренко, М.Н. Марченко, О.Р. Михайленко, П.О. Недбайло, В.Т. Нор, Ю.М. Оборотов, М.І. Пашковський, М.А. Погорєцький, С.М. Стахівський, В.Т. Очерєдін, І.Л. Петрухін, П.М. Рабінович, В.В. Рожнова, С.М. Смоков, М.С. Строговіч, В.М. Тертишник, Л.Д. Удалова, О.Ю. Хабло, А. Я. Хитра, М.О. Чельцов, Н.А. Чечіна, М.Д. Шаргородський, О.Г. Шилов, С.А. Шейфер, М.Є. Шумило, Л.С. Явич та ін.

Проте залишаються невирішеними багато проблем теоретичного та прикладного характеру, які актуалізувалися у зв'язку зі зміною парадигми кримінального процесуального законодавства. Це зумовлює необхідність наукового дослідження поняття «кримінальна процесуальна відповідальність», її сутнісних ознак, суб'єктного складу, класифікації, можливості зворотної дії в часі кримінального процесуального закону в сенсі кримінальної процесуальної відповідальності.

Постановка завдання. Метою статті є виокремлення характерних ознак юридичної відповідальності для обґрунтованого віднесення тієї чи іншої поведінки суб'єкта кримінального провадження до протиправної, за яку може наставати кримінальна процесуальна відповідальність; її класифікація.

Результати дослідження. Кримінальна процесуальна відповідальність є елементом більш широкого філософського поняття «відповідальність особистості», яка, на думку вчених, є харак-

теристикою будь яких відносин між людьми. Вона стосується різних аспектів їхньої діяльності, визначає її спрямованість, виявляється у свідомості, характері, почуттях, різних формах поведінки, свободі вибору [1, с. 106–107]; органічно пов'язана зі свободою ухвалення рішень, вибору цілей та способів, методів і стилів їх досягнення, оскільки лише право вибору надає можливість індивіду робити своє життя справді прекрасним, врятувати себе і свою душу, знайти мир і спокій [2, с. 283]; виступає мірою відповідності волі тим об'єктивним умовам, в яких вона здійснюється, є гарантом від сваволі особистості, бо воля й відповідальність це два боки одного цілого: свідомої людської діяльності [3, с. 172].

У науці поширена думка, що кримінальна процесуальна відповідальність є різновидом юридичної відповідальності, яка в правовій науці традиційно розглядалася як відповідальність ретроспективна (негативна), як обов'язок правопорушника відповісти за проступок перед державою і суспільством через застосування до нього примусових заходів у вигляді санкцій правових норм. На думку вчених, юридична відповідальність – це: застосування й реалізація санкції в разі правопорушення [4, с. 85]; обов'язок особи бути підданою заходам державного впливу за скоєні протиправні вчинки, за невиконання і неналежне виконання юридичних обов'язків [5, с. 71–72]; вид соціальної відповідальності індивіда, головною особливістю якої є те, що вона пов'язана з порушенням юридичних норм, за якими стоїть апарат примусу держави [6, с. 443]; обов'язок правопорушника нести покарання, зазнавати санкцій, що передбачені правовими нормами і застосовуються компетентними органами за вчинення ним протиправного діяння [7, с. 407]; вид державного примусу, що пов'язаний із державним осудом винних протиправних діянь, які є небезпечними і шкідливими для держави та з якими ведеться боротьба шляхом застосування примусових заходів [8, с. 535].

Характеристика категорії «юридична відповідальність» неможлива без виокремлення її ознак, щодо яких, до речі, також немає єдиного розуміння серед науковців.

Так, М.С. Малейн виділяє три ознаки юридичної відповідальності: державний примус, засудження правопорушення та його суб'єкта, наявність негативних наслідків для правопорушника [9, с. 130].

О.В. Зайчук і Н.М. Оніщенко зазначають, що юридична відповідальність є одним із примусових засобів, що застосовуються від імені держави. Особливістю відповідальності як примусового засобу впливу є те, що вона застосовується від імені держави, державними органами, має правовий характер, здійснюється у визначених законом формах та на законних підставах [10, с. 490].

На думку К.Г. Волинки, юридичній відповідальності притаманний суто державно-владний характер, оскільки вона реалізується уповноваженими державними органами. Юридична відповідальність і державний примус тісно пов'язані між собою, але їх не можна ототожнювати, оскільки юридична відповідальність завжди заснована на примусових санкціях, а державний примус може здійснюватися і поза юридичною відповідальністю [11, с. 182–184].

А.С. Піголкін пропонує розрізнити такі ознаки юридичної відповідальності: а) вона є результатом правопорушення; б) являє собою державний примус та містить підсумкову оцінку діяльності суб'єкта правопорушення; г) призводить до настання негативних наслідків для суб'єкта правопорушення, передбачених санкцією правової норми; г) завжди реалізується в установленіх законом процесуальних формах [8, с. 199].

М.І. Магузов вказує на такі суттєві ознаки юридичної відповідальності, як: настання за наявності повного складу правопорушення; покарання суб'єкта правопорушення від імені держави, на відміну від моральної відповідальності, що настає внаслідок осуду суб'єкта порушення через соціальні норми [6, с. 444].

Охоронювані суспільні відносини визначають галузевий вид юридичної відповідальності, яка може бути адміністративною, дисциплінарною, господарсько-правовою, кримінальною, цивільно-правовою тощо.

Вбачається, що виокремлення сутнісних ознак, які притаманні категорії «юридична відповідальність», дозволить говорити про наявність чи відсутність її різновиду – кримінальної процесуальної відповідальності, адже деякі науковці вважають, що порушення норм кримінального процесуального закону призводить до адміністративної, дисциплінарної, кримінальної, цивільно-правової відповідальності. Інакше кажучи, процесуальне право перебуває під охороною суто матеріального права. Так, на думку І.Л. Петрухіна, учасники кримінального процесу, які відмовляються виконувати той чи інший обов'язок, примушуються його виконувати засобами захисту, а не відповідальності. У кримінальному процесі застосовують здебільшого тільки правопонов-

люючі санкції. Застосування останніх не є заходом реалізації відповідальності [12, с. 63]. Схожої думки дотримуються й інші вчені [13, с. 619; 14, с. 187].

Комплексна оцінка поглядів науковців на сутнісні ознаки юридичної відповідальності та власні умовиводи щодо цього питання дозволяють зробити висновок, що до них варто віднести такі:

а) підставою для юридичної відповідальності є порушення (невиконання) суб'єктом норм права;
 б) юридична відповідальність настає за наявності в суб'єкта свободи вибору поведінки в тій чи іншій ситуації, має ретроспективний характер.

Інакше кажучи, особа повинна розуміти (передбачати), що порушення (невиконання) норм права призведе до негативних наслідків для неї;

в) підстави та порядок притягнення до юридичної відповідальності мають бути обов'язково унормовані;

г) реалізація юридичної відповідальності спричиняє негативні наслідки для особи (майнового, морального, дисциплінарного й іншого характеру);

ґ) до юридичної відповідальності особа може бути притягнута лише уповноваженими державою суб'єктами;

д) юридична відповідальність реалізується шляхом ухвалення належного рішення уповноваженим на те органом чи особою;

е) реалізація юридичної відповідальності гарантується державним примусом;

є) за дії правопорушника юридична відповідальність може наставати як для нього особисто, так і для третіх осіб.

Маючи на озброєнні такий алгоритм, можна зробити висновок щодо віднесення тієї чи іншої поведінки суб'єкта кримінального провадження до протиправної, за яку може наставати кримінальна процесуальна відповідальність.

Для прикладу розглянемо і порівняємо порядок застосування таких заходів забезпечення кримінального провадження, як накладення грошового стягнення (гл. 12 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) та відсторонення від посади (гл. 14 КПК України), які, на перший погляд, мають ознаки кримінальної процесуальної відповідальності.

У першому випадку: а) наявна підстава для юридичної відповідальності, а саме невиконання учасником кримінального провадження процесуальних обов'язків, закріплених у нормах права; б) учасник кримінального провадження вже обізнаний про свої процесуальні обов'язки (наприклад, має повістку про виклик, в якій зазначені процесуальні наслідки неявки; отримав пам'ятку про свої права й обов'язки з набуттям статусу учасника кримінального провадження тощо) та має свободу вибору поведінки, тобто може виконати або ні свої обов'язки; в) підстави та порядок застосування грошового стягнення закріплені в кримінальному процесуальному законодавстві (гл. 12 КПК України); г) негативним наслідком накладення на особу грошового стягнення є погіршення її майнового стану; ґ) накладення грошового стягнення здійснюється уповноваженим державою суб'єктом – судом, слідчим суддею; д) відповідний захід застосовується внаслідок постановлення слідчим суддею, судом ухвали; е) грошове стягнення виконується згідно із Законом України «Про виконавче провадження» і гарантується державним примусом (ст. 18 Закону).

У другому випадку можлива ситуація, коли підозрюваний, обвинувачений ще не порушив або взагалі ніколи не порушить приписів закону, за які передбачена можливість відсторонення його від посади (наприклад, він, перебуваючи на посаді, знищить чи підробить речі і документи, які мають суттєве значення для досудового розслідування, незаконними засобами впливатиме на свідків та інших учасників кримінального провадження або протиправно перешкоджатиме кримінальному провадженню іншим чином). Застосування відповідного заходу забезпечення кримінального провадження може бути превентивним, у суб'єкта відсутня свобода вибору поведінки. Отже, у такій ситуації не можна говорити, що відсторонення від посади є кримінальною процесуальною відповідальністю.

Цікавим у розрізі проблематики, що досліджується в статті, є питання про класифікацію кримінальної процесуальної відповідальності та її критерії.

Деякі науковці вже рухалися в цьому напрямі. Зокрема, А.В. Мурзановська, Г.М. Ветрова розрізняли кримінальну процесуальну відповідальність залежно від статусу учасника кримінального провадження, до якого вона застосовується (чи є він посадовою особою, чи ні) [15, с. 339–344; 16, с. 56]. І.М. Лукіна пропонує розрізняти кримінальну процесуальну відповідальність залежно від наслідків (заходи примусового характеру), що застосовуються до правопорушників, як-от: заходи, пов'язані з позбавленням правопорушника суб'єктивного процесуального права, та заходи, пов'язані з покладенням нових або додаткових обов'язків [17]. В.С. Вепрев критерієм класифікації вва-

жав фактичні підстави для притягнення особи до кримінальної процесуальної відповідальності, як-от: учинення кримінального правопорушення; зловживання кримінальним процесуальним правом; вихід посадовими особами за межі розсуду [18, с. 11–12].

На наш погляд, доречно виокремлювати і такий критерій, як майновий чи немайновий характер кримінальної процесуальної відповідальності, що застосовується до правопорушника. Наприклад, грошове стягнення (гл. 12 КПК України), звернення стягнення застави в дохід держави (ст. 182 КПК України) має майновий характер; видалення із зали судового засідання порушників порядку судового засідання (ст. 330 КПК України) – немайновий характер.

Висновки. За виокремленими в статті ознаками юридичної відповідальності можна зробити висновок про наявність такого її різновиду, як кримінальна процесуальна, а також щодо віднесення тієї чи іншої поведінки суб'єкта кримінального провадження до протиправної, за яку може настати кримінальна процесуальна відповідальність.

Список використаних джерел:

1. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України; гол. ред. В.Г. Кремень. К.: Юрінком-Інтер, 2008. 1036 с.
2. Кьєркигор С. Страхи трепет. Пер. с дат. М.: Республика, 1993. 383 с.
3. Портян М.О. Взаємозв'язок відповідальності й волі: філософський аспект. Теорія та методика навчання та виховання: зб. наук. пр. Вип. 20. Х., 2008. 172 с.
4. Лейст О.Э. Санкции в советском праве. М.: Госюриздат, 1962. 238 с.
5. Баранов В.М. Поощрительные нормы советского социалистического права. Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1978. 145 с.
6. Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: учебн. М.: Юрист, 2004. 512 с.
7. Мелехин А.В. Теория государства и права: учебн. М.: Маркет ДС, 2007. 640 с.
8. Теория государства и права: учебн. / А.С. Пиголкин, А.Н. Головистикова, Ю.А. Дмитриев, А.Х. Саидов; под ред. А.С. Пиголкина. М.: Юрайт-Издат, 2005. 613 с.
9. Малейн Н.С. Правонарушение: понятие, причины, ответственность. М.: Юрид. лит., 1985. 192 с.
10. Теорія держави і права. Академічний курс: підручн. / О.В. Зайчук та ін.; за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. К.: Юрінком-Інтер, 2008. 688 с.
11. Волинка К.Г. Теорія держави і права: навч. посіб. К.: МАУП, 2003. 240 с.
12. Петрухин И.Л. Уголовно-процессуальная ответственность. Правоведение. 1984. № 6. С. 61–67.
13. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. М.: Юрист, 1997. 672 с.
14. Ответственность по советскому законодательству / И.С. Самощенко, М.Х. Фарукшин. М.: Юрид. лит., 1971. 240 с.
15. Мурзановська А.В. Про деякі аспекти кримінально-процесуальної відповідальності. Актуальні проблеми держави і права: збірн. наук. праць. 2007. Вип. 32. С. 339–344.
16. Ветрова Г.Н. Уголовно-процессуальная ответственность. М.: Наука, 1987. 112 с.
17. Лукіна І.М. Цивільно-процесуальна відповідальність: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Х., 2011. 20 с.
18. Вепрев В.С. Основания уголовно-процессуальной ответственности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Челябинск, 2006. 265 с.

**ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «АРЕШТ МАЙНА»
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ**

У статті розглянуто актуальні для сучасної науки кримінального процесу і правозастосовної практики проблеми формулювання поняття «арешт майна в кримінальному провадженні». Автором крізь призму логіки і теорії права критично проаналізовано поняття «арешт майна», наведене законодавцем у частині 1 статті 170 Кримінального процесуального кодексу. Зроблено висновок, що коли розглядати стандарти доказування, що містяться в Кримінальному процесуальному кодексі, як ієрархічну структуру, між складниками якої є логічний зв'язок, та які створюють послідовну систему обґрунтованості знання в кримінальному провадженні, то варто критично поставитися до побудови стандартів доказування «сукупність підстав» і «розумних підозр», які викладені законодавцем у зворотній послідовності. Крім того, стандарт «розумна підозра» пропонується застосовувати до завдань арешту майна. На підставі проведеного аналізу запропоновано авторське визначення поняття «арешт майна», яке також може бути використано під час вдосконалення частини 1 статті 170 Кримінального процесуального кодексу.

Ключові слова: *стандарт доказування, арешт майна, підстави для арешту майна, завдання арешту майна, визначення поняття, поняття в кримінальному процесуальному праві.*

В статье рассмотрены актуальные для современной науки уголовного процесса и правоприменительной практики проблемы формулирования понятия «арест имущества в уголовном производстве». Через призму логики и теории права автором критически проанализировано понятие «арест имущества», сформулированное законодателем в части 1 статьи 170 Уголовного процессуального кодекса. Сделан вывод о том, что если рассматривать стандарты доказывания, содержащиеся в Уголовном процессуальном кодексе, как иерархическую структуру, между составляющими которой существует логическая связь, и которые создают последовательную систему обоснованности знания в уголовном производстве, то следует критически отнестись к построению стандартов доказывания «совокупность оснований» и «разумных подозрений», использованных законодателем в норме закона в обратной последовательности. Кроме того, стандарт «разумное подозрение» предлагается применять к задачам ареста имущества. На основании проведенного анализа предложено авторское определение понятия «арест имущества», которое также может быть использовано при совершенствовании части 1 статьи 170 Уголовного процессуального кодекса.

Ключевые слова: *стандарт доказывания, арест имущества, основания для ареста имущества, задачи ареста имущества, определение понятия, понятия в уголовном процессуальном праве.*

The article deals with the actual for modern criminal procedure and for law-enforcement practice problems of formulating the concept of “seizure of property in criminal legal procedure”. Through the prism of logic and theory of law, the author critically analyzed the concept of “seizure of property”, which is formulated in p. 1 Art. 170 Criminal Procedure Code of Ukraine. It is concluded, that if we consider the standards of proof, contained in the Criminal Procedure Code of Ukraine as a hierarchical structure between the components of which is logical connection and which create a consistent system

of validity of knowledge in criminal proceedings, then it is necessary to critically treat the “evidence of grounds” and “reasonable suspicion”, used by the legislator in the norm of the law in the reverse order. In addition, the standard of “reasonable suspicion” is proposed to apply to the tasks of seizing property. On the basis of the analysis, an author’s definition of the concept of “seizure of property” was proposed, which can also be used to improve p. 1 Art. 170 Criminal Procedure Code of Ukraine.

Key words: *standard of proof, seizure of property, grounds for seizure of property, tasks of seizure of property, definition, notion of criminal procedure.*

Вступ. В умовах стрімкого розвитку вітчизняного кримінального процесуального законодавства великого значення набуває забезпечення його якості. Узгодженість правового тексту досягається завдяки дотриманню вимог законодавчої техніки під час законопроектної роботи та термінології, що вживається законодавцем. Саме чітко сформульовані поняття сприяють правовій визначеності і «створюють умови для однозначності в праві» [1, с. 4–5]. Закріплені в тексті нормативно-правового акта поняття сприяють законному правозастосуванню. У кримінальному процесі дуже важливо розрізнити поняття і терміни кримінального процесуального права, а також науки кримінального процесу. Перші функціонують у текстах законів та інших нормативно-правових актів, другі – у наукових працях. І кримінально-процесуальне право, і наука кримінального процесу оперують спільними поняттями, які розкриваються через дефініції. Проте наукові правові поняття відіграють допоміжну роль у правозастосовному процесі. Якщо визначення понять права і науки права не збігаються за змістом і кількістю ознак, для правозастосовника під час тлумачення норм права юридично обов’язковим є поняття, сформульоване в нормах права. Такий підхід детермінується специфічними властивостями права – формальною визначеністю і загальнообов’язковістю. Будь-яке поняття, вилетене в нормативну тканину, містить не просто інформацію, а ту інформацію, що передає державну волю. Саме тому формулювання поняття в нормі кримінального процесуального закону мають велике значення, оскільки дають можливість правозастосовнику усвідомити сутність правового явища, законно застосувати норму права, мотивувати кримінально-процесуальне рішення, забезпечити дотримання прав та свобод людини тощо. Тому актуальним є звернення до понять кримінального процесуального права, здійснення їх аналізу та розроблення пропозицій щодо вдосконалення.

На відміну від Кримінально-процесуального кодексу 1960 р. чинний Кримінальний процесуальний кодекс (далі – КПК) передбачає визначення поняття «арешт майна» – тимчасове, до скасування встановленим КПК порядком, позбавлення за ухвалою слідчого судді або суду права на відчуження, розпорядження та/або користування майном, щодо якого існує сукупність підстав чи розумних підозр вважати, що воно є доказом злочину, підлягає спеціальній конфіскації в підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, третіх осіб, конфіскації в юридичної особи, для забезпечення цивільного позову, стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди, можливої конфіскації майна (ч. 1 ст. 170 КПК).

Лексико-граматичне, логічне, системне та телеологічне тлумачення наведеного поняття дає підстави констатувати порушення логіки під час його формулювання. Тому необхідне усвідомлення сутності арешту майна крізь призму визначення його поняття, яке закріплено в ч. 1 ст. 170 КПК, розроблення доктринального визначення поняття, яке згодом може бути вжито в тексті КПК.

Вагомий внесок у наукове дослідження юридичної термінології зробили фахівці з теорії права та галузевих юридичних наук: С.С. Алексєєв, Я.М. Брайнін, М.О. Власенко, М.М. Гродзинський, В.Є. Жерьобкін, О.В. Капліна, Т.В. Кашаніна, В.М. Косович, М.Б. Кострова, В.М. Кудрявцев, М.С. Строгович, О.В. Наумов, В.Т. Нор, М.І. Панов, А.С. Піголкін, С.П. Погребняк, П.М. Рабінович, І.А. Тітко, О.Ф. Черданцев, С.В. Шевчук, О.С. Шуміліна й ін. Підходи зазначених та інших науковців були враховані під час аналізу формування юридичного поняття.

Питання арешту майна в кримінальному провадженні були предметом наукового дослідження таких учених, як А.А. Блогодір, О.В. Верхогляд-Герасименко, І.Й. Гаюр, І.І. Войтович, І.В. Гловюк, Т.Г. Ільєва, М.В. Лепей, М.А. Макаров, О.В. Мельник, Т.О. Музиченко, І.І. Татарін, О.Г. Шило й ін. Водночас глибокого дослідження проблем формування поняття «арешт майна» крізь призму розроблень теорії права та логіки у вітчизняній науці кримінального процесуального права немає.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз запропонованого законодавцем у ч. 1 ст. 170 КПК поняття «арешт майна» крізь призму надбань вітчизняної науки щодо формування понять права, розроблення на підставі виявлених дефектів побудови розглядуваного поняття його авторського наукового визначення.

Результати дослідження. Вітчизняний законодавець у новому КПК відмовився від вживання словосполучення «накладення арешту на майно» на користь «арешт майна», що, на наш погляд, найбільш відображає його сутність. Ми підтримуємо думку О.В. Верхогляд-Герасименко, яка зазначила, що «використання у назві слова «накладення» відображає діяльно-практичний аспект, який не належить до сутності самого заходу процесуального примусу і не відображає жодної якісної визначеності» [2, с. 53].

Поняття «арешт» (від лат. *arrestum* – «затримка», «зупинення») вживається не лише в кримінальному судочинстві, а й в інших галузях права на позначення правообмежувальних заходів майнового характеру, а саме: забезпечення позову в господарському судочинстві (ст. 137 Господарського процесуального кодексу (далі – ГПК) України); виду забезпечення позову в цивільному процесі (ст. 150 ЦПК); способу забезпечення виконання платником податків його обов'язків, визначених законом у податковому праві (ст. 94 Податкового кодексу України); в адміністративному судочинстві (ст. 284 Кодексу адміністративного судочинства (далі – КАС)), а також під час виконавчого провадження як заходу звернення стягнення на кошти й інше майно боржника (р. VII «Порядок звернення стягнення на майно боржника» Закону «Про виконавче провадження»). Отже, можна констатувати міжгалузевий характер розглядуваного поняття й особливості процедур накладення арешту на майно.

Виходячи з легального визначення поняття, що міститься в ч. 1 ст. 170 КПК, можна зробити висновок, що під час арешту майна особа не позбавляється права володіння, вона тимчасово позбавляється права на відчуження майна, розпорядження та/або користування. Отже, арешт майна полягає в обмеженні права власності, яке в даному разі є об'єктом примусового впливу. Ступінь такого обмеження залежить від багатьох чинників.

Незважаючи на природний, невідчужуваний характер права приватної власності, його реалізація не може мати абсолютного характеру, а право власності може бути обмежено. Умови такого обмеження визначено насамперед у Конституції України (ст. ст. 41, 64), а також у міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Зокрема, примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток із мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, установлених законом, за умови попереднього і повного відшкодування їхньої вартості. Примусове відчуження таких об'єктів із подальшим цілковитим відшкодуванням їхньої вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану. Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, установлених законом.

Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, установлених законом (ст. 41 Конституції України).

Окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень можуть установлюватися в умовах воєнного або надзвичайного стану, проте не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені в ст. ст. 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 56–63 Конституції України (ст. 64 Конституції України).

Отже, державний примус під час арешту майна полягає в різному ступені правообмежень. Саме залежно від ступеня правообмежень арешт майна можна поділити на 2 види. В одних випадках закон не дозволяє відчуження майна та розпорядження ним (за наявності можливості ним користуватися), а в інших забороняє як вітчуження, так і розпорядження та користування. В останньому випадку сила примусового впливу найбільш потужна, адже майно взагалі вилучається та передається на зберігання іншим особам, максимально обмежуючи таким чином право власності.

Звертаємо увагу на те, що в конструкції ч. 1 ст. 170 КПК, формулюючи підстави для арешту майна, законодавець вживає словосполучення «сукупності підстав», а не «достатніх підстав», як щодо ухвалення інших рішень, зокрема про виклик особи (ст. 134); під час вирішення питання про тимчасове обмеження в користуванні спеціальним правом (ст. 152 КПК); про відсторонення особи від посади (ст. 157 КПК); про застосування запобіжних заходів (ст. ст. 177, 194 КПК) тощо, а також у ч. ч. 3–6 ст. 170 КПК. Крім того, вживається сполучник «чи», який «живається при поєднанні однорідних членів речення і частин складнопорядного речення для позначення того, що з ряду перелічуваних предметів, явищ і т. ін. можливий тільки один» [3, с. 1377]. Отже, можна зробити висновок, що для арешту майна потрібні або сукупність підстав, або сукупність розумних підозр. Проте, на наш погляд, імовірно, законодавець неправильно виклав свій намір життям цього словосполучника.

Безумовно, наявність підстав для здійснення арешту майна необхідна в будь-якому разі, бо інакше застосування заходу забезпечення кримінального провадження перетвориться на сва-

вілля та беззаконня. Проте постають питання, чи варто встановлювати саме сукупність зазначених підстав, яка саме сукупність вважатиметься законною? Розглядаючи два словосполучення, ужиті в тексті КПК, а саме «сукупність підстав» та «достатні підстави», можна вказати на перевагу використання запровадженого новим КПК та вже звичного для правозастосовника стандарту доказування «достатні підстави». Такий висновок можна зробити, враховуючи те, що в ст. 170 КПК законодавець використовує множину. Отже, якщо йдеться про «підстави», то він має на увазі необхідність встановлення не однієї підстави, а декількох, що вказує на їх сукупність, тобто «неподільну єдність, загальну кількість, суму» [3, с. 1214]. Зазначене зумовлює пропозицію вдосконалити редакцію ч. 1 ст. 170 КПК і у визначенні поняття «арешт майна» словосполучення «сукупність підстав» замінити на «достатніх підстав». Це відповідатиме не тільки конструкції ч. ч. 3–5 ст. 170 КПК, а й термінології, яка вживається в КПК, а також сутності концептуальних підходів, які запропоновані в новому законодавстві¹.

Повертаючись до редакції ч. 1 ст. 170 КПК, вважаємо за необхідне дослідити співвідношення понять «сукупність (достатність) підстав» та «розумних підозр» як підстав для арешту майна. «Достатність підстав», або «наявність достатніх підстав вважати», а також «розумні підозри» – це стандарти доказування, які вперше закріплено в новому вітчизняному кримінальному процесуальному законодавстві. Нетривалий час функціонування нового КПК та їх використання в правозастосовчій практиці зумовлюють недостатнє усвідомлення їхньої сутності, зокрема й у науці кримінального процесу [4; 5; 6; 7].

Грунтовно дослідили стандарти доказування в кримінальному провадженні вітчизняні вчені А.А. Павлишин та Х.Р. Слюсарчук. У своїй монографії на підставі закордонних доктрин, підходів вітчизняних вчених, аналізу чинного кримінального процесуального законодавства вони зробили висновок, що «стандарти доказування – це закріплені в кримінальному процесуальному законодавстві та правових позиціях вищих судових інстанцій правила, що охоплюють кількісну та якісну складову доказування, виконання яких стороною обвинувачення (в окремих випадках також стороною захисту) забезпечує рівень переконання (переконаності), придатний для ухвалення процесуальних рішень, що обмежують права та свободи особи в кримінальному провадженні» [4, с. 107].

Загалом ми підтримуємо висновок, зроблений А.А. Павлишином та Х.Р. Слюсарчук щодо стандартів доказування, наявних у кримінальному провадженні, як-от: 1) «обгрунтована підозра»; 2) «достатня підстава» («ймовірна причина»); 3) «переконання за більшої вірогідності»; 4) «вагоме переконання»; 5) «поза розумним сумнівом». Крім того, переконливою є думка науковців про те, що система стандартів доказування за своєю структурою є ієрархічною: кожний наступний стандарт забезпечує отримання обгрунтованішого (ймовірнішого) знання в кримінальному провадженні, система стандартів доказування в кримінальному провадженні забезпечує (створює) «наростаючу» послідовність обгрунтованості знання в кримінальному провадженні [4, с. 104–105].

Отже, спираючись на такий підхід, можемо зробити висновок, що «наявність достатніх підстав вважати» та «розумні підозра» – це стандарти доказування, які як результат цілеспрямованої діяльності сторони обвинувачення (а також у випадках, передбачених КПК щодо цивільного позивача) повинні забезпечити той рівень переконання, який сприятиме формуванню в слідчого судді або суду впевненості про необхідність арешту майна.

Якщо виходити з ієрархічності стандартів доказування, то можна припустити, що в структурі обгрунтування рішення про арешт майна «розумна підозра» є найнижчим стандартом доказування за рівнем переконання (переконаності), який повинен бути дотриманим для ухвалення рішення. Враховуючи такий підхід, варто звернути увагу на те, що в ч. 1 ст. 170 КПК законодавець використовує іншу послідовність, ніж запропонована вченими система стандартів доказування, та передбачає для арешту майна «сукупність підстав чи розумних підозр». Проте в ч. ч. 3–5 ст. 170 КПК зазначено лише наявність «достатніх підстав», що породжує питання про дійсний намір законодавця. Нагадаємо, що ч. 1 ст. 170 КПК містить визначення поняття арешту майна та є загальною щодо інших частин цієї статті чи інших статей КПК.

Аналіз чинного кримінального процесуального законодавства не дає можливості встановити, як розуміти стандарт «розумна (або обгрунтована) підозра», встановити його межі. Це, можливо, пов'язано з його оцінним характером, складністю усвідомлення та залежністю від конкретних обставин, різновиду кримінального процесуального рішення, яке має ухвалюватися на

¹ Виходячи з такого розуміння підстав для обгрунтування рішення про арешт майна, ми будемо вживати зазначені словосполучення як синоніми.

підставі цього стандарту, намаганням законодавця надати більшу свободу переконанню правозастосовника. Іншим шляхом іде законодавець Грузії, який у п. 11 ст. 3 «Роз'яснення основних термінів для цілей цього Кодексу» КПК Грузії зазначає: «Обґрунтоване припущення – сукупність фактів або інформації, які задовольнили б об'єктивну особу сукупністю обставин даної кримінальної справи, щоби вона могла зробити висновок про можливе вчинення злочину особою, прямо передбачений цим Кодексом доказовий стандарт, для проведення слідчих дій або (і) застосування запобіжних заходів» [8].

В юридичній літературі щодо цього висловлено різні судження. Зокрема, С.Ю. Бутенко вважає, що «обґрунтована підозра» – це «упевненість органів влади <...>, яка виникла на підставі наявних фактів» [9, с. 92]. О.В. Капліна зауважує, що підозра – це ймовірне судження [10, с. 239]. Підтримуємо останню думку і дозволимо собі не погодитися з першим підходом, оскільки підозра радше є припущенням, імовірним судженням, попереднім висновком. Упевненість же являє собою тверде переконання особи, що ухвалює рішення.

Уже давно практика розуміння стандарту «обґрунтована підозра» сформувалася в правотлумаченні Європейського суду з прав людини. Зокрема, у відомій справі «Фокс, Кемпбелл і Гартлі проти Сполученого Королівства» від 30 серпня 1990 р. ЄСПЛ зазначив, що «<...> наявність «обґрунтованої підозри» передбачає наявність фактів або інформації, які могли б переконати об'єктивного спостерігача в тому, що відповідна особа могла вчинити злочин <...>» [11, с. 317] (курсив авт. – А. К.).

А.А. Павлишин і Х.Р. Слесарчук вважають, що межа між стандартами «обґрунтована підозра» та «достатня підстава» є надзвичайно тонкою. Достатня підстава виникає на основі «здорового глузду» та фактичного аналізу всієї сукупності фактів та обставин в їхній цілісності. Стандарт доказування «достатня підстава» не передбачає абсолютної впевненості, він може бути досягнутий за наявності сумнівів. Відповідний стандарт доказування «передбачає вищий рівень переконання особи в необхідності ухвалення рішення в кримінальному провадженні, ніж стандарт доказування «обґрунтована підозра», проте передбачає набагато нижчий рівень переконаності порівняно зі стандартом доказування «поза розумним сумнівом», який необхідний для ухвалення кінцевого рішення в кримінальному провадженні» [4, с. 144, 147–148].

Отже, вважаємо, що під час тлумачення ч. 1 ст. 170 КПК варто виходити з того, що стандарти доказування, що використовуються законодавцем у конструкції цієї статті, взаємно доповнюють один одного. На нашу думку, стандарт «розумна підозра» пов'язується із внутрішнім переконанням слідчого, прокурора (або цивільного позивача), обґрунтовується наявністю ймовірного припущення, заснованого на професійному досвіді, правозастосовній практиці, професійній інтуїції. Варто підкреслити, що розумна підозра – це не якесь нез'ясовне, незрозуміле передчуття. Вона «має бути чимось більшим, ніж «нечітка здогадка» або вигадана підозра. Стандарт обґрунтованої підозри вимагає, щоб були наведені «чіткі факти та обставини», що виправдовують застосування до особи засобів примусу» [12, с. 11]. Отже, такий підхід вказує на те, що припущення повинно спиратися на об'єктивно наявні обставини кримінального провадження. Розумна підозра як стандарт доказування під час ухвалення рішення про арешт майна нерозривно пов'язаний із ризиками, тобто усвідомленою можливістю небезпеки приховування майна, пошкодження, псування, знищення, перетворення, відчуження, що передбачені в абз. 2 ч. 1 ст. 170 КПК. Зазначеним обумовлюється пропозиція змінити конструкцію ст. 170 КПК та передбачити, що «розумна підозра» (або навіть «обґрунтована підозра» – А. К.) належить до ризиків, запобігання яким є завданням арешту майна.

Такий висновок впливає з логіки побудови норми КПК. Зокрема, не можна «розумно підозрювати» річ у тому, що вона може бути речовим доказом, або суддю в тому, що він призначить як додаткове покарання конфіскацію майна. Більш прийнятною та логічною є конструкція статті, яка вказує на «достатність підстав вважати», що майно може бути речовим доказом у кримінальному провадженні або суд у випадках, передбачених Кримінальним кодексом, може призначити покарання у виді конфіскації майна.

Стандарт «достатня підстава» не лише пов'язується із внутрішнім передчуттям, але й спирається на фактичні дані, інформацію, яка дозволяє ідентифікувати ситуацію в доказуванні як таку, що відповідає можливості застосування заходу забезпечення кримінального провадження. Зокрема, арешт майна, відповідно до ч. 3 ст. 170 КПК, здійснюється за наявності достатніх підстав вважати, що майно відповідає критеріям, зазначеним у ст. 98 КПК. Отже, у такому разі не лише ймовірне припущення є підставою для арешту. До підстав можна віднести те, що матеріальні об'єкти, які отримані під час кримінального провадження, були знаряддям скоєння кри-

мінального правопорушення, зберегли на собі його сліди або містять інші відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження, зокрема, предмети, що були об'єктом кримінально протиправних дій, гроші, цінності й інші речі, набуті кримінально протиправним шляхом або отримані юридичною особою внаслідок вчинення кримінального правопорушення. Це може бути встановлено протоколом обшуку, в якому засвідчений факт виявлення в житлі підозрюваного грошей, що зберігалися в схованці; протоколом огляду; протоколами допиту свідків, які вказували на вчинення підозрюваним злочину; висновком експертів. Усі ці докази містять фактичні дані, які вказують на те, що деякі матеріальні об'єкти відповідають критеріям, зазначеним у ч. 1 ст. 98 КПК.

Достатніми підставами вважати, що суд у випадках, передбачених Кримінальним кодексом (далі – КК) України, може призначити покарання у виді конфіскації майна (ч. 5 ст. 170 КПК), є наявність даних про те, що: 1) особою вчинено тяжкий (ч. 4 ст. 12 КК) або особливо тяжкий (ч. 5 ст. 12 КК) і корисливий злочин; злочин проти основ національної безпеки України (р. I Особливої частини КК), незалежно від ступеня їхньої тяжкості та тих мотивів, якими керувався винний під час їх скоєння; або злочини проти громадської безпеки (р. IX Особливої частини КК), також незалежно від ступеня їхньої тяжкості та тих мотивів, якими керувався винний під час їх вчинення; 2) це додаткове покарання спеціально (тобто безпосередньо) передбачене у відповідних санкціях статей Особливої частини КК (ч. 2 ст. 59 КК).

Висновки. З огляду на зазначене та вимоги законодавчої техніки щодо формулювання понять, на підставі лексико-граматичного, логічного й системного тлумачення взаємопов'язаних частин ст. 170 КПК, можемо запропонувати визначення поняття «арешт майна», яке, на наш погляд, може сприяти подальшому вдосконаленню ч. 1 ст. 170 КПК. Отже, *арештом майна* є тимчасове, до скасування у встановленому КПК порядку, позбавлення за ухвалою слідчого судді або суду права на відчуження, розпорядження та (або) користування майном, щодо якого існує достатньо підстав вважати, що воно є або може бути речовим доказом, підлягати спеціальній конфіскації в підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, третіх осіб, конфіскації в юридичної особи, для забезпечення цивільного позову, стягнення з юридичної особи отриманої неправомірної вигоди, можливої конфіскації майна, за наявності обгрунтованої підозри, що незастосування цього заходу призведе до приховування, зникнення, втрати, пошкодження, псування, знищення, використання, перетворення, пересування, продажу, передачі майна.

Список використаних джерел:

1. Жеребкін В.Е. Логический анализ понятий права. К.: Вища шк., 1976. 150 с.
2. Верхогляд-Герасименко О.В. Забезпечення майнових прав особи при застосуванні заходів кримінально-процесуального примусу: моногр. Харків: Юрайт, 2012. 216 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун, 2004. 1440 с.
4. Павлишин А.А., Слюсарчук Х.Р. Стандарти доказування у кримінальному провадженні. Львів: ТЗОВ «Колір ПРО», 2018. 292 с.
5. Вапнярчук В.В. Стандарт кримінального процесуального доказування. Вісник Національної академії правових наук України. 2015. № 1 (80). С. 100–112.
6. Будылин С.Л. Внутреннее убеждение или баланс вероятностей? Стандарты доказывания в России и за рубежом. Вестник Высшего Арбитражного Суда РФ. 2014. № 3. С. 25–57. № 4. С. 34–67.
7. Драпкин Л.Я. Стандарты доказанности и проблема достоверности информации по уголовным делам. Российский юридический журнал. 1995. № 4. С. 98–108.
8. Уголовно-процессуальный кодекс Грузии от 9 октября 2009 г. URL: http://pravo.org.ua/files/Criminal%20justice/-09_10_2009.pdf (дата обращения: 14.08.2018).
9. Бутенко С.Ю. Підстави позбавлення особи свободи під час досудового слідства і суду у практиці Європейського суду з прав людини. Правничий часопис Донецького університету. 2011. № 2. С. 90–97.
10. Капліна О.В. Підозра у кримінальному провадженні: поняття, ознаки, сутність. Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ. 2013. № 1. С. 238–242.
11. Harris, O'Boyle and Warbrick. Law of the European Convention on Human Rights. 3rd Edition. Oxford university press, 2014. 1006 p.
12. Настільна книга професійного судді (кримінальне провадження) / Н.О. Марчук, В.В. Касько, Р.О. Куйбіда, М.І. Хавронюк та ін.; за ред. Н.О. Марчук. К.: Арт-Дизайн, 2015. 248 с.

ПОНЯТТЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ДОКАЗУВАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Стаття присвячена дослідженню ознак, притаманних міжнародним стандартам доказування в кримінальному процесі. На підставі здійсненого аналізу міжнародно-правових актів і доктринальних підходів до ознак міжнародних стандартів доказування запропоновано відносити такі: об'єктивність, соціальну зумовленість, динамічність, системність, загальнообов'язковість. З урахуванням виокремлених ознак визначено поняття міжнародних стандартів доказування в кримінальному процесі.

Ключові слова: кримінальне процесуальне доказування, міжнародні стандарти доказування, об'єктивність, соціальна зумовленість, динамічність, системність, загальнообов'язковість.

Статья посвящена исследованию признаков, присущих международным стандартам доказывания в уголовном процессе. На основании проведенного анализа международно-правовых актов и доктринальных подходов к числу признаков международных стандартов доказывания предложено относить: объективность, социальную обусловленность, динамичность, системность, общеобязательность. С учетом выделенных признаков определено понятие международных стандартов доказывания в уголовном процессе.

Ключевые слова: уголовное процессуальное доказывание, международные стандарты доказывания, объективность, социальная обусловленность, динамичность, системность, общеобязательность.

The article is devoted to the research of the signs, inherent to the international standards of proof in the criminal process. On the basis of an analysis of international legal acts and doctrinal approaches, among the signs of international standards of proof, it is proposed to attribute: objectivity, social precondition, dynamism, systematic, general obligation. Considering into highlighted signs, the concept of international standards of proof in the criminal process is defined.

Key words: criminal procedural proof, international standards of proof, objectivity, social precondition, dynamism, systematic, general obligation.

Вступ. Міжнародні стандарти доказування відіграють вагомую роль у формуванні доказів та їх використанні під час ухвалення кримінальних процесуальних рішень. З одного боку, застосування міжнародних стандартів доказування дозволяє суб'єкту доказування сформувати сукупність належних, допустимих і достовірних доказів, достатніх для ухвалення відповідного процесуального рішення. З іншого боку, їх застосування забезпечує формування в суб'єкта доказування на основі оцінки наявної сукупності доказів рівня переконання, необхідного для ухвалення відповідного процесуального рішення.

Дослідженню стандартів доказування в доктрині кримінального процесу присвячена значна увага. Зокрема, їхні поняття, ознаки і зміст були предметом наукових праць В.В. Вапнярчука, І.В. Гловюк, В.П. Гмирка, В.М. Іщенка, В.А. Завтура, А.А. Павлишина, Б.П. Ратушної, Х.Р. Слюсарчук, А.С. Степаненка й інших вітчизняних і закордонних учених. Проте сьогодні в доктрині кримінального процесу поняття міжнародних стандартів доказування визначається неоднозначно, що ускладнює розкриття їх системи і дослідження механізму застосування окремих міжнародних стандартів доказування.

© КРЕТ Г.Р. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики (Івано-Франківський юридичний інститут Національного університету «Одеська юридична академія»)

Постановка завдання. Метою статті є виокремлення ознак, притаманних міжнародним стандартам доказування в кримінальному процесі, та розкриття на їхній основі поняття міжнародних стандартів доказування.

Результати дослідження. Стандарти доказування в кримінальному процесі характеризуються ознаками об'єктивності, соціальної зумовленості, динамічності, системності та загальнообов'язковості, яким із деякими уточненнями відповідають і міжнародні стандарти доказування.

Притаманна міжнародним стандартам доказування ознака об'єктивності полягає в тому, що вони закріплюються нормами міжнародного права та формуються в судовій практиці міжнародних судових інституцій, які створені та функціонують на основі міжнародних договорів.

Низка міжнародних стандартів доказування ґрунтується на положеннях міжнародно-правових актів, які закріплюють міжнародні стандарти прав людини. Зокрема, до них належать міжнародні договори універсального характеру, ухвалені в межах Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН), що є обов'язковими для держав-учасниць, а саме: Загальна декларація прав людини, ухвалена і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р.; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, ухвалений Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 р. та ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР) № 2148–VIII від 19 жовтня 1973 р.; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р., ратифікована із застереженнями Указом Президії Верховної Ради УРСР від 26 січня 1987 р. № 3484–XI.

Окрім того, основою для визначення низки міжнародних стандартів доказування є ухвалені в межах ООН міжнародно-правові акти рекомендаційного характеру: Кодекс поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку, ухвалений Резолюцією 34/169 Генеральної Асамблеї ООН від 17 грудня 1979 р.; Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою, ухвалена Резолюцією 40/34 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 р.; Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила), ухвалені Резолюцією 40/33 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада 1985 р.; Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким чином, ухвалений Резолюцією 43/173 Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1988 р.; Принципи ефективного попередження та розслідування позазаконних, свавільних і сумарних страт, рекомендовані Резолюцією 1989/65 Економічної та соціальної ради ООН від 24 травня 1989 р.; Керівництво з ефективного розслідування та документування тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання (Стамбульський протокол), представлене Верховному комісару ООН із прав людини 9 серпня 1999 р. тощо.

Окремі міжнародні стандарти доказування визначаються Римським статутом Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) від 17 липня 1998 р. (далі – Римський статут), у ст. ст. 65–67 і 69 якого визначено особливості доказування в МКС [1]. З урахуванням ч. 1 ст. 21 і ч. 4 ст. 51 зазначеного Статуту МКС застосовує свої Правила процедури і доказування, що повинні відповідати Статуту [1]. Спрямованість Правил процедури і доказування на врегулювання порядку здійснення доказування в МКС дозволяє стверджувати, що вони також відображають низку міжнародних стандартів доказування.

Істотно вплинули на формування міжнародних стандартів доказування міжнародні договори регіонального характеру, які ухвалені в межах Ради Європи та є обов'язковими для держав-учасниць. До них належать: Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р., ратифікована Законом України від 17 липня 1997 р. (далі – Європейська конвенція); Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 26 листопада 1987 р., ратифікована Законом України від 24 січня 1997 р. Зокрема, низка міжнародних стандартів доказування ґрунтується на закріпленому Європейською конвенцією праві на справедливий суд.

Не вдаючись до поглибленого аналізу наведених міжнародно-правових актів, потрібно вказати, що вони прямо не визначають стандарти доказування, проте закріплення в них міжнародних стандартів прав людини, зокрема у сфері здійснення кримінального судочинства, визначає вектор формування міжнародних стандартів доказування. На відміну від вітчизняного кримінального процесуального закону, який закріплює стандарти доказування, положення міжнародно-правових актів визначають напрями формування належних, допустимих і достовірних доказів, достатніх у своїй сукупності для ухвалення відповідного процесуального рішення, слугуючи орієнтиром як для міжнародних судових інституцій, так і для національних законодавців

країн-учасниць відповідних міжнародних договорів. Положення міжнародно-правових актів дозволяють виокремити низку міжнародних стандартів доказування, які впливають із закріплених ними прав людини: права на справедливий суд, права на свободу й особисту недоторканність, заборони катування тощо. Більшість цих положень відображає загальні вимоги до допустимості доказів, відображені в національному кримінальному процесуальному законі.

У науковій літературі міжнародні правові стандарти нерідко визначаються як принципи і норми міжнародного права [2, с. 667]. Водночас міжнародні стандарти доказування не можуть зводитися суто до принципів і норм міжнародного права, що пояснюється декількома аспектами.

По-перше, принципи і норми міжнародного права відіграють вагому роль у вирішенні справ міжнародними судовими інституціями, але не вичерпують поняття застосовуваного ними права. Так, аналіз положень ч. 1 ст. 21 Римського статуту і ч. 1 ст. 35 Європейської конвенції, а також сформованої на їхній основі судової практики дозволяє стверджувати, що разом із принципами і нормами міжнародного права МКС та Європейський суд із прав людини (далі – ЄСПЛ) використовують національне законодавство країн-учасниць, а МКС – також міжнародно-визнані стандарти – стандарти кримінального правосуддя, яких міжнародне співтовариство вважає необхідним дотримуватися [3, с. 423].

По-друге, принципи міжнародного права являють собою «узагальнені норми, що відображають характерні риси, а також основний зміст міжнародного права та володіють вищою юридичною силою» [4, с. 156], а норми міжнародного права – «створені угодою суб'єктів формально визначені правила, що встановлюють для них права та обов'язки, здійснення яких забезпечується юридичним механізмом» [4, с. 137]. Отже, принципи міжнародного права у результаті своєї узагальненості, а його норми завдяки притаманній їм формалізації не можуть вичерпно визначати міжнародні стандарти доказування. Як зауважує С.М. Ягофаров, «міжнародні стандарти – це комплекс, який динамічно розвивається та який не можна ототожнювати тільки із загальноновизнаними принципами і нормами міжнародного права, оскільки більшою мірою це лише морально-політичні зобов'язання, за рівнем реалізації яких можна отримати відповідь як про реальні процеси демократизації у суспільстві та характер взаємовідносин особи і держави, так і про наявний ступінь розвитку громадянського суспільства» [5, с. 33].

Положення міжнародно-правових актів створюють основу для формування міжнародних стандартів доказування в практиці міжнародних судових інституцій, зокрема МКС та ЄСПЛ. Міжнародні суди здійснюють тлумачення положень міжнародно-правових актів: МКС – застосованим міжнародним договорів (ч. 1 ст. 21 Римського статуту) [1], ЄСПЛ – Європейської конвенції та протоколів до неї (ч. 1 ст. 32 Європейської конвенції) [6]. У процесі здійснення правозастосування міжнародні судові інституції формують міжнародні стандарти доказування, які ґрунтуються на положеннях міжнародно-правових актів, та, з огляду на ч. 2 ст. 21 Римського статуту та ст. 30 Європейської конвенції, враховують їх під час ухвалення подальших рішень.

Отже, доречно виокремити конвенційний та інституційний механізми формування міжнародних стандартів доказування і зазначити пріоритет останнього. Конвенційний механізм їх формування утворюють положення міжнародно-правових актів, які закріплюють міжнародні стандарти прав людини у сфері здійснення кримінального судочинства: права на справедливий суд, права на свободу й особисту недоторканність, заборони катування тощо. Інституційний механізм формування міжнародних стандартів доказування утворює практика міжнародних судових інституцій, які створені та функціонують на основі міжнародних договорів. Більшість міжнародних стандартів доказування охоплюються інституційним механізмом, оскільки сформовані в практиці міжнародних судів.

Ознака соціальної зумовленості відображає соціальні чинники, що лежать в основі міжнародних стандартів доказування. З одного боку, необхідність їх існування зумовлюється завданнями міжнародних судових інституцій. Останні зумовлені міжнародною кримінальною юрисдикцією – правом міжнародних судових органів згідно зі своєю компетенцією розглядати і вирішувати кримінальні справи [7, с. 365]. На МКС покладається виконання завдань міжнародного кримінального судочинства, які полягають у здійсненні юрисдикції щодо осіб, відповідальних за злочини, вказані в Римському статуті, тобто здійснення правосуддя, захист жертв злочинів [8, с. 103]. На відміну від МКС, ЄСПЛ не здійснює правосуддя, а створений для забезпечення дотримання державами-учасницями їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами (ст. 19 Європейської конвенції) [6]. Тому на нього покладається завдання надання оцінки дотримання державами-учасницями прав людини та основоположних свобод, зокрема під час здійснення кримінального провадження національними органами досудового розслідування та судами.

З іншого боку, міжнародні стандарти доказування повинні відповідати міжнародним стандартам прав людини. Зокрема, ч. 3 ст. 21 Римського статуту передбачає, що застосування і тлумачення права відповідно до цієї статті повинно відповідати міжнародно визнаним правам людини і не допускати жодного несприятливого виокремлення за такими ознаками, як гендер, як це визначено в п. 3 ст. 7, вік, раса, колір шкіри, мова, релігія або віросповідання, політичні чи інші переконання, національне, етнічне чи соціальне походження, майновий, становий або інший стан [1]. Положення Європейської конвенції, що врегульовують правовий статус і порядок провадження в ЄСПЛ, такого правила не містять, хоча системний аналіз ст. ст. 1, 19 і ч. 1 ст. 32 Конвенції дозволяє стверджувати, що, здійснюючи її тлумачення і застосування, Суд виходить із визначених у р. І вказаної Конвенції та гарантованих державами-учасницями прав і свобод [6].

Ознака динамічності, притаманна міжнародним стандартам доказування, вказує на їх послідовний розвиток і постійне вдосконалення завдяки розширенню кола міжнародно-правових актів і напрацюванням судової практики міжнародних судових інституцій. Як зазначає С.М. Ягофаров, «усі документи, які належать до загальновизнаних принципів і норм, з'явилися на світ понад півстоліття тому <...>. Однак це в жодному разі не означає, що даний матеріал втратив свою соціальну цінність, навпаки, поточний стан можна охарактеризувати як перетворення закладених у них стандартів на нову якість, де сутнісне розуміння певних положень вже не поглинається визначальними поняттями та являє собою складну систему – конгломерат, що включає в себе як базовий стандарт, так і стандарти, тісно з ним пов'язані, але визнані вже як самостійні» [5, с. 28–29].

Притаманна міжнародним стандартам доказування ознака системності дозволяє відобразити їх тісний взаємозв'язок. Водночас варто звернути увагу на те, що міжнародні стандарти доказування тісно пов'язані з національними стандартами доказування. Як система правил доказування міжнародні стандарти доказування розкривають порядок формування належних, допустимих і достовірних доказів, достатніх у своїй сукупності для ухвалення відповідного кримінального процесуального рішення.

Розкриваючи сутність міжнародних правових стандартів прав людини, Н.Г. Беляєва зауважує, що за відсутності конституційної або іншої регламентації конкретного права, за наявності колізії чи сумісного застосування вони можуть мати значення самостійного нормативного регулятора, а не лише виступати нормативним мінімумом, який визначає рівень державної регламентації з допустимими відступами в тій або іншій державі у формі його перевищення чи конкретизації» [9, с. 13–14]. У частині міжнародних правових стандартів, закріплених міжнародно-правовими актами, така позиція відповідає ч. 2 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р., згідно з якою коли міжнародним договором України, який набрав чинності встановленим порядком, визначено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору [10]. У зв'язку із цим обгрунтовано є думка С.М. Ляхівненка, який вказує на те, що міжнародні правові стандарти є основою для узгодження міжнародного і національного права [2, с. 667].

Ознака загальнообов'язковості, притаманна міжнародним стандартам доказування, підсилюється завдяки обов'язковості як міжнародних договорів, ратифікованих Україною, так і судових рішень міжнародних судових інституцій, юрисдикція яких визнана Україною.

Обов'язковість міжнародно-правових актів ґрунтується на ч. 1 ст. 9 Конституції України, відповідно до якої чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [11]. Окрім того, ч. 1 ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» від 29 червня 2004 р. передбачає, що такі договори застосовуються передбаченим для норм національного законодавства порядком [12].

На обов'язковість рішень МКС вказується в ч. 1 ст. 105 Римського статуту, згідно з якою з дотриманням умов, які держава могла обумовити на підставі п. 1 (b) ст. 103, вирок про призначення покарання у вигляді позбавлення волі є обов'язковим для держав-учасниць, які за жодних обставин не можуть його змінювати [1]. За результатами розгляду конституційного подання Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського статуту МКС Конституційний Суд України у висновку від 11 червня 2001 р. у справі № 1–35/2001 (справа про Римський статут) визнав Римський статут МКС, ухвалений від імені України 20 січня 2000 р., який вноситься до Верховної Ради України для надання згоди на його обов'язковість, таким, що не відповідає Конституції України, у частині, що стосується положень абз. 10 преамбули та ст. 1 Статуту, за якими «Міжнародний кримінальний суд <...> доповнює національні органи кримінальної юстиції» [13]. Як зазначає О.Б. Кучер, станом на сьогодні Україна визнала юрисдикцію МКС *ad hoc* згідно з п. 3 ст. 12 Римського статуту як держава, що не є

учасницею Статуту, проте визнає його юрисдикцію щодо окремих подій, шляхом подання заяви Секретарю МКС [14, с. 181].

Обов'язковість рішень ЄСПЛ ґрунтується на ч. 1 ст. 46 Європейської конвенції, відповідно до якої держави-учасниці зобов'язуються виконувати остаточні рішення Суду в будь-яких справах, в яких вони є сторонами [6]. Ратифікуванням Європейської конвенції Україна цілковито визнала на своїй території дію ст. 46 вказаної Конвенції щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію ЄСПЛ в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції (ч. 1 ст. 1 Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 р.) [15]. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 2 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р., рішення ЄСПЛ є обов'язковим для виконання Україною відповідно до ст. 46 Конвенції [16]. Як зауважує Т.Г. Морщакова, «юридична обов'язковість рішень Європейського суду для всіх держав-учасників, які ратифікували Конвенцію, реально означає, що позиції з питань застосування даного міжнародного договору, які виробляються ним, набувають значення актуальних міжнародних стандартів, а сам Суд діє як унікальний механізм підтримання цих стандартів у національних практиках» [17, с. 15].

Висновки. Міжнародні стандарти доказування характеризуються такими ознаками: об'єктивністю, соціальною зумовленістю, динамічністю, системністю та загальнообов'язковістю. З огляду на наведені ознаки, міжнародні стандарти доказування являють собою систему закріплених у нормах міжнародних договорів, ратифікованих Україною, сформованих у практиці міжнародних судових інституцій, юрисдикція яких визнана Україною, правил, що забезпечують формування суб'єктом доказування достатньої сукупності належних, допустимих і достовірних доказів та досягнення за результатами їх оцінки рівня переконання, необхідного для ухвалення відповідного процесуального рішення.

Список використаних джерел:

1. Римский статут Международного уголовного суда, распространенный в качестве документа А/CONF.183/9 от 17 июля 1998 г. с дальнейшими изменениями и вступивший в силу 1 июля 2002 г. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588.
2. Ляхівненко С.М. Міжнародні правові стандарти: до визначення поняття та видової характеристики. Держава і право. 2011. Вип. 51. С. 666–672.
3. Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть: учебник для студентов юрид. факультетов и вузов. 3 изд., перераб. и доп. М.: Волтерс Клувер, 2008. 544 с.
4. Лукашук И.И. Международное право. Общая часть: учебник для студентов юрид. факультетов и вузов. 3 изд., перераб. и доп. М.: Волтерс Клувер, 2008. 432 с.
5. Ягофаров С.М. Международные стандарты по правам человека в сфере российского уголовного судопроизводства: дисс. ... канд. юрид. наук. Оренбург, 2005. 195 с.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р., ратифікована Законом України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
7. Буроменський М.В. Деякі судження про поняття міжнародного кримінального права. Вісник Академії правових наук України. 2003. № 2–3. С. 359–370.
8. Глотова С.В. Особенности международного уголовного судопроизводства (на примере Международного уголовного суда). Российский юридический журнал. 2011. № 3. С. 99–110.
9. Беляева Н.Г. Право на неприкосновенность частной жизни: соотношение международно-правовой и внутригосударственной регламентации: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Казань, 2000. 26 с.
10. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 р. № 1906-ІV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>.
11. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
12. Про міжнародні договори України: Закон України від 29 червня 2004 р. № 1906-ІV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15>.
13. Висновок Конституційного Суду України від 11 липня 2001 р. у справі № 1–35/2001 за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римського статуту Міжнародного кримінального суду (справа про Римський статут). URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01>.

14. Кучер О.Б. Україна та Міжнародний кримінальний суд: еволюція та розвиток взаємовідносин. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2014. Вип. 27. Т. 3. С. 179–181.

15. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Першого протоколу та протоколів № № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80>.

16. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3477–IV. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15>.

17. Стандарты справедливого правосудия (международные и национальные практики) / кол. авторов; под. ред. Т.Г. Морщаковой. М.: Мысль, 2012. 584 с.

УДК 343.34

ЛАТИШ К.В.

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КІБЕРВАНДАЛІЗМУ

В умовах цифрової епохи вандалізм набуває нових форм кібервандалізму та нового змісту. Тому важливими є висвітлені в статті проблеми криміналістичної характеристики кібервандалізму. Проаналізовано окремі елементи криміналістичної характеристики вандалізму, як-от предмет злочинного посягання, спосіб злочину, обстановка, час, особа злочинця, особа потерпілого та типові сліди.

Ключові слова: кібервандалізм, криміналістична характеристика, кібервандал, особа потерпілого.

В условиях цифровой эпохи вандализм трансформируется в новые формы кибервандализма и приобретает новый смысл. Поэтому важными для исследования являются освещенные в статье проблемы криминалистической характеристики кибервандализма. Проанализированы отдельные элементы криминалистической характеристики вандализма: предмет преступного посягательства, способ преступления, обстановка, время, личность преступника, личность потерпевшего, типичные следы.

Ключевые слова: кибервандализм, криминалистическая характеристика, кибервандал, личность потерпевшего.

In the digital era, vandalism is transformed into new forms of cyber vandalism and is gaining new meaning. Therefore, it is quiet significant to analyze issues of the criminalistics description of cyber vandalism. Some elements of forensic characteristics of vandalism are described, such as the subject of a criminal offense, the method of crime, the situation, time, the person of the offender, the victim's personality and typical traces.

Key words: cyber vandalism, forensic characteristic, cyber vandal, victim's person, information protection, threat of safety.

Вступ. Інтернет-простір – це не лише віртуальне середовище для обміну інформацією, але й недостатньо контрольоване правоохоронними органами «поле» для злочинів. Кіберзлочинність як негативне явище, з яким ведеться активна боротьба, поширене в усьому світі. В Україні лише останніми роками особливо гостро постала проблема кібербезпеки. У зв'язку із чим у прискореному режимі ухвалено Закон України «Про основні засади забезпечення

кібербезпеки України», приділено більше уваги реалізації Конвенції про кіберзлочинність, ратифікованій ще 2005 р. Питання інформаційної безпеки перейшло в площину стратегічних завдань кожної держави.

Постановка завдання. Метою статті є проведення аналізу та надання криміналістичної характеристики кібервандалізму, визначення її структури та опис окремих елементів з урахуванням практики сьогодення.

Результати дослідження. Вандалізм спостерігається в різних проявах, які кожного року модернізуються. Кібервандалізм – це несанкціонований доступ до інформації, який здійснюється за допомогою новітніх інформаційно-телекомунікаційних технологій та засобів, які дозволяють отримати такий доступ, а також можливість її викривити або іншим чином внести зміни (блокування, знищення, обмеження в доступі тощо).

Криміналістична характеристика – це система відомостей про криміналістично значущі ознаки цього злочину, що відтворює закономірні зв'язки між ними, слугує побудові й перевірці слідчих версій у розслідуванні вандалізму. Її метою є оптимізація процесу розкриття й розслідування злочину, а також вона сприяє:

- 1) розробленню окремих криміналістичних методик;
- 2) побудові типових програм і моделей розслідування злочинів;
- 3) визначенню напрямку розслідування конкретного злочину [4, с. 888].

Крім предмета посягання, криміналістична характеристика передбачає наявність системи таких елементів, як: спосіб злочину, час, місце, обстановка його скоєння, особа злочинця, типові сліди злочину. Криміналістична характеристика – це типова інформаційна модель криміналістично значущих особливостей злочину, заснована на науково зібраних та узагальнених даних [5, с. 67].

Під час вчинення вандалізму злочинець взаємодіє із предметами навколошнього середовища, але предметом злочинного посягання буде лише той, на який особа безпосередньо злочинно вплинула: наругалася, обмалювала, пошкодила, знищила, та (або) яким вона заволоділа без спеціальних на це повноважень. Взаємодія злочинця із предметом посягання пов'язана з появою різних змін предмета. «Ці зміни локалізуються: 1) на місці злочинної події; 2) на самому предметі і його частинах; 3) у місцях подальшого його знаходження, приховування, реалізації; 4) на злочинці (його комп'ютерних пристроях, інших носіях тощо); 5) на знаряддях злочину, технічних засобах, що використовувалися злочинцем» [8, с. 21].

Взаємозв'язок інформаційних технологій та безпеки останнім часом є дуже щільним, шкідливі комп'ютерні програми застосовують як зброю для вирішення деяких проблем. Усі стратегічні об'єкти мають автоматизовані системи управління, які можуть бути уражені комп'ютерними вірусами через певні мотиви (хуліганські, корисливі, політичні).

Спосіб злочину дозволяє зорієнтуватися в сутності того, що відбувається загалом, та в окремих обставинах правопорушення для ефективного розслідування злочину. Із криміналістичного погляду спосіб злочину є образом дій злочинця, що виражається у взаємозалежній системі операцій і прийомів підготовки, вчинення й приховування злочинів [6, с. 22]. Спосіб злочину відбивається в слідах-наслідках [9, с. 48–50].

Спосіб кібервандалізму може бути представлений тричленною системою: підготовчі дії, вчинення та приховування, однак зміст дій дещо відрізняється від традиційного. Так, підготовчі дії в разі кібервандалізму передбачають вивчення електронної системи, діагностики наявних ступенів захисту, визначення переліку необхідних для доступу технічних засобів [4, с. 886]. Зазначимо такі способи кібервандалізму:

- здійснення термінації трафіку (рефайл) із країн усього світу;
- незаконна маршрутизація трафіку на тимчасово окуповані території Луганської області з інших регіонів та території Російської Федерації, а також маршрутизація у зворотному напрямку, що полягає в телефонних дзвінках міжнародних операторів із порушенням встановленого порядку маршрутизації, підміні оригінального телефонного номера абонента закордонного оператора на номер абонента внутрішньої мережі [2];
- спам;
- несанкціонований доступ до реєстрів та інформації: крадіжка особистих даних, грошей через крадіжку даних карти тощо. Так, постійно спостерігаються несанкціоновані реєстраційні дії в Державному реєстрі прав на нерухоме майно;
- мережева DoS-атака (DDoS-атака) (Distributed Denial of Service), скоєна через віддалений доступ із використанням протоколів міжмережевої взаємодії шляхом відзеркалення (коли

IP-адреса джерела поширення підміняється на IP-адресу потерпілого) та посилення шкідливого трафіку, що спрямовується, зокрема, на такі сервери, як DNS-сервер та NTP-сервер.

Для створення окремого вірусу можуть використовуватися вкрадені офіційні сертифікати відомих виробників комп'ютерної техніки. Для ідентифікації вірусу необхідне вивчення його вихідного коду та мотивів застосування.

Водночас, як свідчить практика, усі вразливості, які вдалося ідентифікувати через кібервандалізм, намагаються оперативно ліквідувати для унеможливлення їх використання в майбутньому, тому зазвичай окремий вид вірус застосовується один раз.

Також для вчинення кібервандалізму можуть розроблятися різні стратегії, які полегшують подолання систем захисту для отримання доступу, серед них:

- соціальний інжиніринг (фішинг);
- претекстінг;
- несанкціоноване проникнення слідом за авторизованим користувачем;
- цілеспрямована стійка загроза (комплексна атака на носія інформації) [4, с. 886].

Одним зі способів дії вірусу є Diskcoder.C (ExPetr, PetrWrap, Petya, NotPetya), який вразив сервери та комп'ютерні пристрої на території всієї країни 2017 р. Так, здійснено несанкціонований доступ до персонального комп'ютера одного з розробників із метою отримання вихідних кодів програми "М.Е.Дос", в якій вбудовано бекдор (backdoor), за допомогою якого надалі встановлювався несанкціонований віддалений доступ під час оновлення зазначеної програми.

"М.Е.Дос" – це комп'ютерна програма, призначена для бухгалтерського документообігу. Вимагання викупу зашифрованих даних було нічим іншим як маскуванням для прикриття слідів злочинної діяльності (backdoor).

Розглянемо на прикладі несанкціоноване втручання в роботу мереж електрозв'язку, а саме створення та налаштування програмно-технічного обладнання, за допомогою якого можна несанкціоновано змінювати напрям голосового трафіку з мережі Інтернет у мережу GSM (GSM-рефайл).

Так, група осіб, які порушили вимоги п. 4 ч. 1 ст. 33, ч. 2 ст. 42, п. 9 ст. 58, ч. 1 ст. 63 Закону України «Про телекомунікації» від 18 листопада 2003 р., п. 32 р. 1 та п. 230 р. IV «Правил надання та отримання телекомунікаційних послуг», затверджених постановою Кабінету Міністрів України № 720 від 9 серпня 2005 р., п. 4.8 «Положення про діяльність операторів міжміського, міжнародного зв'язку телефонної мережі загального користування України та їх взаємодію між собою», затвердженого наказом Державного комітету зв'язку та інформатизації України № 19 від 14 лютого 2001 р., п. п. 1.1, 1.2, 1.3 наказу Державного комітету зв'язку та інформатизації України «Про порядок маршрутизації вхідного міжнародного телефонного трафіку» № 33 від 22 лютого 2000 р., за допомогою виготовленого обладнання міжнародний телефонний трафік, отриманий із мережі Інтернет, спрямовувала в телекомунікаційну мережу загального користування України шляхом підміни оригінальних номерів ініціаторів міжнародних телефонних викликів на мобільні телефонні номери операторів мобільного зв'язку України. Тобто наявне несанкціоноване втручання в роботу мереж електрозв'язку, що призвело до спотворення процесу оброблення інформації щодо міжнародного телефонного трафіку та до порушення встановленого порядку її маршрутизації.

Функції та завдання були чітко розподілені між учасниками групи: один займався білінгом; другий – налагоджував програмно-технічні засоби, збирав обладнання, а третій – розробляв за частини для обладнання, адміністрував систему.

Двоє із цих осіб були співробітниками ІТ-компанії, що мала офіційний доступ до програмних продуктів, які потім використовувалися в їхній злочинній діяльності. Так, вони, використавши несанкціоновано скопійовані програмні продукти, виготовили та налаштували програмно-технічне обладнання для GSM-рефайлу.

За частини для вказаного обладнання замовляли через Інтернет, отримували їх через філії фірм-перевізників («Автолюкс», «Нічний Експрес», «Міст Експрес». Так само замовлялися й одержувалися стартові пакети операторів мобільного зв'язку України, картки поповнення рахунків SIM-карт.

Для отримання голосового телефонного трафіку з мережі Інтернет орендовано сервер, для цього укладено договір про надання послуг. Після закінчення всіх підготовчих дій укладено договори про оплатне надання послуг із маршрутизації міжнародного телефонного трафіку в мережі операторів мобільного зв'язку України з окремими закордонними компаніями.

Отже, за допомогою виготовленого, розміщеного та підключеного обладнання для GSM-рефайлу маршрутизовано в мережу оператора мобільного зв'язку України ТОВ «Астеліт» понад 1 432 381 сек. голосового міжнародного трафіку [1].

Знаряддям вчинення кібервандалізму є спеціальне телекомунікаційне обладнання, програмне й апаратне забезпечення, комп'ютери, мобільні та комп'ютерні мережі.

У результаті дослідження з'ясовано, що кібервандалізм зумовлений такими чинниками:

– безконтрольність, хаос, безкарність, що стало наслідком реалізації принципів, закріплених у «Декларації незалежності кіберпростору», яку створив Джон Перрі Барлоу. Така неконтрольована свобода в Мережі спричинила поширення кібервандалізму, який із реальної царини перейшов у віртуальну. Тому вважаємо, що на цей віртуальний простір також поширюється «Теорія розбитих вікон» (Джеймс Вілсон і Джордж Келлінг);

– наявність слабого контролю та/або неналежний захист комп'ютерної програми, сайту або іншого предмета злочинного посягання, унаслідок чого такий предмет має багато вразливостей. Зазначену тезу підтверджує наукова концепція "routine activity theory", розробниками якої є Маркус Фелсон та Лоренс Коен;

– момент вчинення кібервандалізму обирається таким чином, щоби безпосередні протиправні дії були недоступними для зовнішнього спостереження, проте наслідки таких дій мають бути відкритими та доступними для споглядання широкому загалу (підтвердженням цього є принцип «економіки громадської уваги», як назвав його Брігенто).

Особу злочинця можна охарактеризувати як «віртуального вандала» (спамери, хакери, автори вірусів, кіберпанки, кібербулери, кібертролери), дії якого спрямовані на деструктивну діяльність у мережі Інтернет. До них можуть належати особи, які мають відповідну технічну освіту в галузі комп'ютерної техніки й інформаційних технологій, навіть школярі, які відвідують приватні школи із програмування, студенти профільних навчальних закладів, професійні розробники програмного забезпечення та інших продуктів, системні адміністратори, налаштувачі програмного забезпечення, тобто особи, які володіють спеціальними знаннями в галузі програмування. Тип характеру особистості неважливий. Для українського правозастосовувача такий вид особи злочинця є досить новим.

За допомогою інтернет-простору можна «створити себе» заново: придумати яскравий нік, створити імідж у Мережі, «грати» різні соціальні ролі, недосяжні в реальному житті, залишати образливі коментарі та вчиняти інші протиправні дії, які в реальному житті підпадають під кваліфікацію згідно із законодавством.

Зазвичай кібервандали безпосередньо очно не знайомі.

Спостерігається взаємозв'язок віку кібервандала з мотивом та способом вчинення злочину: якщо мотив та спосіб не завдають значної шкоди, а, наприклад, мають за мету самоствердження, то кібервандалом є особа віком від 14 до 22 років; чим старший за віком індивід, тим більша суспільна небезпечність його дій. Крім того, у «віртуального вандала» можна знайти значну кількість спеціалізованої літератури, зокрема з «хакінгу», захисту комп'ютерної інформації. Також є деякі особливості зовнішності такої особи, як-от специфічна зачіска, невивагливість в одязі та вживання жаргонізмів (наприклад, «крута мати» – материнська плата) [7, с. 30].

Кібервандалізм все частіше вчиняють цілі компанії й об'єднання, які самоідентифікуються. Серед них достатньо відомими є такі: «Незамітна рись» (Китай), «Бюро 121» (Пхеньян, Північна Корея), «Аксіома» (Китай), «Підрозділ 61398» («Коментаторська команда», «Панда із клошкою»), (Китай), «Група безпеки Аякс» (Іран), «Індивідуальні операції доступу» (Сполучені Штати Америки). Також варто зазначити такі:

– «Сирійська електронна армія» (Сірія), організована 2011 р., складається здебільшого зі студентів. Їхня протиправна діяльність характеризується традиційним вчиненням «зломів», атаками та неправомірним розміщенням неправдивої інформації на сайтах відомих інформаційних агентств, як-от New York Times, CNN, Washington Post, Time. Після завершення кібервандалізму на екрані з'являється надпис, яким кібервандали самоідентифікуються;

– "Tarsh Andishan" (на фарсі «Мислителі», або «Новатори») – хакерська група, яка фінансується державою та застосовує найсучасніші технології, наприклад, SQL-ін'єкції, нові експлойти, бекдори тощо. Частина цієї групи перебуває в Тегерані;

– «Стрекоза», або «Енергетичний ведмідь» (Східна Європа). Ця група створила власний шпійонський «троян» під назвою Backdoor.Oldrea, Trojan.Karagany. Визначним є те, що зараження таким вірусом можливе й через встановлення легального програмного забезпечення, під час використання спеціальних інтернет-сайтів, на яких серії редиректів використовуються таку кількість разів, доки Backdoor.Oldrea чи Trojan.Karagany не заразять системи потерпілого [10].

Багато організацій мають право відстежувати IP-адреси користувачів та їхню життєдіяльність в Інтернеті з метою подальшого таргетування реклами. Відкриваючи ту чи іншу веб-сто-

рінку, браузер надсилає тисячі запитів на різноманітні сервери для подальшого показу цільової реклами, статистичних даних тощо. Але в складі таких компаній є співробітники, які також мають доступ до цих персональних даних і можуть використовувати ці дані в злочинних цілях.

За рівнем кваліфікації кібервандалів диференціюють на осіб із розвиненими спеціальними навичками, а також скрипт-кідді, що діють за приписом, виконують послідовний список команд і фактично не розуміють складу здійснюваних дій. Окрему групу становлять хактивісти – особи, що використовують окремі спеціальні навички зі збирання інформації на користь правозахисної, природоохоронної або політичної діяльності. Специфіка знань, необхідних для роботи із програмним та апаратним забезпеченням, а також постійне вдосконалення електронних засобів спричиняють спеціалізацію кібервандалів. Крекери здійснюють зворотний інжиніринг та злам програмного забезпечення. Фрікери володіють прийомами порушення маршрутизації трафіку телефонних дзвінків [4, с. 886–887].

Усе вищезазначене щодо особи кібервандала стосується здебільшого саме виконавця, але встановити замовника, за його наявності у цій схемі, досить складно.

Найбільше кібервандалів зафіксовано в Китаї, Індонезії, Турції, Індії та Тайвані [3, с. 129–130].

До потерпілих належать державні структури, приватні компанії, а також пересічні громадяни, сайти, комп'ютерні програми яких зазвичай найменш захищені з різних причин (незнання, небажання використовувати сучасні методи захисту інформації тощо).

Сліди кібервандалізму досить важко ідентифікувати у зв'язку з тим, що кібервандали використовують спеціальні сервіси, за допомогою яких сліди маскуються або взагалі не залишаються, наприклад, такі, як VPN та Tor, а також через використання різних видів криптовалют для оплати замовлених кіберпослуг.

Висновки. Отже, вищезазначена криміналістична характеристика кібервандалізму є своєрідною прагматичною, інформаційною моделлю, складники якої змінюють свої головні ролі на другорядні залежно від конкретної слідчої ситуації. Елементи криміналістичної характеристики тісно пов'язані між собою та мають відповідні кореляційні взаємозв'язки.

Список використаних джерел:

1. Справа №1/2506/232/11 // Архів Деснянського районного суду м. Чернігова. 2011.
2. В Одесі кіберполіція припинила термінацію мобільного трафіку до РФ та українських окупованих територій. URL: http://mvs.gov.ua/ua/news/12724_V_Odesi_kiberpoliciya_pripinila_determinaciyu_mobilnogo_trafik_u_do_RF_ta_ukrainskih_okupovanih_teritoriy_FOTO.htm.
3. Валиахметова Г. Проблемы информационной безопасности в Азии. Известия Уральского федерального университета. Сер. 3 «Общественные науки». 2015. № 1 (137). С. 128–136.
4. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого; за ред. В. Тація та ін. Харків: Право, 2016. Т. 17: Кримінальне право / гол. редкол. В. Тацій. 2017. 1064 с.
5. Головин А. Частные криминалистические методики: проблемы структуры и качества. Криміналіст першодрукований (Криміналість первопечатный): міжнар. наук.-практ. юрид. журн. 2013. № 7. С. 67–74.
6. Колесниченко А., Коновалова В. Криминалистическая характеристика преступлений: учеб. пособие. Х.: Юрид. ин-т, 1985. 93 с.
7. Менжега М. Методика расследования создания и использования вредоносных программ для ЭВМ. М.: Юрлитинформ, 2009. С. 28–30.
8. Шевчук В. Методика розслідування контрабанди: проблеми теорії та практики: моногр. Х.: Гриф, 2003. 280 с.
9. Яблоков Н. Криминалістика: учебник для вузов. М.: БЕК, 1996. 318 с.
10. 9 современных хакерских групп, финансируемых государствами. URL: <https://www.factroom.ru/kriminal/hackers-government>.

УДК 343.977

ЛИСЕЮК А.М.
ГЕЙМАЛ М.В.

ПРОБЛЕМИ ЛЕГАЛІЗАЦІ ПРИВАТНОЇ ДЕТЕКТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

У статті розглянуто деякі проблемні питання щодо легалізації приватної детективної діяльності в Україні. Проаналізовано положення найбільш вдалих законопроектів щодо легалізації приватної детективної діяльності в Україні. Акцентовано увагу на найбільш дискусійних моментах наявних законопроектів, покликаних врегулювати приватну детективну діяльність на законодавчому рівні. Сформульовано пропозиції щодо законодавчого забезпечення такої діяльності в перспективі.

Ключові слова: приватна детективна діяльність, правове регулювання, приватний детектив, законопроект, проблеми.

В статье рассмотрены некоторые проблемные вопросы легализации частной детективной деятельности в Украине.

Проанализированы положения наиболее удачных законопроектов относительно легализации частной детективной деятельности в Украине. Акцентируется внимание на наиболее дискуссионных моментах существующих законопроектов, призванных урегулировать частную детективную деятельность на законодательном уровне. Сформулированы предложения по законодательному обеспечению такой деятельности в перспективе.

Ключевые слова: частная детективная деятельность, правовое регулирование, частный детектив, законопроект, проблемы.

The article deals with some problematic issues concerning the legalization of private detective activity in Ukraine.

The article analyzes the provisions of the most successful bills concerning legalization of private detective activity in Ukraine. The emphasis is placed on the most debatable points of existing draft laws designed to regulate private detective activity at the legislative level. Proposals on legislative provision of such activity in the future are formulated.

Key words: private detective activity, legal regulation, private detective, draft law, problems.

Вступ. Процес становлення та розвитку України як правової, демократичної та соціальної держави завжди супроводжувався низкою змін та перетворень, що відбувалися в тій чи іншій сфері. Органи внутрішніх справ не стали винятком і також реформовані. Однак великих «потрясінь» чи кардинальних змін не спостерігається за останні роки незалежності України.

Проте розпочатий ще 2014 р. процес цілковитої трансформації та перезавантаження всієї політичної системи суттєво вплинув на правоохоронні органи України. Сьогодні цей процес є найбільш значущим, кардинальним і потребує певного часу для його успішного завершення. За таких умов, коли рівень довіри населення до правоохоронних органів суттєво знизився, а Національна поліція України проходить складний етап становлення й адаптації, низка повноважень, прав та обов'язків, які покладалися на правоохоронні органи, тимчасово залишилися без належного контролю. Отже, особи, які потребували допомоги, змушені були звернутися до послуг приватних детективних структур. Саме тому актуальним є питання можливості отримання якісних, законодавчо врегульованих детективних послуг. Адже в Україні сьогодні приватна детективна

© ЛИСЕЮК А.М. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності (Національний університет державної фіскальної служби України)

© ГЕЙМАЛ М.В. – магістрант (Національний університет державної фіскальної служби України)

діяльність поки що законодавчо не врегульована, на відміну від більшості країн світу, де такий вид діяльності визнаний на державному рівні і є явищем звичайним, усталеним й достатньо унормованим національним законодавством.

Беручи до уваги досвід інших країн щодо протидії злочинності та забезпечення правопорядку, ми можемо спостерігати тенденції, пов'язані з усе більшою орієнтацією не тільки на традиційні поліцейські органи, але й на приватні правоохоронні організації (бюро, служби, установи) [1, с. 249].

Так, в Англії, наприклад, чисельність персоналу приватних охоронних і детективних фірм удвічі перевищує кількість співробітників поліції. У Сполучених Штатах Америки приватні служби безпеки мають бюджет, який на 50% перевищує бюджет усіх органів поліції країни разом узятих, і налічують понад 1,1 млн співробітників. У Ізраїлі (з населенням трохи більше 5 млн осіб) функціонує понад дві тисячі детективних і охоронних компаній, що є досить високим показником [1, с. 31]. Беручи до уваги вищезазначену інформацію, можна побачити тенденцію стрімкого розвитку детективної діяльності.

Саме тому легалізація цього виду діяльності в Україні дозволить збільшити можливості громадян України та їх об'єднань щодо захисту своїх законних прав та інтересів, збільшити надходження до бюджету завдяки сплаті податків суб'єктами приватної детективної (розшукової) діяльності, а також може сприяти поліпшенню криміногенної ситуації. Окрім того, ухвалення Закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» сприятиме поліпшенню міжнародного іміджу України як країни, в якій створені всі необхідні умови для реального захисту громадянами своїх прав, свобод і законних інтересів.

Значну увагу питанням приватної детективної діяльності приділили такі науковці, як: В. Бобрик, О. Пунда, І. Риженко, О. Чердиченко, В. Черков, С. Юрко. Проте в їхніх працях досліджено лише загальні аспекти даної тематики, проаналізовано окремі законопроекти. Тому зазначене коло питань потребує подальшого дослідження, що і зумовлює актуальність даної теми.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити проблемні питання легалізації приватної детективної (розшукової) діяльності в Україні, сформулювати пропозиції щодо правового регулювання даного виду діяльності. Наявні на цей час в Україні законопроекти щодо питань правового регулювання приватної детективної (розшукової) діяльності стануть саме тим інструментом, який забезпечить досягнення визначеної нами мети.

Результати дослідження. Щоби зрозуміти процес появи потреби в запровадженні інституту приватної детективної (розшукової) діяльності, варто звернутися до наявних законопроектів. На даний час розроблено низку законопроектів, метою яких є законодавче врегулювання приватної детективної (розшукової) діяльності як комплексу недержавних заходів, спрямованих на вдосконалення механізму забезпечення конституційних прав і свобод людини, захисту законних прав та інтересів юридичних осіб. Зокрема, проекти законів України «Про приватну детективну діяльність» (автор – народний депутат Ю. Кармазін) від 5 квітня 2000 р. № 5237, «Про приватну детективну діяльність» (автори – народні депутати В. Кафарський, О. Бандурка та В. Мойсик) від 7 квітня 2004 р. № 5380, «Про приватну детективну діяльність» (автори – народні депутати Ю. Кармазін, В. Онопенко та М. Онішук) від 1 липня 2004 р. № 5380–1, «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» (автор – народний депутат В. Мойсик) від 12 квітня 2010 р. № 6288, «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» (автори – народні депутати В. Швець, В. Малишев) від 13 грудня 2012 р. № 1093, «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» (автори – народні депутати М. Паламарчук, А. Кожем'якін, О. Продан, А. Тетерук) від 28 грудня 2015 р. № 3726.

Якщо проаналізувати вищезазначений перелік законопроектів, можна дійти висновку, що з моменту появи першої законодавчої ініціативи минуло більше 15 років, проте жоден із цих законопроектів не ухвалено. Хоча фактично приватною детективною діяльністю досить активно займаються не тільки фізичні особи, а й юридичні. Отже, цілком очевидно, що запровадження й функціонування приватної детективної діяльності повинно бути врегульовано національним законодавством.

Під час дослідження проблемних питань легалізації приватної детективної діяльності необхідно передусім дати оцінку поняттю даної діяльності та визначитися з вимогами до суб'єктів такої діяльності, зважаючи на неоднозначність закріплення даних дефініцій у законопроектах.

Наприклад, згідно із проектом закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» від 13 грудня 2012 р. № 1093, приватна детективна діяльність визначена так: «Приватна детективна (розшукова) діяльність – це дозволена органами внутрішніх справ діяльність

приватних детективів або приватних детективних підприємств, їх об'єднань та філій, з надання замовникам (фізичним і юридичним особам) на платній договірній основі детективних послуг із метою захисту їхніх законних прав та інтересів. Слід звернути увагу, що приватна детективна (розшукова) діяльність є за своєю сутністю підприємницькою діяльністю» [4].

У проєкті закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» від 28 грудня 2015 р. № 3726 зазначено, що «приватна детективна (розшукова) діяльність – дозволена органами Національної поліції України незалежна професійна діяльність приватних детективів або приватних детективних підприємств (агентств) щодо надання клієнтам на платній договірній основі детективних послуг із метою захисту їхніх законних прав та інтересів на підставах та в порядку, що передбачені цим Законом» [5]. Але водночас у ст. 5 даного проєкту визначено, що приватний детектив може займатися приватною детективною (розшуковою) діяльністю як самозайнята особа (тобто проводити незалежну професійну діяльність) або як фізична особа-підприємець. Отже, можна дійти висновку, що в даному проєкті недостатньо чітко визначено сутність приватної детективної діяльності, оскільки, з одного боку, вона вважається діяльністю самозайнятих осіб, а з іншого – підприємницькою.

На нашу думку, доцільним було б дати таке визначення приватної детективної (розшукової) діяльності: приватна детективна (розшукова) діяльність – передбачена цим Законом та дозволена органами Національної поліції України підприємницька діяльність приватних детективів або приватних детективних підприємств (агентств) щодо надання клієнтам на платній договірній основі детективних послуг із метою захисту їхніх законних прав та інтересів. Що стосується вимог до осіб, які мають намір займатися приватною детективною (розшуковою) діяльністю, то, на нашу думку, жодний із законопроєктів не відображає їх досить повно. Вважаємо, що перелік таких вимог потребує уточнення та доповнення, оскільки:

– по-перше, у більшості законопроєктів не встановлений віковий ценз для осіб, які бажають займатися приватною детективною (розшуковою) діяльністю. Вважаємо, що він має становити не менш ніж 22 роки. Це можна аргументувати так: саме в цьому віці особа отримує диплом про вищу освіту, що є обов'язковим, щоби займатися даним видом діяльності;

– по-друге, згідно зі ст. 5 Закону України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. № 1556–VII [3], встановлені такі рівні вищої освіти: початковий рівень (короткий цикл) вищої освіти; перший (бакалаврський) рівень; другий (магістерський) рівень; третій (освітньо-науковий) рівень; науковий рівень. У всіх запропонованих проєктах відповідна стаття не вказує на рівень вищої освіти, який повинен бути у приватного детектива;

– по-третє, наявність у статтях законопроєктів альтернативних умов, наприклад: «пройшов спеціальну підготовку з метою здійснення приватної детективної (розшукової) діяльності чи має стаж роботи в оперативних підрозділах або органах досудового розслідування не менше трьох років». Як результат, наявність стажу роботи у відповідних підрозділах звільняє особу від спеціальної підготовки.

Однак, на наш погляд, спеціальна підготовка повинна бути в усіх осіб, що мають намір займатися приватною детективною (розшуковою) діяльністю, не виключаємо варіанта, що дана підготовка може проводитися за різними програмами, залежно від досвіду роботи.

Пропонуємо норму відповідної статті проєкту закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» сформулювати так: «приватним детективом може бути громадянин України, який досяг віку 22 років, володіє державною мовою, має вищу юридичну освіту не нижче бакалаврського рівня, пройшов спеціальну підготовку для здійснення приватної детективної (розшукової) діяльності та отримав у встановленому порядку свідоцтво про право на заняття приватною детективною (розшуковою) діяльністю».

Окремої уваги потребують положення законопроєктів щодо порядку підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації осіб, які здійснюють приватну детективну (розшукову) діяльність. Так, наприклад, викликає сумніви доречність закріплення в ст. 16 проєкту закону України «Про детективну діяльність» від 1 липня 2004 р. № 5380–1 [6], у ст. 20 проєкту закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» від 12 квітня 2010 р. № 6288 [7], у ст. 20 проєкту закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» від 13 грудня 2012 р. № 1093 [4], у ст. 17 проєкту закону України «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» від 28 грудня 2015 р. № 3726 [5] норми щодо можливості підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації осіб, що здійснюють детективну діяльність, недержавними закладами освіти, оскільки такі заклади не можуть надати освітні послуги в повному обсязі за напрямками детективної діяльності. Вони не мають відповідного технічного оснащення (тири, спецтехніка)

та педагогічного забезпечення (інструктори з тактики, вогневої підготовки, спеціальної фізичної підготовки тощо). Отже, маємо ще одну пропозицію. Міністерству внутрішніх справ України доречно визначити вищі навчальні заклади зі специфічними умовами навчання, які входять до його сфери управління та будуть відповідати за цей напрям роботи.

Також вважаємо, що приватна детективна (розшукова) діяльність повинна бути ліцензованою, оскільки така діяльність пов'язана із здійсненням заходів, які можуть стосуватися приватного життя людини, інтересів юридичної особи, комерційної та банківської таємниці, отже, потребує особливого регулювання та контролю.

У результаті аналізу закордонного досвіду законодавчого регулювання приватної детективної діяльності можна дійти висновку, що в більшості країн світу така діяльність має відповідне ліцензування. Так, у Сполучених Штатах Америки, у більшості штатів (40 із 50) для виконання детективних функцій необхідна спеціальна ліцензія, яка видається владою даного штату, за наявності такої ліцензії детектив має право займатися охоронно-пошуковою діяльністю (залежно від класу ліцензії) тільки на території того штату, де він отримав дану ліцензію [1, с. 250].

Ще одним дискусійним положенням законопроектів є те, що закріплює права й обов'язки суб'єктів приватної детективної (розшукової) діяльності. Зокрема, ми вважаємо, що до переліку прав приватного детектива доцільно додати право на проведення усного опитування громадян та посадових осіб (за їхньою згодою). Крім того, деякі із закріплених у законопроектах прав суб'єктів такої діяльності за чинним законодавством збігаються з функціями правоохоронних органів, що ставить під сумнів правомірність таких дій суб'єктами приватної детективної (розшукової) діяльності, оскільки, відповідно до чинного законодавства, можливість отримання інформації, що охороняється законом, про фізичну особу без її згоди, про її особисте та сімейне життя також, мають тільки правоохоронні органи.

Чинне законодавство обмежує втручання в особисте життя громадян.

Так, у ст. 32 Конституції України визначено: «Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини» [2]. Щоби приватна детективна діяльність узгоджувалася з недоторканністю приватного і сімейного життя, вона має підлягати належній правовій регламентації. Тому вважаємо за необхідне акцентувати увагу на обов'язковості законодавчого закріплення таких норм:

- по-перше, перелік детективних прав має бути вичерпним (більшість законопроектів містять невичерпний перелік прав приватного детектива);
- по-друге, окремі дії суб'єктів приватної детективної (розшукової) діяльності повинні проводитися суто за згодою фізичних та юридичних осіб;
- по-третє, потребує чіткої регламентації порядок проведення внутрішнього огляду суб'єктами приватної детективної (розшукової) діяльності споруд, приміщень, інших об'єктів;
- і нарешті, необхідне визначення порядку та вимог щодо змісту, оформлення, строків розгляду письмового звернення приватного детектива (приватного детективного агентства) до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також до фізичних осіб.

Зрозуміло, що, окрім законодавчо закріплених прав, повинні бути чітко регламентовані обов'язки суб'єктів приватної детективної (розшукової) діяльності. Проаналізувавши вищезазначені законопроекти, ми дійшли висновку, що всі вони потребують доопрацювання й уточнень. Так, наприклад, серед обов'язків суб'єктів приватної детективної (розшукової) діяльності, на нашу думку, варто передбачити обов'язок «повідомляти уповноважені правоохоронні органи про всі виявлені (одержані) суб'єктом приватної детективної (розшукової) діяльності докази вчинення злочинів, на відповідну вимогу передавати їх у розпорядження правоохоронних органів».

Варто зазначити, що проекти законів України «Про приватну детективну діяльність» від 7 квітня 2004 р. № 5380 [6] і «Про приватну детективну (розшукову) діяльність» від 13 грудня 2012 р. № 1093 [4] взагалі не містять окремої статті щодо обов'язків суб'єктів приватної детективної (розшукової) діяльності.

У свою чергу, вбачається доречним проаналізувати перелік обмежень та заборон, які містять розглянуті законопроекти. Так, деякі законопроекти містять достатньо об'ємний перелік заборон, окремі з яких, на нашу думку, є зайвими. Наприклад, у ст. 18 проекту закону України «Про приватну детективну діяльність» від 5 квітня 2000 р. № 5237 [9], ст. 10 проекту закону України «Про приватну детективну діяльність» від 1 липня 2004 р. № 5380–1 [5], ст. 21 проекту закону

України «Про приватну детективну діяльність» від 7 квітня 2004 р. № 5380 [6] передбачено таку заборону, як здійснення кіно- і фотозйомки, відео- та аудіозапису в службових та інших приміщеннях без згоди власників цих приміщень або уповноважених ними осіб. Водночас здійснення таких дій прямо заборонено чинним законодавством, зокрема Цивільним кодексом України. Хоча в усіх інших законопроектах міститься достатньо обмежений перелік заборон для суб'єктів приватної детективної діяльності. Так, приватним детективам під час здійснення приватної детективної (розшукової) діяльності забороняється:

1) приховувати від правоохоронних органів факти скоєних злочинів (кримінальних правопорушень) чи злочинів, які готуються, що стали відомими в процесі здійснення приватної детективної (розшукової) діяльності;

2) видавати себе за суб'єктів оперативно-розшукової діяльності, співробітників правоохоронних органів, представників інших державних органів;

3) збирати відомості, що пов'язані з особистим життям, з політичними та релігійними переконанням окремих осіб (без надання на це письмової згоди такої особи);

4) передавати своє свідоцтво або посвідчення для використання іншим особам.

Саме тому вважаємо за необхідне доповнити даний перелік такими пунктами, як: заборона щодо фальсифікації інформації та/або введення в оману клієнта; заборона здійснювати дії, які погрожують життю, здоров'ю, честі, гідності та майну громадян; заборона розголошувати інформацію, що була зібрана в процесі договірних зобов'язань щодо відомостей про клієнта, зокрема відомостей, що стосуються питань забезпечення життя чи здоров'я громадян, використовуючи їх не на користь інтересів клієнта або в інтересах третіх осіб.

Варто зазначити наявність інших недоліків у розглянутих законопроектах (наприклад, деякі положення законопроектів дублюють одне одного, потребують змістовного доопрацювання або не узгоджуються з іншими законодавчими актами).

Висновки. Отже, можна стверджувати, що запропоновані на цей час законопроекти потребують суттєвих доопрацювань, оскільки неповною мірою та нечітко регулюють питання приватної детективної (розшукової) діяльності. Ми проаналізували та дослідили найбільш очевидні проблемні питання легалізації приватної детективної діяльності в Україні, запропонували шляхи вирішення цих проблем, але в межах однієї статті неможливо охопити всі аспекти досліджуваного питання, тому надалі є потреба продовжувати вивчення й аналіз цієї тематики.

Список використаних джерел:

1. Черков В., Попов П. Приватна детективна діяльність в розвинутих країнах світу. Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. 2010. № 2. С. 248–259.
2. Конституція України № 254к/96-ВР від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
3. Про вищу освіту: Закон України № 1556-VII від 1 липня 2014 р. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/page3>.
4. Про приватну детективну (розшукову) діяльність: проект Закону України № 1093 від 13 грудня 2012 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45071.
5. Про приватну детективну (розшукову) діяльність: проект Закону України № 3726 від 28 грудня 2015 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57580.
6. Про детективну діяльність: проект Закону України № 5380I від 1 липня 2004 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=53801&skl=5.
7. Про приватну детективну (розшукову) діяльність: проект Закону України № 6288 від 12 квітня 2010 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=53801&skl=7.
8. Про детективну діяльність: проект Закону України № 5380 від 7 квітня 2004 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=5380&skl=5.
9. Про приватну детективну діяльність: проект Закону України № 5237 від 5 квітня 2000 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=8121.
10. Пояснювальна записка до проекту Закону України № 1093 від 13 грудня 2012 р. «Про приватну детективну (розшукову) діяльність». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=45071.

УДК 343.115

НЕВОДНИЧА Л.О.
АБРАМЯНЦ А.В.

СУД ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ: ЧИ БІЛЬШЕ – ЗНАЧИТЬ КРАЩЕ?

Розглянуто питання необхідності вдосконалення чинного законодавства в частині кількісного складу суду присяжних. Акцентовано увагу на європейському досвіді та законодавчих ініціативах із цього питання. Висвітлено проблематику щодо категорії злочинів, у розгляді яких передбачено участь присяжних.

Ключові слова: кримінальний процес, суд присяжних.

Рассмотрены вопросы необходимости совершенствования действующего законодательства в части количественного состава суда присяжных. Акцентируется внимание на европейском опыте и законодательных инициативах по этому вопросу. Освещена проблематика по категории преступлений, при рассмотрении которых предусмотрено участие присяжных.

Ключевые слова: уголовный процесс, суд присяжных.

It was considered the issues of the need to improve the current legislation regarding the quantitative composition of the jury. Attention is focused on European experience and legislative initiatives on this issue. The problems of the category of crimes covered by the jury are highlighted.

Key words: criminal proceeding, jury.

Вступ. Україною 1997 р. ратифіковано Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, у ст. 6 якої закріплено, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, установленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення [1].

Одним із проявів демократичної системи судочинства, що базується на принципах гуманізму та верховенстві права, є участь народу в здійсненні правосуддя.

Відповідно до ч. 1, 4 ст. 124 Конституції України, правосуддя в державі здійснюється виключно судами; народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних [2]. У ч. 1 ст. 127 Основного закону встановлено, що правосуддя здійснюють професійні судді та, у визначених законом випадках, присяжні. Згідно із ч. 2 ст. 129 Конституції України, судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних.

Вивченню інституту суду присяжних присвятили свої роботи такі відомі вчені, як: Ю. Бисага, О. Костюченко, В. Кульчицький, В. Маляренко, М. Михеєнко, А. Молдован, В. Нор, І. Перлов, Ю. Стецовський, В. Тertiшник, І. Фойницький, О. Яновська й інші. Проте дискусії щодо ефективності діяльності цього інституту не вщухають.

У зв'язку із цим доцільним є дослідження питання необхідності вдосконалення чинного законодавства в частині кількісного складу суду присяжних, а також можливості забезпечення участі присяжних не лише в кримінальних провадженнях щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі.

© НЕВОДНИЧА Л.О. – старший викладач відділу підготовки прокурорів з підтримання публічного обвинувачення в суді (Інститут підвищення кваліфікації прокурорів Національної академії прокуратури України)

© АБРАМЯНЦ А.В. – викладач відділу підготовки прокурорів з підтримання публічного обвинувачення в суді (Інститут підвищення кваліфікації прокурорів Національної академії прокуратури України)

Постановка завдання. Мета статті – на підставі світового досвіду дослідити оптимальний склад суду присяжних у кримінальному провадженні, а також категорії злочинів, під час розгляду яких передбачена участь присяжних.

Результати дослідження. Результатом реалізації стратегічного курсу європейської інтеграції України, серед іншого, стало ухвалення 2012 р. Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК) [3], який попередньо даяв схвальну оцінку Директорату з питань правосуддя та захисту людської гідності Генерального директорату I – Права людини і верховенство права Ради Європи (далі – Експертний висновок РЄ) [4].

Зважаючи на те, що українським законодавством імплементовано континентальну (європейську) систему правосуддя, КПК передбачена така модель суду присяжних, яка існує в більшості європейських держав [5].

Зокрема визначено, що кримінальне провадження в суді першої інстанції щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі, за клопотанням обвинуваченого може здійснюватися судом присяжних у складі двох професійних суддів і трьох присяжних (ч. 3 ст. 31 КПК) [3].

Така практика пройшла в Україні піввікову апробацію за Кримінально-процесуальним кодексом України (1960 р.), яким була передбачена участь народних засідателів (два професійні судді і три народні засідателі) у розгляді кримінальних справ, в яких пред'явлено обвинувачення у вчиненні особливо тяжкого злочину, за який може бути призначене покарання у вигляді смертної кари / довічного позбавлення волі.

Запровадження 2012 р. інституту присяжних у такому вигляді в Експертному висновку відзначено так: «П. 1 ст. 6 Європейської конвенції встановлює право на розгляд справи «незалежним і безстороннім судом, встановленим законом», і залишає на розсуд творців національних норм регулювання питань підсудності та складу суду, за умови гарантій незалежності та неупередженості судової влади. Склад судів, передбачений у цій статті, загалом здається адекватним, уможливаючи ухвалення рішення в справі суддею одноосібно, якщо покарання не таке серйозне, передбачаючи можливість суду у складі трьох суддів у справах про вчинення тяжких злочинів та можливість обвинуваченому постати перед змішаним судом присяжних у справах, в яких передбачено покарання довічним позбавленням волі» (п. 96) [4].

Також в Експертному висновку зазначено, що обрана модель є змішаним судом присяжних і цілком сумісна з Європейською конвенцією (п. 236) [4].

Незважаючи на це, із часу ухвалення КПК запропоновано кілька законопроектів для вдосконалення інституту суду присяжних.

Так, проектом закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо суду присяжних» від 9 грудня 2015 р. № 3608 [6], крім іншого, пропонувалося визначення двох форм діяльності суду присяжних, а саме малого журі (шість присяжних) та великого журі (дванадцять присяжних), які розглядають справи щодо злочинів, за вчинення яких передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк більше десяти років, та особливо тяжких злочинів відповідно.

Законопроект «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України, Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо вдосконалення функціонування суду присяжних в Україні» від 21 серпня 2017 р. № 7022-1 [7] спрямований на запровадження класичної (англо-американської) моделі суду присяжних. Зокрема йдеться про внесення змін до ст. 31 КПК, відповідно до яких «суд присяжних здійснює судовий розгляд у складі одного професійного судді та дванадцяти присяжних».

Вибіркове вивчення інституту присяжних в Європі свідчить про те, що така кількість присяжних є невмотивовано перебільшеною та необґрунтованою. Так, у Франції, Іспанії та Швейцарії суд присяжних складається з дев'яти осіб, у Німеччині й Італії – із шести присяжних, у Греції – з п'яти присяжних, у Швеції – лише троє присяжних.

У Франції дев'ять народних засідателів засідають із трьома професійними суддями, у Греції в єдиній колегії беруть участь троє професійних суддів і п'ятеро присяжних, в Італії колегія присяжних формується в складі двох суддів-професіоналів і шістьох присяжних, в Австрії суд шефів складається із двох професійних суддів і двох присяжних [8].

Незважаючи на те, що в зазначених країнах існує змішана модель суду присяжних, це не позбавляє присяжних можливості мати реальну процесуальну вагу і впливати на судові рішення. Наприклад, у Кримінальному процесуальному кодексі Франції визначено, що рішення в кримінальному провадженні ухвалюється шляхом таємного голосування – суд і журі радяться, а потім голосують за допомогою подання бюлетенів. Рішення ухвалюється більшістю голосів [9].

Крім того, збільшення кількості присяжних є також економічно недоцільним та невиправданим.

Законом України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. № 1402–VIII передбачено, що присяжним за час виконання ними обов'язків у суді виплачується винагорода, розрахована, виходячи з посадового окладу судді місцевого суду, а також відшкодовуються витрати на проїзд і наймання житла, виплачуються добові. Усі виплати здійснюються коштом бюджетної програми (ст. 68 Закону) [10].

Водночас визначено, що базовий розмір посадового окладу судді місцевого суду становить 30 прожиткових мінімумів для працездатних осіб, розмір якого встановлено на 1 січня календарного року (п. 1 ч. 3 ст. 135 Закону).

Відповідно до Закону України «Про Державний бюджет України на 2017 р.» від 21 грудня 2016 р. № 1801–VIII, з 1 травня 2017 р. прожитковий мінімум для працездатних осіб становить 1 624 гривні [11]. Шляхом нескладних математичних дій визначаємо, що щоденна базова винагорода судді місцевого суду становить 2 320 гривень, тобто коли йдеться про трьох присяжних, ця сума становить приблизно 7 тисяч гривень, без урахування витрат на проїзд і наймання житла.

За даними Державної судової статистики, у 2016 р. судами України до довічного позбавлення волі засуджено 37 осіб [12]. Як свідчить практика, судовий розгляд кримінальних проваджень про злочини, за які передбачено довічне позбавлення волі, триває декілька днів. Навіть якщо припустити, що суд присяжних заслухав провадження за два дні, то й тоді сума винагороди трьом присяжним перевищуватиме півмільйона гривень. Нагадаю, для прикладу ми взяли лише ті кримінальні провадження, де осіб вже засуджено до довічного позбавлення волі, а не всі кримінальні провадження за злочини, за які передбачається довічне позбавлення волі.

Запровадження суду присяжних у кількості 6 чи 12 осіб та такої ж кількості запасних присяжних збільшує наведену суму в рази, проте не гарантує покращення якості й ефективності правосуддя в Україні.

Певно, із цих причин навіть в економічно розвинених правових державах суд присяжних використовується лише під час розгляду найбільш тяжких та резонансних кримінальних проваджень. Так, у Канаді щорічно судом присяжних розглядається лише 1% кримінальних справ, в Англії – майже 2%, у Сполучених Штатах Америки – приблизно 3% [13].

Не варто також забувати, що з кожним роком злочини стають усе більш складними і заплутаними, їх розгляд потребує спеціальних пізнань, у цьому сенсі дуже складним стає «становище юридично необізнаних осіб, якими є присяжні» [14].

Інститут суду присяжних покликаний забезпечити надійний захист основних прав, свобод і законних інтересів обвинуваченого (підсудного) від незаконного і необґрунтованого засудження, зменшити ймовірність висунення незаконного та необґрунтованого обвинувачення. Тому визначений чинним законодавством кількісний склад суду присяжних повною мірою забезпечує виконання покладених на нього завдань, сприяє збільшенню правосудних рішень, зменшенню корупційних проявів у судах, підвищенню довіри до судочинства. Він цілком відповідає демократичним правовим принципам Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та є економічно обґрунтованим.

Інше питання, яке є предметом тривалих дискусій, – це категорії злочинів, судовий розгляд кримінальних проваджень щодо яких може бути проведено судом присяжних.

Як уже зазначалося, сьогодні законодавець визначив, що це кримінальні провадження щодо злочинів, за вчинення яких передбачено довічне позбавлення волі (ч. 3 ст. 31 КПК) [3].

Проте останнім часом ми бачимо численні спроби шляхом законодавчих ініціатив розширити категорії злочинів, судовий розгляд кримінальних проваджень щодо яких може бути проведено судом присяжних.

Зокрема, у законопроекті від 9 грудня 2015 р. № 3608 пропонувалося здійснювати судові провадження в суді першої інстанції судом присяжних щодо злочинів, за вчинення яких передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк більше десяти років, тобто за вчинення особливо тяжких злочинів [6].

У проєкті закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України, Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо удосконалення функціонування суду присяжних в Україні» від 21 серпня 2017 р. № 7022–1 [7] також йдеться про особливо тяжкі злочини, але в редакції ч. 5 ст. 12 Кримінального кодексу України зазначено: «щодо злочинів, за вчинення яких передбачено покарання у виді штрафу в розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі <...>».

Автори законопроекту «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку розгляду кримінальних проваджень колегіально судом та судом присяжних» від 10 серпня 2017 р. № 7022 вважають за необхідне до особливо тяжких злочинів додати ще й тяжкі злочини, «за вчинення яких передбачено покарання у вигляді позбавлення волі на строк більше восьми років або довічного позбавлення волі <...>» [15].

Таку законодавчу ініціативу вони аргументують тим, що в багатьох країнах суд присяжних розглядає кримінальні провадження щодо тяжких та особливо тяжких злочинів.

У пояснювальній записці вони зазначають, що, відповідно до положень Кримінально-процесуального кодексу Республіки Болгарія, суд повинен слухати кримінальні справи в першій інстанції в складі одного судді та двох присяжних у випадку, коли покарання за вчинений злочин передбачає покарання у вигляді позбавлення волі строком більш ніж на 5 років, та у складі двох суддів та трьох присяжних засідателів, коли покарання за вчинений злочин передбачає покарання у вигляді позбавлення волі строком не менш ніж 15 років або тяжче покарання.

У Кримінально-процесуальному кодексі Канади закріплено, що коли обвинувачений обирає бути судимим суддею або суддею провінційного суду, залежно від обставин генеральний прокурор може вимагати для обвинуваченого бути підданим правосуддю судом, що складається із судді та присяжних, якщо тільки скоєне правопорушення не призводить до покарання у вигляді позбавлення волі на строк 5 років чи менше.

У Грузії суд присяжних повинен складатися з не менш як 6 присяжних засідателів у справах середньої тяжкості злочину, з не менш як 8 присяжних засідателів у справах великої тяжкості злочину, з не менш як 10 присяжних засідателів у справах особливо великої тяжкості злочину [15].

Головним аргументом на користь запропонованих змін автори зазначених законопроектів вважають положення ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) у частині права на незалежний і безсторонній суд [6; 7; 15]. На їхню думку, у наведеній нормі йдеться саме про суд присяжних як справедливий, незалежний та безсторонній суд.

Нагомість в умовах активного реформування судової системи України та необхідності відновлення довіри суспільства до судової влади така позиція може призвести до зворотного результату.

Основним законом нашої держави визначено, що суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права (ст. 129). Нині вживаються належні заходи, щоби незалежність суддів була не лише гарантована Конституцією, а й дотримувалася на практиці, зокрема щодо забезпечення прозорого відбору в судді, їхньої незалежності, адекватного матеріального та соціального забезпечення тощо.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. № 1402–VIII дістав позитивні відгуки та схвальну оцінку Венеціанської комісії на її 70-й пленарній сесії (Венеція, 16–17 березня 2007 р.) [16], а також у висновку ОБСЄ/БДПІЛ щодо Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 30 червня 2017 р. № JUD-UKR/298/2017 [RJU/AT] [17] визнаний таким, що відповідає міжнародним стандартам.

Тому сьогодні першочерговим завданням, насамперед законодавців, повинно бути додання максимуму зусиль до того, щоби схвалені ними закони реально почали працювати в державі, забезпечуючи таким чином незалежність та прозорість судівництва, підвищення якості послуг судової системи для громадян, дотримання європейських стандартів і наближення до кращих практик відправлення правосуддя.

Крім того, за даними Державної судової статистики, у 2016 р. судами України з постановленням вироків розглянуто майже 80 тисяч кримінальних проваджень [12]. Навіть якщо врахувати, що кожним п'ятим вирок було затверджено угоду (про примирення чи про визнання винуватості), та припустити, що з решти – половина про злочини невеликої чи середньої тяжкості, то й тоді частка кримінальних проваджень, судовий розгляд щодо яких авторами наведених законопроектів пропонується проводити судом присяжних, становитиме понад 30 тисяч. Постає питання: чи доцільними й ефективними в сучасних економічних умовах є запропоновані зміни до законодавства?

Висновки. У підсумку необхідно зазначити, що нині КПК України чітко регламентовані засади та процедура участі суду присяжних у кримінальному провадженні. Запроваджена в ньому континентальна модель участі народу в здійсненні правосуддя має деякі переваги і в умовах реформування основних векторів держави, зокрема реформування судової системи, сьогодні є для України більш прийнятною.

Проблема ж оптимальної процесуальної форми суду присяжних є дискусійною, про що свідчать позиції як науковців, так і законодавців та міжнародних експертів. А на запитання «суд присяжних в Україні: чи більше – значить краще?» відповідь лише час.

Список використаних джерел:

1. Конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
2. Конституція України: Закон від 28 червня 1996 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651–VI. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
4. Висновок щодо проекту Кримінального процесуального кодексу України, підготовлено Директоратом з питань правосуддя та захисту людської гідності Генерального директорату I – Права людини і верховенство права, на підставі експертизи Лорени Бахмайєр-Вінтер, Джереми Макбрайда, Еріка Сванідзе. К., 2011. 91 с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 ч. / за заг. ред. В. Тація та ін. Х.: Право, 2012. Ч. 2. 168 с.
6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо суду присяжних: проект закону України від 9 грудня 2015 р. № 3608. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc2_5_1_J?ses=10009&num_s=2&num=3608&date1=&date2=&name_zp=&out_type=&id=.
7. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України, Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо удосконалення функціонування суду присяжних в Україні: проект закону України від 21 серпня 2017 р. № 7022–I. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62420.
8. Бомов О., Тиссен О. К вопросу о количественном составе коллегии присяжных заседателей. Адвокатская практика. 2009. № 1. С. 37–39.
9. Урсуляк О. Суд присяжних у континентальному типі правових систем : деякі історико-правові аспекти. URL: http://www.pap.in.ua/3-2_2013/1/Ursuliak%20O.V..pdf.
10. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 р. № 1402–VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/print1505312228429499>.
11. Про Державний бюджет України на 2017 р.: Закон України від 21 грудня 2016 р. № 1801–VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1801-19>.
12. Державна судова статистика. URL: http://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/2016_zvit.
13. Суд присяжних. URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Суд_присяжних.
14. Молдован А. Кримінальний процес: Україна, ФРН, Франція, Англія, США: навч. посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2009. 325 с.
15. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку розгляду кримінальних проваджень колегіально судом та судом присяжних: законопроект від 10 серпня 2017 р. № 7022. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62400.
16. Висновок щодо законопроекту про судоустрій та законопроекту про статус суддів України, схвалений Венеціанською комісією на її 70-й пленарній сесії (Венеція, 16–17 березня 2007 р.). URL: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/.pdf>.
17. Висновок ОБСЄ/БДПІІ щодо Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 30 червня 2017 р. № JUD-UKR/298/2017 [RJU/AT]. URL: <http://www.osce.org/uk/odihr/335431?download=true>.

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОСТУПКІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ

Статтю присвячено проблемним питанням запровадження досудового розслідування кримінальних проступків у сучасних умовах. Проаналізовано та визначено основні європейські стандарти щодо проступків крізь призму практики Європейського суду з прав людини. Зроблено висновок, що за правовою природою окремі адміністративні правопорушення мають суто кримінально-правовий характер, а тому правоохоронні й судові органи мають забезпечувати відповідний захист прав людини. Проаналізовано положення Проекту Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень № 7279-д й унесено пропозиції щодо вдосконалення відповідного правового поля.

Ключові слова: право на справедливий суд, досудове розслідування, дізнання, кримінальні проступки, дізнавач.

Статья посвящена проблемным вопросам введения досудебного расследования уголовных проступков в современных условиях. Проанализированы и определены основные европейские стандарты в сфере уголовных проступков сквозь призму практики Европейского суда по правам человека. Сделан вывод, что по правовой природе отдельные административные правонарушения имеют чисто уголовно-правовой характер, а поэтому правоохранительные и судебные органы должны обеспечивать соответствующую защиту прав человека. Проанализированы положения Проекта Закона о внесении изменений в некоторые законодательные акты Украины относительно упрощения досудебного расследования отдельных категорий уголовных правонарушений № 7279-д и внесены предложения по совершенствованию соответствующего правового поля.

Ключевые слова: право на справедливый суд, досудебное расследование, дознание, уголовные проступки, дознаватель.

The article deals with the topical issues on the implementation of pre-trial investigation of criminal offenses in modern conditions. Main European standards on the offenses through the prism of the European court on human rights practice is analyzed and defined. The conclusion is made that according to the legal nature separate administrative offenses have criminal-legal nature, that is why law enforcement agencies and judicial bodies must provide for the appropriate defense of human rights. Draft law regulations on introducing the changes to some legal acts of Ukraine on simplification of pre-trial investigation of separate categories of criminal offenses № 7279-д is analyzed and the propositions on improvement of the given legal field were introduced.

Key words: right to a fair trial, pre-trial investigation, interogation, criminal offenses, interogator.

Вступ. Із прийняттям і набранням чинності Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України) відбулось запровадження на законодавчому рівні особливостей досудового розслідування кримінальних проступків, а також зміна підходів до поняття «дізнання». Водночас жодних змін до Кримінального кодексу України (далі – КК України) чи Кодексу

України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) не унесено, а положення КПК України, які стосуються кримінального провадження щодо кримінальних проступків, будуть уведені в дію одночасно з набранням чинності законом України про кримінальні проступки. Разом із тим в умовах тотального зростання злочинності в Україні органам досудового розслідування досить важко виконувати свої повноваження щодо забезпечення швидкого розслідування кримінального провадження. Особливо це проявляється в умовах жорстких підходів кримінального процесуального законодавства до реєстрації заяв і повідомлень про злочини, строків досудового розслідування та процесуальної форми. Саме тому пошук оптимальних форм спрощення кримінального процесу в Україні є вкрай актуальним. Більше того, прийняття Верховною Радою України 22 листопада 2018 року Проекту Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень № 7279-д (далі – Законопроект) фактично може стати рушійною силою в повноцінному функціонуванні досудового розслідування кримінальних проступків. Разом із тим прийняття вказаного Законопроекту й унесення відповідних змін до інших законодавчих актів України не вирішили всі проблеми дізнання, адже окремі його положення містять неоднозначне тлумачення та суперечності. Вирішення вказаних проблем і зумовило актуальність дослідження.

Проблемні питання досудового розслідування кримінальних проступків вивчали Г.П. Власова, К.П. Задоя, Л.В. Карабут, О.В. Керевич, Л.М. Лобойко, В.Т. Маляренко, Н.В. Нестор, А.В. Форостяний, М.І. Хавронюк та інші. Однак виклики сьогодення й особливості реформування кримінального процесу в Україні виявили багато проблем з указаної теми, що потребують вирішення.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження проблемних питань процесуальної діяльності прокурора в умовах запровадження досудового розслідування кримінальних проступків.

Результати дослідження. Питання спрощених процедур у незначних справах, з огляду на обставини, стало предметом Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо спрощення кримінального правосуддя» від 17 вересня 1987 року № 6 R (87) 18 [1]. Так, у разі дрібних злочинів, коли обставини справи добре встановлені й видається, що обвинувачувана особа – це особа, яка вчинила злочин, можна вдатися до спрощених процедур, тобто до письмових процедур, які здійснюються судовим органом без стадії слухання, доходити рішень, еквівалентних вирокам, наприклад, до процедури кримінального розпорядження.

Водночас такі процедури мають містити певні гарантії:

- належного інформування обвинуваченого про наслідки його прийняття;
- особі має бути надано розумний час для юридичної консультації, якщо вона її побажає;
- санкції згідно з кримінальним розпорядженням повинні бути обмежені грошовими санкціями й позбавленням прав аж до виключення будь-якого тюремного покарання;
- згода обвинуваченого на кримінальне розпорядження може бути автоматичною або якось вираженою, має сама по собі зробити це розпорядження рівнозначним судовому рішенню, що виноситься звичайним шляхом з усіма правовими наслідками (застосування принципу *ne bis in idem*, можливість примусового виконання, внесення в досьє);
- заперечення обвинуваченого щодо кримінального розпорядження, причину якого не потрібно приводити в силу самого факту, має зробити цей наказ недійсним і змусити вдатися до звичайної процедури, яка не забороняє застосування принципу «поворот до гіршого».

Незважаючи на важливість розроблення ефективних процедур щодо спрощення кримінального провадження й економії ресурсів, питання запровадження кримінальних проступків прямо пов'язано зі сферою захисту прав людини, зокрема з правом на справедливий суд у сенсі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) [2]. Для більш глибокого розуміння проблеми варто навести основні підходи Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Так, у рішенні Європейського суду з прав людини «Енгель та інші проти Нідерландів» від 8 червня 1976 року [3] розглядалась ситуація, коли з різних приводів відповідними командирами заявникам винесені різні стягнення за порушення військової дисципліни, що були оскаржені. Саме тому, на думку як Уряду Нідерландів, так і Комісії, судочинство щодо заявників не входило до сфери дії ст. 6 Конвенції, тобто відсутній спір про їхні «цивільні права й обов'язки», пред'явлення їм «будь-якого кримінального обвинувачення». Однак ЄСПЛ мав іншу точку зору. Він указав на необхідність точного встановлення, як саме він буде визначати, чи вважається це «обвинувачення», що висунуте державою та має дисциплінарний характер, «кримінальним» за змістом ст. 6 Конвенції. ЄСПЛ установив три елементи, що мають бути враховані під час такого оцінювання: кваліфікація згідно з внутрішнім законодавством, природа правопорушення, природа і ступінь суворості покарання, якому може піддатися особа за це правопорушення.

В Україні подібна ситуація відбувається у сфері адміністративних правопорушень. Більш того, ЄСПЛ уже визнавав кримінально-правовий характер норм українського законодавства, якими передбачена відповідальність за адміністративні правопорушення, зокрема, в рішеннях по справах «Надточій проти України» (п. 22) [4], «Гурепка проти України» (п. 55) [5], «Христов проти України» (п. 29) [6].

Так, наприклад, про спільну правову природу діянь кримінально-правового й адміністративного характеру, пов'язаних із корупцією, свідчать положення Закону України «Про запобігання корупції» [7]. Абзац 9 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» визначає єдине поняття правопорушення, пов'язане з корупцією, – діяння, що не містить ознак корупції, але порушує встановлені цим Законом вимоги, заборони й обмеження, вчинене особою, зазначеною в ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції», за яке законом встановлено кримінальну, адміністративну, дисциплінарну та/або цивільно-правову відповідальність. Наведене положення вказує ще на одну спільну особливість – визначене коло осіб, які можуть бути притягнені за вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією. Мета покарання також є універсальною для всіх правопорушень, пов'язаних із корупцією, адже покарання спрямоване як на правопорушника (каральний характер), так і на запобігання вчиненню подібних правопорушень як самим порушником закону, так й іншими громадянами (превентивний характер). Про кримінальний характер такого роду адміністративних правопорушень свідчить й обов'язкова участь прокурора, який має підтримувати відповідне обвинувачення в судовому провадженні, адже, згідно з ч. 2 ст. 250 КУпАП, участь прокурора є обов'язковою виключно у справах про адміністративні правопорушення, що пов'язані з корупцією.

Аналіз санкцій, які передбачені в КУпАП за вчинення правопорушень, визначених у главі 13-А «Адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією» або іншими статтями КУпАП, дає підстави однозначно стверджувати, що вони мають каральний і превентивний характер.

Що ж до суворості санкцій, то, наприклад:

– санкція ч. 4 ст. 172-6 КУпАП «Порушення вимог фінансового контролю» передбачає накладення штрафу від однієї тисячі до двох тисяч п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян;

– санкція ч. 4 ст. 130 КУпАП «Керування транспортними засобами або суднами особами, які перебувають у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції» передбачає накладення штрафу на водіїв у розмірі однієї тисячі двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або адміністративний арешт на строк п'ятнадцять діб з позбавленням права керування транспортними засобами на строк три роки;

– санкція ч. 2 ст. 172-9-1 КУпАП «Порушення заборони розміщення ставок на спорт, пов'язаних з маніпулюванням офіційним спортивним змаганням» передбачає накладення штрафу від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з конфіскацією грошей, одержаних унаслідок адміністративного правопорушення, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю строком на один рік;

– санкція ч. 2 ст. 172-9-2. КУпАП «Порушення законодавства у сфері оцінки впливу на довкілля» передбачає накладення штрафу на посадових осіб від чотирьохсот до шестисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю строком на один рік.

Поряд із цим, відповідно до ч. 2 ст. 53 КК України, розмір штрафу визначається судом залежно від тяжкості вчиненого злочину й із урахуванням майнового стану винного в межах від тридцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян до п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, якщо статтями Особливої частини КК України не передбачено вищого розміру штрафу. Тобто наведені вище санкції КУпАП у 66, 40, 33 та 20 разів вищі за мінімальну санкцію щодо штрафів у КК України.

Більше того, КК України передбачає цілу низку злочинів, покарання за які мають меншу санкцію, аніж ті, за які можна притягнути до адміністративної відповідальності, а саме: ч. 1 ст. 125, ч. 1 ст. 126, ч. 1 ст. 139, ч. 1 ст. 143 КК України тощо.

Отже, за правовою природою окремі діяння за КУпАП мають суто кримінально-правовий характер, а тому правоохоронні та судові органи мають забезпечувати відповідний захист прав людини.

Фактично протягом багатьох років адміністративні правопорушення приховуються в адміністративному провадженні, з метою позбавлення не тільки права на справедливий суд, а й комплексу інших прав, передбачених Конвенцією.

Саме тому під час реформування кримінального процесу та розроблення сучасного КПК України одним із важливих питань стало введення поняття «кримінальний проступок» і започаткування відповідної форми його розслідування. Однак, як уже зазначалось, на день прийняття було, на жаль, розроблено лише процесуальну частину, а матеріальну – залишили на майбутнє, яке пов'язувалося з прийняття закону України про кримінальні проступки.

Одразу варто зауважити, що само по собі прийняття закону України про кримінальні проступки не вирішувало б усе коло проблем і ще більше могло б ускладнити наявну ситуацію, адже в правовому полі України, окрім КК України 2001 року та 34-річного КУпАП, з'явився б зазначений Закон з новітньою термінологією та положеннями. У цьому випадку найкращим виходом стало б прийняття нового КК України та КУпАП. При цьому КК України мав би складатися із Загальної частини й частин, присвячених проступкам і злочинам. Більш того, таку величезну за обсягом роботу можна було б провести за останні шість років. Однак цього не зроблено.

Результатом доробок стало прийняття не закону України про кримінальні проступки (як це вказано в КПК України), не нових КК України та КУпАП, а проекту Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень [8].

У зв'язку з цим, щоб зрозуміти особливості процесуальної діяльності прокурора в умовах запровадження досудового розслідування кримінальних проступків, варто детально розглянути положення цього Законопроекту.

Так, «удосконалення» КУпАП відбулося лише у: 1) змінах до ст. 130 «Керування суднами особами, які перебувають у стані алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції»; 2) заміні слова «злочину» на слова «кримінального правопорушення»; 3) змінах до ст. 225 «Органи морського і річкового транспорту»; 4) окремих змінах до ст. 225 «Особи, які мають право складати протоколи про адміністративні правопорушення». Отже, жодних намагань виправити ситуацію з виведенням адміністративних правопорушень у кримінальні проступки не відбулося. Більше того, жодним чином не реалізовано право особи на справедливий суд за наведеними правопорушеннями.

«Реформування» КК України відбулось так: 1) у цілій низці статей здійснено заміну слова «злочин» на слова «кримінальне правопорушення»; 2) у ст. 11 КК України надано визначення поняття кримінального проступку шляхом його розмежування з іншими видами злочинів за тяжкістю; 3) ціла низка змін торкнулась санкцій статей Особливої частини щодо розміру штрафу. Отже, надане розмежування кримінальних проступків і злочинів відбулося лише «за допомогою» змін розмірів такого виду покарання, як штраф.

Зміни до КПК України полягали в такому: 1) уведенні посад дізнавачів (осіб, які здійснюватимуть досудове розслідування кримінальних проступків) і керівників органу дізнання; 2) нових підходах до процедури дізнання.

Уведенням дізнавача законодавці не вирішили одну з основних проблем сьогодення процесуального керівництва – процесуальне реагування прокурора на випадки неефективного досудового розслідування.

Наполягаючи на тому, що дізнавач зобов'язаний виконувати доручення та вказівки прокурора, які надаються в письмовій формі, законодавець жодним чином не визначив, як прокурору реагувати на неналежне виконання таких указівок чи взагалі їх невиконання, адже жодних змін до ст. 36 КПК України не вносилося. Більше того, у повноваженнях керівника органу дізнання передбачено право відсторонювати дізнавача від проведення дізнання за ініціативою прокурора або з власної ініціативи та призначати іншого дізнавача за наявності підстав, передбачених КПК України, для його відводу (самовідводу) або неефективного дізнання.

Також є незрозумілим, у чому саме відбулося спрощення порядку розслідування проступків, адже дізнавач стає повноправним слідчим, але не злочинах, а по кримінальних проступках. Крім того, внесення змін до ст. 300 КПК України щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування незначних кримінальних правопорушень ще більше наблизило дізнання до класичного слідства.

Також варто додати, що прийняття Законопроекту й уведення поняття «дізнавач» у КПК України не означає введення таких у відповідних відомствах.

Так, наприклад, відомою проблемою, з якою зустрілось Державне бюро розслідувань на нормативному рівні, є відсутність у Законі України «Про державне бюро розслідування» [9] визначеного розміру посадових окладів працівників оперативних підрозділів. Така прогалина потягла за собою неможливість проведення відповідних конкурсів і призначення працівників

оперативних підрозділів. Подібна ситуація простежується з дізнавачами: законодавець не вніс жодних змін до Закону України «Про державне бюро розслідування» щодо визначення посадових окладів дізнавачів, а тому їх призначення також стане неможливим.

Висновки. Прийняття Проекту Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень не вирішило жодних проблем забезпечення права на справедливий суд щодо адміністративних правопорушень, які мають кримінально-караний характер. Зміни, внесені до КУпАП, КК України та КПК України, мають несистемний і поверховий характер. Запровадження дізнавачів як один із основних здобутків Законопроекту так і залишиться лише на папері. Отже, найкращим виходом із зазначеної ситуації є використанням Президентом України права вето щодо прийнятого Верховною Радою України Проекту Закону № 7279-д з наступним поверненням на повторний розгляд Верховної Ради України.

Список використаних джерел:

1. Щодо спрощення кримінального правосуддя: Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи державам-членам від 17 вересня 1987 року № 6 R (87) 18. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_339.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
3. Енгель та інші проти Нідерландів: Рішення Європейського суду з прав людини від 8 червня 1976 року (заяви № № 5100/71; 5101/71; 5102/71; 5354/72; 5370/72). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57479%22%5D%7D>.
4. Надточій проти України: Рішення Європейського суду з прав людини від 15 травня 2008 року (заява № 7460/03). URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_404.
5. Гурепка проти України: Рішення Європейського суду з прав людини від 6 вересня 2005 року (заява № 61406/00). URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_437.
6. Христов проти України: Рішення Європейського суду з прав людини від 19 лютого 2009 року (заява № 24465/04). URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_443.
7. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.
8. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень від 20 квітня 2018 року № 7279-д. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63928.
9. Про державне бюро розслідування: Закон України від 28 серпня 2018 року № 2475-VIII. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19>.

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРИЗНАЧЕННЯ ЕКСПЕРТИЗИ СЛІДЧИМ СУДДЕЮ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Статтю присвячено проблемам здійснення судового контролю та його ефективності в процесі призначення експертизи слідчим суддею під час досудового розслідування в контексті застосування практики Європейського суду з прав людини.

Ключові слова: здійснення судового контролю, експертиза, слідчий суддя, практика ЄСПЛ.

Статья посвящена проблемам осуществления судебного контроля и его эффективности при назначении экспертизы следственным судьей во время досудебного расследования в контексте применения практики Европейского суда по правам человека.

Ключевые слова: осуществление судебного контроля, экспертиза, следственный судья, практика ЕСПЧ.

The article is devoted to the problems of judicial control and its effectiveness when appointing an expert investigator as a judge during a pre-trial investigation in the context of the practice of the European Court of Human Rights.

Key words: judicial control, examination, investigator judge, practice of the ECtHR.

Вступ. Однією з дієвих гарантій забезпечення законних інтересів осіб, які залучаються до участі в кримінальному провадженні, є судовий контроль законності обмеження конституційних прав і свобод людини, який покладається на слідчого суддю або суд, залежно від стадії провадження.

Поряд із цим застосування заходів процесуального примусу в кримінальному провадженні зумовлюється обов'язком сторони обвинувачення довести низку визначених кримінальним процесуальним законом обставин, які виправдовують потреби досудового розслідування в такому втручанні в конституційні права і свободи людини.

Належне здійснення судового контролю слідчим суддею в разі надання дозволу на здійснення заходів процесуального примусу, пов'язаних із втручанням у приватне життя, можливе лише за допомогою застосування принципу пропорційності й забезпечення балансу між приватними та публічними інтересами. При цьому таке втручання має бути законним, обґрунтованим, переслідувати законну мету й бути необхідним у демократичному суспільстві, тобто має бути обґрунтовано «гострою соціальною необхідністю».

Віддання законодавцем до компетенції судового контролю призначення експертизи шляхом унесення змін до ч. 2 ст. 242 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України від 03.10.2017 зумовлює необхідність дослідження доцільності застосування судового контролю під час розгляду слідчим суддею клопотання про призначення експертизи.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз необхідності здійснення судового контролю та його ефективності в процесі призначення експертизи слідчим суддею під час досудового розслідування в контексті застосування практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Європейський суд).

Звертаючи увагу на застосування практики ЄСПЛ слідчими суддями як критерію ефективності здійснення судового контролю під час досудового розслідування, автор зазначає, що рішення Європейського суду, які орієнтують на безпосереднє застосування базових принципів і норм міжнародного права, становлять питому вагу для розвитку судового контролю.

Результати дослідження. Досліджуючи проблему гарантування прав людини під час здійснення контрольних повноважень слідчим суддею в процесі надання дозволу на проведення слідчих (розшукових) дій, у контексті забезпечення поваги до приватного життя автор не може оминати увагою питання віддання законодавцем до компетенції судового контролю призначення експертизи шляхом унесення змін до ст. 242 КПК України [1] під час досудового розслідування слідчому судді. Тому потрібно наголосити на недопустимості підміни інститутом судового контролю функцій, які властиві органу досудового розслідування.

Серед напрямів вирішення виявлених проблем неефективного судового контролю, який зараховано до функціональних обов'язків слідчого судді під час здійснення слідчими суддями їхніх повноважень, найчастіше респонденти соціологічного дослідження (в 46,6% наданих відповідей) відзначали, зокрема, виключення з компетенції слідчого судді клопотань про надання дозволу на проведення експертиз.

Автором підкреслюється важливість тези, що, оскільки суд як державний орган за своїм функціональним призначенням є органом для вирішення спорів, слідчий суддя не повинен підмінити собою одну зі сторін кримінального провадження в питаннях отримання доказів або їх забезпечення, тому що це не відповідатиме критеріям ефективності здійснення судового контролю в кримінальному провадженні.

Оцінюючи доводи, наведені в клопотанні, варто враховувати положення ст. 84 КПК України, згідно з якою доказами в кримінальному провадженні є фактичні дані, отримані в передбаченому КПК України порядку, на підставі яких слідчий, прокурор, слідчий суддя й суд установлюють наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження й підлягають доказуванню.

Принцип рівності можливостей, закріплений у ст. 6 ЄКПЛ, відображено в ст. 93 КПК України, відповідно до положень якої збирання доказів здійснюється сторонами кримінального провадження, потерпілим, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, у порядку, передбаченому цим Кодексом. Крім того, відповідно до ч. 1 ст. 223 КПК України, саме слідчі (розшукові) дії є діями, спрямованими на отримання (збирання) доказів або перевірку вже отриманих доказів у конкретному кримінальному провадженні.

«Рівність сторін» передбачає, що суди мають забезпечити можливість обом сторонам захищати свою позицію, однаково ставитися до свідків захисту й обвинувачення, що констатовано в Рішенні ЄСПЛ «Bonisch v. Austria» (6 May 1985, Series A no. 92) [2].

Прикладом є визнання Судом того, що право на справедливий суд не порушено, оскільки поряд з іншими процесуальними діями заявник мав змогу оспорити правильність експертизи й захист, як видається, піддав експерта вичерпному перехресному допиту (рішення у справі «Parrić проти Кіпру» (Parrić v. Cyprus) від 4 липня 2002 р.) [3].

Тобто законодавець фактично надав рівні права сторонам кримінального провадження в частині збирання та подання до суду своїх доказів для реалізації своїх прав, передбачених КПК України, що відповідає принципу кримінального провадження, передбаченого ст. 22 КПК України, щодо змагальності сторін і свободи в поданні ними до суду своїх доказів.

Отже, поняття «ефективність роботи слідчого судді» варто розглядати в контексті того, наскільки якісно та повно останній виконує свої обов'язки, закріплені в КПК України, – контроль за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні, що відповідатиме тезі, сформульованій O.W. Mueller, відповідно до якої слідчий суддя поєднує в собі цілісність, неупередженість судової влади й повноваження сторони обвинувачення, уміння проводити досудове розслідування й компетенцію поліції, а також могутність великого журі [4].

Автор вважає, що слідчий суддя на етапі досудового провадження не вправі вирішувати ті питання, які повинен вирішувати суд під час розгляду кримінального провадження по суті, зокрема не вправі оцінювати докази з погляду їх достатності й допустимості для визнання особи винною чи невинною в учиненні кримінального правопорушення, а лише зобов'язаний на підставі розумного оцінювання сукупності отриманих доказів визначити, що причетність особи до вчинення кримінального правопорушення є вірогідною та достатньою для застосування щодо неї обмежувального заходу або для застосування заходу забезпечення кримінального провадження.

На думку автора, примусове освідчування або отримання біологічних зразків в особи, звичайно, обмежує право особи на особисту недоторканність, але таке обмеження зумовлено забезпеченням прав осіб, постраждалих від злочину, інтересів держави або суспільства.

Проте така думка повністю узгоджується з тим, що хоча право особи на особисту недоторканність є одним із найважливіших, яке закріплено як на національному, так і на міжнародному

рівнях, однак це право не є абсолютним і може бути обмежено в порядку, встановленому законом (ст. 29 Конституції України).

Національне кримінальне процесуальне законодавство пов'язує можливість примусового отримання доказової інформації від підозрюваного тільки у випадках, коли механізм одержання таких фактичних даних не передбачає від останнього активних вольових дій, а самі відомості про кримінальне правопорушення існують незалежно від емоційно-вольової сфери підозрюваного.

З огляду на зміст рішення Європейського суду «Яллох проти Німеччини», примусове відібрання біологічних зразків для проведення експертного дослідження може бути розцінене як порушення права не свідчити проти себе, яке може призвести до порушення права на справедливий суд [5].

Вивчення рішення ЄСПЛ «Саундерс проти Сполученого Королівства» свідчить, що Європейський суд не завжди визнає порушення права не свідчити проти себе та права на мовчання в результаті застосування засобів отримання відомостей від особи в кримінальному провадженні. Зокрема, у цьому рішенні ЄСПЛ відзначив, що право не свідчити проти самого себе – це насамперед право обвинуваченого зберігати мовчання. Як прийнято вважати у правових системах держав – учасниць Конвенції – і в інших країнах, це право не поширюється на використання в кримінальному процесі матеріалів, котрі можуть бути отримані від обвинуваченого незалежно від його волі примусовим, як-то *inter alia*, вилученням за приписами документів, отриманням крові, сечі і шкірного покриву для проведення аналізу ДНК [6].

У концепції права на справедливий суд питання призначення експертизи ЄСПЛ вимагає, щоб особи, яких залучають як експертів, мали спеціальну належну підготовку й мандат, який містить широкий обсяг повноважень. За висновками Суду, експерти повинні бути незалежними як формально, так і фактично. ЄСПЛ висловив тезу, згідно з якою органи влади повинні із самого початку дотримуватися кримінально-процесуальних норм і призначати експертів, неупередженість котрих не могла б бути піддана сумніву. Суд шляхом тлумачення загальної мети ст. 6 Конвенції визнав право сторони допитати експерта (у т. ч. й на перехресному допиті) під час судового розгляду кримінального провадження [7].

Варто вказати на те, що європейське право орієнтує національних законодавців на спрощення судочинства. Звісно, процесуальна економія не може досягатися завдяки непровадженню експертиз, коли це вимагається обставинами розслідування (р. III Рекомендації № R (87) 18 Кабінету Міністрів Ради Європи «Про спрощення кримінального правосуддя» від 17 вересня 1987 р.) [8].

Висновки. Ефективному судовому контролю, який здійснюється слідчим суддею під час досудового розслідування в процесі вирішення питання про призначення експертизи, варто зарахувати не загальний порядок призначення експертизи, регламентований ч. 2 ст. 242 КПК України, а виключно контроль за проведенням експертизи, яка відповідає завданням конкретного кримінального провадження, надання сторонам кримінального провадження права проведення альтернативної експертизи, можливостей впливати на вибір особи експерта, брати участь у проведенні експертизи та допиті експерта під час судового розгляду кримінального провадження, забезпечення для життя і здоров'я особи методів і засобів, за допомогою яких буде відбуватися примусове отримання зразків для експертизи.

З метою недопущення безпідставного втручання у сферу приватного життя особи (ст. 8 ЄКПЛ) і мінімізації кількості порушень прав на справедливий судовий розгляд, зокрема й права на захист (пп. «с» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ), до судового контролю, який здійснюється слідчим суддею під час вирішення питання про призначення експертизи, доцільно зарахувати тільки випадки можливого обмеження та порушення прав людини під час досудового розслідування з метою недопущення порушень ст. 8 і пп. «с» п. 3 ст. 6 ЄКПЛ (наприклад, під час надання дозволу на примусове освідування особи та відбирання в неї зразків для експертизи, призначення і проведення стаціонарної психіатричної експертизи).

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147a-19/card4#History>.

2. Рішення ЄСПЛ у справі «Bonisch v. Austria» (6 May 1985, Series A no. 92). URL: <http://echr.ketse.com/doc/8658.79-en-19850506/>.

3. Євграфов П., Тихий В. Право тлумачення Європейського суду з прав людини і його значення для національного конституційного судочинства. Вісник Конституційного Суду України. 2005. № 6. С. 81–83.

4. Mueller O.W. Gerhard. Lessons of comparative criminal procedure. The American University Law Review. Vol. 15. P. 341–362. P. 354.

5. Дячок О.М. Окремі проблеми правової регламентації проведення експертизи під час кримінального провадження. Актуальні питання кримінального права та процесу: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Кривий Ріг, 16 червня 2017 року). Кривий Ріг: Поліграфічна компанія «Геліос-Принт», 2017. С. 279–280.

6. Саундерс проти Сполученого Королівства: Рішення ЄСПЛ у справі від 17 грудня 1996 р. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=001104115&filename=CASE%20OF%20SAUNDERS%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM%20%20\[Russian%20Translation\].pdf](https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=001104115&filename=CASE%20OF%20SAUNDERS%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM%20%20[Russian%20Translation].pdf).

7. Макбрайд Дж. Європейська конвенція з прав людини та кримінальний процес. Київ: «К.І.С.», 2010. 576 с. С. 271.

8. Про спрощення кримінального правосуддя: Рекомендація КМРС від 17 вересня 1987 р. № R (87) 18. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_339.

СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.97/99:343.163

Д'ЯЧЕНКО Н.О.

**ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ФОРМУВАННЯ Й ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ
ОРГАНІВ ПРОКУРОРСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ**

У статті аналізуються особливості нормативного врегулювання прокурорського самоврядування в Україні. Здійснено порівняльний аналіз законодавства України, Польщі, Молдови, Естонії у сфері регулювання діяльності органів прокурорського самоврядування. Досліджуються міжнародні стандарти у зазначеній сфері. Запропоновано зміни до вітчизняного законодавства щодо покращення нормативного регулювання організаційних форм і правового статусу прокурорського самоврядування.

Ключові слова: прокуратура, прокурор, правовий статус прокурора, органи прокурорського самоврядування, Рада прокурорів України.

В статье анализируются особенности нормативного регулирования прокурорского самоуправления в Украине. Проведён сравнительный анализ законодательства Украины, Польши, Молдовы, Эстонии в сфере регулирования деятельности органов прокурорского самоуправления. Исследуются международные стандарты в указанной сфере. Предложены изменения в отечественное законодательство по улучшению нормативного регулирования организационных форм и правового статуса прокурорского самоуправления.

Ключевые слова: прокуратура, прокурор, правовой статус прокурора, органы прокурорского самоуправления, Совет прокуроров Украины.

In article it is analyzed features of standard regulation framework of the prosecutor's self-government in Ukraine. A comparative analysis of the legislation of Ukraine, Poland, Moldova, and Estonia in the sphere of regulation of the activities of the bodies of procuratorial self-government has been carried out. Investigates international standards in this area. The proposed changes to the domestic legislation to improve the regulatory framework of the organizational forms and the legal status of prosecutorial self-government.

Key words: Office of Public Prosecutor, public prosecutor, legal status of the public prosecutor, bodies of public prosecutor's self-management.

Вступ. Поступово ми звикаємо до новел Закону України «Про прокуратуру» від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII [1] (далі – Закон) і вже не вважаємо його положення лише декларативними. Формування кадрів органів прокуратури відбувається відповідно до положень Закону, а не тимчасових порядків, практично змінюються повноваження прокуратури та завдання, сформовано органи прокурорського самоврядування та розпочато їх роботу. Але на перших успіхах не можна зупинятися. Особливо це стосується статусу, порядку формування та повноважень прокурорського самоврядування. Для оптимізації роботи зазначених органів і підвищення їх ефективності бажано використовувати міжнародні стандарти та зарубіжний досвід.

Постановка завдання. Особливостям реформування органів прокуратури, порядку формування кадрового складу прокуратури та деяким аспектам діяльності органів прокурорського самоврядування в Україні та за кордоном присвятили свої праці такі вчені, як І.О. Артеменко, А.П. Горзов, О.О. Долгий, В.В. Долежан, Л.С. Дрогомирецька, П.М. Каркач, М.В. Косюта,

---

© Д'ЯЧЕНКО Н.О. – здобувач кафедри організації судових та правоохоронних органів (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

І.Є. Марочкін, О.Р. Михайленко, Н.С. Наулік, С.В. Подкопаев, Ю.Є. Полянський, О.С. Проневич, Н.О. Рибалка, М.В. Руденко, О.Ф. Скакун, О.М. Толочко та ін. Але порівняльному аналізу діяльності органів прокурорського самоврядування в Україні та інших державах не завжди приділяється належна увага, а тому зазначена проблематика потребує додаткового вивчення й обговорення.

Результати дослідження. Професійне самоврядування можна розглядати, з одного боку, як важливу ознаку демократизації професії, а з іншого – як засіб підвищення у ній рівня управління. Особливо важливим у цьому контексті є рівень правового забезпечення діяльності органів самоврядування.

У Законі надається визначення прокурорського самоврядування як самостійного колективного вирішення прокурорами питань внутрішньої діяльності прокуратури (ч. 1 ст. 65). Так само у Законі формулюються завдання прокурорського самоврядування, окреслено межі діяльності прокурорського самоврядування – вирішення питань внутрішньої діяльності прокуратури. Забезпечення діяльності органів прокурорського самоврядування покладається на Генеральну прокуратуру України і повинне здійснюватися за рахунок коштів Державного бюджету України (ст. 72 Закону). Дано перелік організаційних форм прокурорського самоврядування, до яких віднесено всеукраїнську конференцію працівників прокуратури та Раду прокурорів України. Визначено порядок формування їх складу та повноваження. Для деталізації повноважень органів прокурорського самоврядування та процедури реалізації наданих цим Законом повноважень прийнято Регламент роботи всеукраїнської конференції працівників прокуратури від 27 квітня 2016 р [2] (далі – Регламент) та Положення Про Раду прокурорів України [3] (далі – Положення). Наприклад, у Регламенті більш детально визначено порядок підготовки роботи та проведення всеукраїнської конференції працівників прокуратури, порядок розгляду питань, інші питання її процедурної діяльності. У Положенні конкретизовано завдання Ради прокурорів України, систематизовано повноваження та розкрито механізм реалізації деяких із них.

Поступово у вітчизняних наукових роботах з'являються перші результати оцінки статусу та повноважень органів прокурорського самоврядування. Зазвичай увага звертається на розмежування органів у прокурорській системі залежно від їх завдань [4, с. 59–60], порівняння статусу прокурорського самоврядування з відповідними інститутами у межах інших професій [5], а також обсягу необхідних повноважень [6, с. 24]. Самі положення Закону щодо формування, порядку діяльності та повноважень органів прокурорського самоврядування часто характеризуються виключно позитивно [7], інколи надаються обґрунтовані пропозиції щодо покращення нормативного врегулювання діяльності як органів прокурорського самоврядування, так і Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів України, порядку їх взаємодії з іншими державними органами [8].

Варто зазначити, що у сучасному світі в умовах глобальних інтеграційних процесів майже в усіх сферах не можна ефективно розвиватися без вивчення й врахування відповідного досвіду на прикладі зарубіжних держав і міжнародних стандартів. З урахуванням такої позиції звернемо увагу на законодавче врегулювання органів прокурорського самоврядування деяких країн Європейського Союзу.

Наприклад, в Естонії діяльності прокурорського самоврядування не приділяється стільки уваги, як в Україні. Є Глава 3 Закону Естонії «Про прокуратуру» [9] із назвою «Асамблея прокурорів», у якій йдеться про найвищий орган, що відповідає ознакам органу професійного самоврядування (аналог Всеукраїнської конференції прокурорів в Україні). Визначення прокурорського самоврядування в законодавстві Естонії не надається, так само, як і не визначаються його завдання, межі, організаційні форми. Асамблея прокурорів Естонії визначається як зібрання всіх прокурорів держави, яке відбувається щонайменше 1 раз на рік. До повноважень Асамблеї прокурорів віднесено: а) обрання двох прокурорів із районних прокуратур і двох прокурорів від Генеральної прокуратури до складу Конкурсного комітету прокурорів (органу, відповідального за проведення конкурсів на зайняття вакантних посад в органах прокуратури); б) обрання двох прокурорів із районних прокуратур і двох прокурорів від Генеральної прокуратури до складу Дисциплінарного комітету (органу, який здійснює дисциплінарне провадження щодо прокурорів); в) обрання одного прокурора до складу Комітету з оцінки професійної придатності Естонської Адвокатської асоціації; г) затвердження положень, якими врегульовано процедуру діяльності органів прокуратури; д) заслуховування звітів міністра юстиції та Генерального прокурора з питань діяльності прокуратури; е) розгляд питання щодо діяльності прокуратури та служби прокуратури та винесення пропозицій щодо їх вирішення. Ініціювати проведення Асамблеї прокурорів Естонії має право Генеральний прокурор, який і веде її засідання.

Навіть з аналізу такого незначного обсягу нормативного регулювання діяльності прокурорського самоврядування в Естонії можна побачити як спільні риси з українським аналогом, так і відмінності. Наприклад, найвищий орган прокурорського самоврядування в Естонії так само, як і в Україні, не має власних повноважень щодо призначення прокурорів на посади та їх звільнення, але бере участь у формуванні складу органів, які мають зазначені повноваження. З іншого боку, в Естонії представники прокуратури входять до складу органів, компетентних не лише щодо суддів, а й щодо адвокатів.

У Польщі так само немає чіткої визначеності на рівні законодавства щодо поняття, завдань та організаційних форм прокурорського самоврядування. Відповідно, немає й однакової позиції щодо переліку органів прокурорського самоврядування та статусу окремих із них як серед польських науковців, так і серед українських. Наприклад, в Україні зазвичай увагу звертають на Національну раду прокурорів Польщі і характеризують її як самоврядну професійну інституцію, що «стоїть на сторожі незалежності прокурорів» і відображає консолідовану позицію професійного прокурорського співтовариства з ключових питань прокурорської діяльності, що сприяє закріпленню в суспільній свідомості коректного розуміння соціальної місії прокуратури та утвердженню цивілізованих стандартів правоохорони і правозахисту [10, с. 305]. Або лише наводяться повноваження Національної ради прокурорів Польщі без характеристики статусу органу і нагадується, що є й інші органи: збори прокурорів в апеляційних прокуратурах і колегії в окружних прокуратурах [11, с. 118].

У Польщі відбувається реформування органів прокуратури, а це певним чином відображається і на прокурорському самоврядуванні. Так, в останній редакції Закону Республіки Польща «Про прокуратуру» [12] з'явився окремий розділ, який регулює діяльність органів прокурорського самоврядування. Сьогодні зазначеним законом до органів прокурорського самоврядування Польщі віднесено зібрання прокурорів Генеральної прокуратури, регіональні асамблеї працівників прокуратури (котрі складаються з делегатів регіональної прокуратури та делегатів окружних і районних прокуратур у межах відповідного регіону), колегії регіональних прокуратур, колегії окружних прокуратур. Цікавим є факт, що для районних прокуратур не передбачена можливість утворення власних органів прокурорського самоврядування (колегії або зібрання прокурорів районної прокуратури), і вони можуть взяти участь у роботі прокурорського самоврядування лише через делегатів у складі регіональної асамблеї працівників прокуратури або через делегатів, обраних до складу колегії регіональних та окружних прокуратур.

Ще одна країна, на органи прокурорського самоврядування якої ми можемо звернути увагу, – Молдова. Досвід цієї країни може бути цікавим з урахуванням позиції законодавця щодо організаційних форм прокурорського самоврядування та їх компетенції.

Так, Законом Молдови «Про прокуратуру» [13] визначаються завдання прокурорського самоврядування: самоврядування прокуратури повинно забезпечувати її автономію, яка полягає в її організаційній і функціональній незалежності та у праві і реальній можливості автономно і відповідально вирішувати функціональні питання. Принципами діяльності прокурорського самоврядування визначаються: представництво та виборність органів самоврядування, їх відповідальність за належне виконання делегованих функцій. Органами прокурорського самоврядування у Республіці Молдова визнаються: Загальні збори прокурорів (аналог Всеукраїнської конференції працівників прокуратури в Україні), Вища рада прокурорів і підпорядковані їй Колегія з відбору і переміщення прокурорів, Колегія з оцінки діяльності прокурорів, Колегія з дисципліни та етики (ст. 65).

Загальні збори прокурорів Молдови є найвищим органом прокурорського самоврядування, але скликаються вони Вищою радою прокурорів (у надзвичайних випадках – Генеральним прокурором або третиною від загальної кількості прокурорів). До компетенції Загальних зборів прокурорів віднесено: а) обрання членів до Вищої ради прокурорів і її колегій; б) заслуховування звіту про результати діяльності Генерального прокурора та голови Вищої ради прокурорів; в) визначення пріоритетних напрямів діяльності прокуратури за поданням Генерального прокурора; г) затвердження кодексу етики прокурора та змін до нього; д) затвердження положення про Загальні збори прокурорів та ін. (ст. 67).

Водночас Вища рада прокуратури визначається як незалежний орган, створений для участі у процесі запровадження, функціонування та забезпечення самоврядування системи прокуратури (ст. 68 Закону Республіки Молдова «Про прокуратуру»). Важливим є порядок формування складу Вищої ради прокурорів Молдови. До її складу входять 12 осіб: Генеральний прокурор, Керівник прокуратури АТО Гагаузія, голова Вищої ради магістратури та міністр юстиції входять до складу за посадою, Загальні збори прокурорів обирають до складу 5 прокурорів шляхом голосування, по одній особі призначають Президент Республіки, Парламент та Академія наук Молдови.

Враховуючи такий порядок формування складу Вищої ради прокурорів Молдови та той факт, що з 12 її членів лише 5 є чинними прокурорами, обраними прокурорами, видається дивним, що на рівні закону Вища рада прокурорів віднесена до органів прокурорського самоврядування. Але, як ми бачимо, в Молдові вирішили, що це не може бути перепорою для такого формування органів прокурорського самоврядування.

Якщо аналізувати міжнародні стандарти у сфері діяльності прокуратури, які стосуються права і можливостей прокурорів утворювати органи прокурорського самоврядування, необхідно навести такі положення.

По-перше, держава повинна надати ефективні гарантії забезпечення можливості виконання прокурорами своїх професійних обов'язків і функцій за наявності відповідних юридичних і організаційних умов. По-друге, держава повинна вжити заходів для забезпечення прав прокурорів на свободу висловлень, переконань, асоціацій і зборів. Прокурори повинні мати право на приєднання або формування місцевих, національних або міжнародних організацій і участь у їхніх зборах в особистій якості, що не може завдати шкоди їх професійному статусу, тому що здійснюються вони законно у законних формах [14].

В одній із доповідей Венеціанської комісії [15] зазначалося, що цілком нормально, коли у процесі призначення прокурорів на посаду (за винятком Генерального прокурора) беруть участь «експерти» з досвідом роботи в органах прокуратури, чия думка дозволить запропонувати найкращі кандидатури та які можуть входити до складу таких незалежних органів, як Рада прокурорів або колегія прокурорів (п. 48 Report on European standards as regards the independence of the judicial system: Part II – the prosecution service). Венеціанська комісія підкреслює, що у разі створення у державі Ради прокурорів із повноваженнями у сфері призначення та звільнення прокурорів з посад бажано, щоб їх склад формувався за професійною ознакою, щоб члени таких рад були якщо не прокурорами, то адвокатами і громадськими діячами, які є експертами у питаннях діяльності прокуратури, та мали можливість зробити цінний експертний внесок під час призначення прокурорів на посади й у вирішення дисциплінарних справ (п. 65). Так само ради прокурорів повинні включати прокурорів прокуратур всіх рівнів і науковців. У такому разі доцільно використовувати цінний експертний досвід у визначенні дисциплін і навчальних програм для кандидатів на посаду прокурора.

Так само корисною є порада Венеціанської комісії щодо складу рад, які є компетентними як щодо суддів, так і прокурорів. Бажано, щоб вони мали окремі палати для вирішення питань щодо прокурорів і щодо суддів, оскільки статус, гарантії забезпечення незалежності цих професій можуть мати суттєві відмінності. Таку пораду варто врахувати у контексті Вищої ради правосуддя в Україні, яка досі зберігає за собою право вирішувати певні питання стосовно прокурорів. Також пропонується запровадити механізм, що унеможливило вплив представників однієї професії на призначення представників іншої професії. Таку пораду вже важко охарактеризувати як безспірну і корисну для будь-яких обставин.

Стосовно юридичної сили рішень рад прокурорів, то Венеціанська комісія зазначає, що вони можуть мати остаточний характер або потребувати затвердження іншим органом (наприклад, Міністерством юстиції або Генеральним прокурором). Варіант остаточного характеру є більш пріоритетним, оскільки зменшує рівень можливого впливу на рішення зазначених рад.

Висновки. Підводячи підсумки аналізу зарубіжного досвіду та міжнародних стандартів у сфері організації та діяльності органів прокурорського самоврядування, варто підкреслити, що вітчизняне законодавство можна оцінити як достатньо прогресивне у наведених питаннях. У Законі не лише наводиться перелік органів прокурорського самоврядування, а й надається його поняття, завдання та межі. Водночас варто розширити перелік прокурорського самоврядування зборами прокурорів кожної прокуратури і запровадити на рівні Закону механізми, які б надали можливість всім органам прокурорського самоврядування мати ресурси для самостійного забезпечення своєї діяльності.

Список використаних джерел:

1. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII. Офіційний вісник України. 2014. № 87. С. 9. Ст. 2471.
2. Регламент всеукраїнської конференції працівників прокуратури: прийнятий всеукраїнською конференцією працівників прокуратури 27 квітня 2016 р. URL: http://www.gp.gov.ua/ua/vkpp.html?_m=publications&_t=rec&id=182813.

3. Положення Про Раду прокурорів України: затв. рішенням всеукраїнської конференції працівників прокуратури від 28 квітня 2016 р. URL: http://www.gp.gov.ua/ua/rpy.html?_m=publications&_t=rec&id=183202.

4. Козьяков І.М., Мудров А.М., Долгий О.О. та ін. Прокурорське самоврядування: монографія. Київ: Національна академія прокуратури України, 2014. 68 с.

5. Дрогомирецька Л.С. Поняття та основи прокурорського самоврядування в Україні. Право.ua. 2015. № 1. С. 132–138.

6. Долгий О.О., Наулік Н.С. Прокурорське самоврядування в Україні: оцінка законодавчих ініціатив та їх відповідності вимогам Венеціанської комісії. Європейські перспективи. 2014. № 5. С. 21–24.

7. Назарук С.Л. Прокурорське самоврядування – вагома складова у реформуванні органів прокуратури. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2017. Вип. 43. Т. 2. С. 69–71.

8. Яновська О.Г. Право на оскарження рішень Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів як ефективний засіб юридичного захисту. Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції «Практика Європейського суду з прав людини в діяльності органів прокуратури і суду: виклики та перспективи» (13 червня 2018 р.). Київ, 2018. С. 200–203.

9. Prosecutor's Office Act of Estonian from 22.04.1998. URL: <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/510072018002/consolide>.

10. Проневич О.С. Національна рада прокуратури Польщі як орган професійного самоврядування: соціально-правова природа та напрями діяльності. Форум права. 2014. № 3. С. 300–306.

11. Наулік Н. Прокуратура в системі органів державної влади Республіки Польща. Науковий часопис Національної академії прокуратури України. 2015. № 4. С. 114–119.

12. Act on the public prosecutor's office of Poland from 28.01.2016. URL: <https://www.legislationline.org/documents/id/21298>.

13. Про прокуратуру: Закон Республіки Молдова № 3 від 25 лютого 2016 р. URL: http://www.procuratura.md/file/2016-04-15_Legea%20cu%20privire%20la%20Procuratura%20nr.3%20din%2025.02.2016_rus.pdf

14. Роль прокуратури в системі кримінального правосуддя. Рекомендація REC(2000)19, ухвалена Комітетом Міністрів Рад Європи 06 жовтня 2000 р.

15. Report on European standards as regards the independence of the judicial system: Part II – the prosecution service, adopted by the Venice Commission at its 85th plenary session (Venice, 17–18 December 2010). URL: <https://rm.coe.int/1680700a60>.

УДК 347.963

КОСТЕНКО С.К.

СТАТУС КВАЛІФІКАЦІЙНО-ДИСЦИПЛІНАРНОЇ КОМІСІЇ ПРОКУРОРІВ ЯК ОРГАНУ СИСТЕМИ ПРАВОСУДДЯ

У статті, із застосуванням функціонального підходу, здійснюється науковий пошук місця Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів у системі органів державної влади. Надано визначення правосуддя як комплексного поняття, яке являє собою окрему специфічну систему соціальних норм та інститутів – систему правосуддя. Зроблено висновок, що у вказаній системі Комісія є одним з органів, який виконує функції з формування прокурорського корпусу, а також органом прокурорського врядування.

Ключові слова: система правосуддя, система прокуратури, Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів, орган прокурорського врядування, формування прокурорського корпусу.

В статье, с применением функционального подхода, осуществляется научный поиск места Квалификационно-дисциплинарной комиссии прокуроров в системе органов государственной власти. Дано определение правосудия как комплексного понятия, которое представляет собой отдельную специфическую систему социальных норм и институтов – систему правосудия. Сделан вывод о том, что в указанной системе Комиссия является одним из органов, выполняющих функции по формированию прокурорского корпуса, а также органом прокурорского управления.

Ключевые слова: система правосудия, система прокуратуры, Квалификационно-дисциплинарная комиссия прокуроров, орган прокурорского управления, формирование прокурорского корпуса.

In an article using the functional approach, a scientific search is carried out for the place of the Qualifications and Disciplinary Commission of Public Prosecutors in the system of state authorities. The definition of justice as a complex concept, which is a separate specific system of social norms and institutions – the justice system. It was concluded that in this system, the Commission is one of the bodies that perform the functions of forming the prosecutor's corps, and is the prosecutor's governance.

Key words: justice system, prosecution system, Qualifications and Disciplinary Commission of Public Prosecutors, prosecutor's governance, formation of prosecutor's corps.

Вступ. Загальноприйнятим є визначення місця окремого органу держави в системі органів державної влади за його функціональним призначенням. Однак закріплений Конституцією України [1] (далі – Конституція) розподіл органів державної влади на законодавчі, виконавчі та судові не завжди дозволяє дати однозначну відповідь на питання щодо місця конкретного державного органу в цій системі.

Найбільш простими були б висновки, що оскільки законодавець основи судочинства, судоустрою та статусу суддів визначив в р. VIII Конституції «Правосуддя», то цей розділ стосується статусу всіх органів судової влади, до яких належить і прокуратура. Статус Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів (далі – Комісія) визначений Законом України «Про прокуратуру» [2] (далі – Закон), отже, варто відшукувати місце Комісії в системі прокуратури.

Проте всі вищезазначені висновки є хибними.

Постановка завдання. Якщо продовжити пошук місця Комісії в системі органів державної влади через функціональний підхід, то звертає на себе увагу норма в ст. 131 Конституції – «відповідно до закону в системі правосуддя утворюються органи та установи для забезпечен-

ня добору суддів, прокурорів, їх професійної підготовки, оцінювання, розгляду справ щодо їх дисциплінарної відповідальності, фінансового та організаційного забезпечення судів». Оскільки компетенція Комісії поширюється на добір та дисциплінарну відповідальність прокурорів, Комісія входить до системи правосуддя. Так само можна визначити як орган системи правосуддя, наприклад, Вищу кваліфікаційну комісію суддів України, яка здійснює добір та оцінювання суддів. Такий висновок прямо випливає з наведеної конституційної норми та, хоч і є загалом слушним, проте не відповідає як на питання, що являє собою система правосуддя, так і на питання про місце Комісії в цій системі як її елемента. Водночас відповіді на ці питання є визначальними для характеристики правового статусу Комісії та становлять мету цієї статті.

Результати дослідження. Ми не будемо заглиблюватися в наукові дискусії щодо поняття «судова влада». Законодавець визначив у ст. 1 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» [3], що судова влада в Україні, відповідно до конституційних засад поділу влади, здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними законом; судову владу реалізують судді та, у визначених законом випадках, присяжні шляхом здійснення правосуддя в межах відповідних судових процедур.

Б. Футей ще на стадії підготовки проекту Конституції 1996 р. зазначав: «Судова система загалом описується в р. VIII, який має назву «Правосуддя». Вартим уваги є те, що розділи, де йдеться про дві інші гілки влади, названо «Законодавча влада» та «Президент». Ось чому заради послідовності та для того, щоб показати рівність цієї гілки, робоча група повинна використовувати термін «судова влада» для назви розділу, а не просто описувати функцію судів» [4, с. 48].

Водночас аналогічний вітчизняному підхід наявний, наприклад, у Конституції Німеччини [5], р. IX якої також має назву «Правосуддя» та починається з речення «Судова влада ввіряється суддям» (ст. 92). Цей розділ містить норми щодо судоустрою, судочинства та статусу суддів. І якщо розглядати правосуддя лише як функцію судової влади, то зміст розділу явно виходить за межі його назви.

Отже, прокуратура не є органом судової влади. Органом судової влади не є і Вища рада правосуддя, яка, згідно із Законом [6], є колегіальним, незалежним конституційним органом державної влади та суддівського врядування, який діє в Україні на постійній основі для забезпечення незалежності судової влади. Однак адвокатура взагалі не є органом державної влади, проте її статус визначений наступною після прокуратури статтею того ж розділу Конституції.

Вочевидь, законодавець в назві р. VIII має на увазі правосуддя не тільки як функцію судової влади, а вживає цей термін в ширшому розумінні. Для з'ясування, в якому саме, звернемося до досліджень вітчизняних учених у галузі судового права, а також в такому прикладному напрямі філософії права, як філософія правосуддя.

С. Прилуцький під час дослідження походження слова «суд» у слов'ян та в українській мові зазначає, що «очевидним є етимологічний зв'язок слів «права», «правда», «праведний», «правий», «право», «справедливий», а в результаті філософського, антропологічного й історичного аналізу цього соціального явища (суд) учений доводить, що його поява і становлення в сучасному вигляді завжди пов'язані із прагненням людей як розумних та соціальних істот до врегулювання конфліктів із метою та засобом, завдяки яким соціальні зв'язки в суспільстві (отже, і сама можливість існування людини як соціальної істоти) зберігалися та навіть укріплювалися [7]. Метою цієї діяльності є справедливість, а засобом її досягнення – суд.

Отже, правосуддя водночас є метою і діяльністю специфічного суб'єкта соціальних відносин – суду. Предметом його діяльності є вирішення конфліктів (спорів). Викладене в Конституції закріплене нормами: «правосуддя в Україні здійснюють виключно суди»; «юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення» (ст. 124).

Ще одним висновком, який можна зробити із цих міркувань, є та обставина, що в правосудді в усіх його визначеннях постає необхідність тільки за специфічного стану суспільних відносин, який є конфліктним, тобто коли між їх суб'єктами є спір, який вони не можуть (не мають взаємного бажання) вирішити самостійно та безпосередньо.

В. Бігун у результаті вивчення співвідношення термінів «правосуддя» та «судочинство» доходить висновку, що «їх конституційний зміст дає можливість стверджувати: в Україні правосуддя здійснюється у формі судочинства та може проводитись виключно судами як державними органами». Правознавець зазначає, що «термін правосуддя можна в цьому контексті замінити не лише терміном «судочинство», але і терміном «судова система»» [8]. Водночас він уточнює, що «не будь-яке судочинство є правосуддям», проте це зауваження пов'язане з такою категорією філософії права, як праворозуміння, яке не є предметом нашого дослідження.

С. Погребняк визначає правосуддя як справедливе судочинство, оскільки «саме здійснення правосуддя є однією з необхідних процедур, завдяки якій стає можливим поєднання права зі справедливістю. Невипадково термін “justitia” має два значення – «правосуддя» і «справедливість», а судова система багатьох держав називається юстицією». Учений, спираючись на «Теорію справедливості» Дж. Ролза (1971 р.) [9], розрізняє формальну, змістовну і процедурну справедливість. Формальна справедливість імпліцитно наявна в самому праві, яке по своїй природі є нормативним явищем. Завдяки цій характеристиці право фактично виконує роль третьої, незацікавленої особи, яка розв’язує конфлікти, що виникають між людьми [10, с. 71]. Змістовну справедливість варто розуміти як додержання визначених принципів, за допомогою яких можна з’ясувати, що ж конкретно належить кожному як учаснику суспільних відносин. Вона, зокрема, передбачає пропорційність юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню. Процедурну справедливість можна визначити як додержання процедурних правил, спрямованих на забезпечення справедливості результату тієї чи іншої дії, незалежно від інших обставин. Одночасна реалізація зазначених вимог справедливості в процесі судочинства свідчить про справжнє здійснення правосуддя [11].

Із цих позицій, роблячи проекцію ідеї справедливості на сучасне судочинство, С. Погребняк виділяє два її аспекти: матеріальну та процедурну справедливість. Перша полягає в перенесенні судом ідеї справедливості, втіленої в нормах права, на рівень конкретних правовідносин. Друга – у реалізації права на справедливий судовий розгляд, яке М. Ентін умовно поділяє на чотири групи елементів:

1) органічні елементи, тобто елементи, які забезпечують ефективне користування цим правом і його реалізацію (право на доступ до правосуддя і право на виконання судових рішень);

2) інституційні елементи, тобто елементи, що утворюють критерії, яким мають відповідати судова система держави загалом і кожний судовий орган зокрема (утворення суду і формування його складу на підставі закону, достатня тривалість повноважень суддів і їх незмінність протягом строку їхніх повноважень, незалежність і неупередженість суддів, публічний характер діяльності суду, визнання юридичної обов’язковості рішень суду, обґрунтованість і вмотивованість рішень тощо);

3) процесуальні елементи, які забезпечують реальну участь осіб у процесі, змагальність процесу, рівність сторін на всіх стадіях судового розгляду і розумні строки розгляду справи;

4) спеціальні елементи, тобто елементи, що є додатковими гарантіями для кримінального процесу (презумпція невинуватості, право на захист, право на перекладача та ін.) [12].

Оскільки наше дослідження стосується прокуратури, компетенція якої сконцентрована насамперед у кримінальному судочинстві, то надалі ми зосередимося на цьому виді судочинства.

Унікальність компетенції прокуратури в кримінальному судочинстві полягає в тому, що тільки працівник цього державного органу – прокурор – уповноважений підтримувати публічне обвинувачення в суді. Цій діяльності прокурора в суді передуює вирішення ним питань на досудовій стадії кримінального провадження щодо пред’явлення підозри, після чого в провадженні з’являється сторона захисту та її змагальність зі стороною обвинувачення. Надалі прокурором висуватиметься публічне кримінальне обвинувачення у формі обвинувального акта, після чого в провадженні з’являється такий суб’єкт, як суд, виключною компетенцією якого в кримінальному провадженні є здійснення правосуддя (ст. 30 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України) [13]. У свою чергу, такі повноваження прокурора урівноважуються виключними повноваженнями адвоката на здійснення захисту від кримінального обвинувачення (ст. 131–2 Конституції).

Отже, саме кримінальне обвинувачення в конкретній кримінальній справі є тими правовідносинами, на які судом має перенестись ідея права через справедливий судовий розгляд. У цих правовідносинах прокурор та адвокат є органічними та невід’ємними складниками, оскільки без участі першого неможливе як виникнення, так і існування публічного кримінального обвинувачення, без участі другого – більшість інших елементів процедурної справедливості. Інакше кажучи, правосуддя в кримінальному судочинстві відбувається за одночасного поєднання в діяльності суду, прокурора й адвоката, згідно зі встановленими процедурами, іманентних цим суб’єктам процесуальних функцій із метою реалізації завдань вказаного виду судочинства.

Саме тому до основних засад судочинства в Конституції (ст. 129) законодавцем віднесено підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором; забезпечення обвинуваченому права на захист.

У вже згадуваній Конституції Німеччини, хоча і визначаються основи судоустрою та судочинства, про прокуратуру взагалі не йдеться. Її статус урегульований органічним законом щодо судоустрою. Органи прокуратури в Німеччині тому і створюються при судах.

Із самого початку прокуратура Німеччини була і залишається підпорядкована Міністерству юстиції, а не Міністерству внутрішніх справ, а отже, Міністерству поліції, щоби репрезентувати «правову, а не силову волю держави». Щоби відповідати цим вимогам, згідно із судовою практикою Федерального конституційного суду та Федерального Верховного Суду, а також згідно із власним уявленням, прокуратура щодо суду є самостійним органом кримінальної юстиції, який спільно із судом повинен здійснювати повноваження щодо гарантування правосуддя. Хоча прокурори не є частиною судової влади, але, з огляду на свої спеціальні повноваження в судовому процесі, прокуратура не може бути віднесена і до виконавчої влади. Будучи органом державного кримінального переслідування, який пов'язаний законом і зобов'язаний, як і суд, спрямовувати свої дії на встановлення істини та віднаходження справедливого вироку, прокуратура підпорядкована сфері правосуддя [14, с. 24].

Вітчизняний законодавець визначає систему судоустрою як систему судів, до якої в широкому розумінні цього поняття також включаються Конституційний Суд та позадержавні судові установи, юрисдикція яких визнається Україною. Прокуратура виділяється в окрему систему. Водночас, спираючись на вищезазначені міркування щодо правосуддя та судочинства, є всі підстави вважати, що прокуратура є підсистемою системи правосуддя загалом, як і підсистемою судів та адвокатури, оскільки призначення всіх цих систем ми знаходимо саме в судочинстві.

Зауважимо, оскільки адвокатура – це недержавний самоврядний інститут, який складають усі адвокати України, то вживання терміна «система органів правосуддя» звужує поняття системи правосуддя тільки до судів та прокуратури.

Не вдаючись у численні антропологічні й історичні дослідження, зазначимо, що правосуддя як вид діяльності окремих людей виникло ще в первісному суспільстві. Т. Воропай, спираючись на праці відомого американського вченого-антрополога Джарета Даймонда [15], зазначає, що метою врегулювання конфліктів у членів традиційного суспільства є не з'ясування того, хто правий, а хто винний, а відновлення нормальних стосунків у суспільстві, де кожен знає кожного і де тривала ворожнеча між будь-якими двома членами спільноти загрожує її стабільності [16, с. 34].

У деякому розумінні діяльність «суддів» цієї епохи може ілюструвати сучасна концепція «відновного правосуддя». Однак ключовим у такому способі вирішення конфліктів є саме те, що сторонами в ньому виступали члени однієї общини або племені, а судьями були просто авторитетні соплеменники. Усі ці люди були знайомі один з одним, проте взаємопов'язані історичні процеси зростання продуктивності праці, утворення класів, держави, збільшення кількості населення зробили недостатніми механізми первісного правосуддя для потреб більш розвинених суспільств.

Ізраїльський історик Юваль Ной Харари на основі того, що людина є розумною та соціальною істотою, зазначає її здатність створювати міфи, в які вірять всі або більшість членів суспільства [17] («міф» він розуміє максимально широко, як все те, що існує в людській свідомості як явища та події реального світу, проте, насправді, у суто матеріалістичному розумінні таким не є). Ці міфи є також основними регуляторами міжособистісних відносин. Племена острова Нова Гвінея, які досліджував Д. Даймонд, не вирішували конфлікти, розмірковуючи раціонально (у сучасному розумінні «раціо»). Вони вірили в міфи, що такою є воля духів-покровителів. У цьому плані є цікавою концепція англійського етолога Ричарда Докинза [18], який поширив теорію еволюції на подібні спільні вірування (міфи), які цей учений називає «мемами». Концепція полягає в тому, що автор показує, як завдяки «корисним мемам» виживає й еволюціонує сам «мем» і його носій – людська спільнота. Якщо ж «мем» є «шкідливим», наприклад, таким, який не дозволяє мирно вирішувати конфлікти, загинуть і спільнота, і «мем».

Крім того, до однієї з основних еволюційних переваг нашого біологічного виду, порівняно з іншими соціальними істотами (насамперед іншими видами з роду *homo*, які колись існували паралельно з *homo sapiens*, проте вимерли), Ю. Харари відносить вміння взаємодіяти у великих спільнотах між окремими *homo sapiens*, які не знайомі між собою. Основою такої взаємодії є віра в спільні міфи (сьогодні ми воліємо називати це явище «культурними цінностями»). Історію розвитку людського суспільства цей автор зображає як процес удосконалення людьми міфів та здатності до взаємодії аж до утворення глобальних інституцій. Що стосується правосуддя в сучасному світі, цей процес демонструє створення судів із наднаціональною юрисдикцією, наприклад, Міжнародного кримінального суду або Європейського суду з прав людини. Основою створення та роботи цих та багатьох інших подібних інституцій є віра великих спільнот людей, на які вони поширюють свою юрисдикцію. Вони вірять в те, що записано в Загальній декларації прав людини 1948 р., Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. тощо.

Закономірним результатом удосконалення людьми способів своєї взаємодії стало не тільки утворення держави, а і «привласнення» нею функції правосуддя. Деяким чином це пояснює

широко відоме визначення держави, яке надав великий німецький філософ і соціолог Макс Вебер: «Держава є тим людським суспільством, яке всередині певної області претендує (з успіхом) на монополію легітимного фізичного насильства. Для нашої епохи характерно, що право на фізичне насильство приписується всім іншим союзам або окремим особам лише настільки, наскільки держава, зі свого боку, допускає таке насильство: єдиним джерелом «права» на насильство вважається держава» [19, с. 644].

Це визначення міститься в книзі М. Вебера «Політика як покликання та професія» (1919 р.). Виділяючи політиків в окрему професію, представники якої є «мисливцями за голосами виборців», учений зазначає, що цьому недоліку «протистоїть розвиток та перетворення сучасного чиновництва на сукупність трудящих (Arbeiterchaft), висококваліфікованих спеціалістів духовної праці, професійно вишколених багаторічною підготовкою, з високорозвинутою станомою честю, без чого б виникла рокова небезпека жадливої корупції та низького мішанства, а це б поставило під загрозу суто технічну ефективність державного апарату, значення якого для господарства, особливо зі зростанням соціалізації, постійно підвищувалось і буде підвищуватися. Дилетантське управління політиків, які ділять здобич, яке в Сполучених Штатах примушувало змінювати сотні тисяч чиновників, аж до листонош, залежно від результату президентських виборів, не знало пожиттєвих професійних чиновників» [19, с. 656–657].

«Монополія на насильство держави» мала своїм логічним наслідком не тільки закріплення за державою судової влади, а і те, що обвинувачення у вчиненні злочинів також набуло публічного характеру. Діяльність з обвинувачення від імені держави та за оплату з казни дістала узагальнюючу назву – служба обвинувачення.

Чиновники, яких в Україні називають суддями та прокурорами, а також адвокати, виділялись в окремі професії поступово, з розвитком державно-правових доктрин, якого потребувало ускладнення суспільно-виробничих відносин через подальше поглиблення розподілу праці.

Прокурори й адвокати, як і судді, не є тими особами, права й інтереси яких порушені внаслідок вчинення кримінального правопорушення. Ці особи в судочинстві мають не особистий, а професійний інтерес, сутність якого полягає в їхній процесуальній функції. Отже, сучасне правосуддя залежить від якості виконання вказаними особами своїх професійних обов'язків, а вони є представниками системи правосуддя. Представниками в тому розумінні, що будь-яка сфера людської діяльності представлена конкретними людьми, які в ній задіяні, проте залучення до такої діяльності не є епізодичним, а становить основну сферу діяльності людини (спільноти людей) у системі суспільного розподілу праці, тобто професію.

Тому вимоги до рівня професійної компетентності представників системи правосуддя сьогодні дуже високі і постійно підвищуються. Кваліфікаційні вимоги до судді визначені безпосередньо в Конституції (ст. 127), а до прокурорів та адвокатів – в органічних законах. Що стосується суддів та прокурорів, які є працівниками органів державної влади, у Конституції встановлені окремі вимоги щодо створення органів та установ, які відповідальні за формування їхнього професійного корпусу.

Отже, до системи правосуддя також входять всі інститути, які задіяні у формуванні корпусу професійних суддів, прокурорів та адвокатів. Крім того, у системі правосуддя для захисту професійних інтересів суддів та вирішення питань внутрішньої діяльності судів відповідно до закону діє суддівське самоврядування. Аналогічні органи прокурорського й адвокатського самоврядування створенні представниками відповідних професійних корпусів.

Однак для більш точного визначення місця Комісії в цій системі необхідно визначити також її статус у співвідношенні із системою прокуратури й органами прокурорського самоврядування, з огляду на те, що відповідні законодавчі норми щодо статусу Комісії містяться в р. VIII Закону, який має назву «Прокурорське самоврядування та органи, що забезпечують діяльність прокуратури».

Організація та діяльність прокуратури згадується у двох статтях Конституції: згідно зі ст. 92 Конституції, виключно законами України визначаються організація і діяльність прокуратури, а відповідно до ст. 131–1, організація та порядок діяльності прокуратури визначаються законом.

Поняття «організація» у науці вживається щонайменше в трьох значеннях: організація як система; організація як стан; організація як процес [20].

Перше характеризує прокуратуру саме як систему конкретних елементів із притаманними тільки їм властивостями і характером взаємозв'язку. Водночас ця система допускає розподіл її на підсистеми й елементи, що, у свою чергу, мають системні властивості. Сама ж досліджувана систе-

ма входить у більш широку сукупність елементів, тобто в систему більш високого рівня. Друге значення характеризує стан організації в метафізичному розумінні в окремий момент часу. Третє значення визначає організацію саме як діяльність, яка має на меті досягнення якогось її стану.

Отже, поняття «організація прокуратури» у Конституції вживається саме в першому значенні, оскільки два інші значення стосуються терміна «діяльність прокуратури», який законодавцем вживається як окреме поняття.

Поняття «діяльність» і «порядок діяльності», які законодавець вживає щодо прокуратури в різних статтях Конституції, у філософії мають різний об'єм, оскільки «у будь-якій діяльності суб'єкта прийнято виділяти такі компоненти, як ціль, продукт (реалізована ціль), засоби, процес та умови» [21, с. 135]. Отже, поняття «порядок діяльності» характеризує тільки процесуальну компоненту діяльності.

Виходячи з норм Конституції, законодавець у Законі до системи прокуратури відносить Генеральну Прокуратуру України, регіональні прокуратури, місцеві прокуратури, військові прокуратури, Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру (ст. 7). Очевидно, що Комісія не входить до системи прокуратури. До неї також не входять органи прокурорського самоврядування. Також до системи судоустрою не входять ані Вища рада правосуддя, ані Вища кваліфікаційна комісія суддів України, ані органи суддівського самоврядування.

Єдність системи прокуратури забезпечується не тільки через єдині засади організації прокуратури, а і через єдині засади її діяльності, зокрема через вирішення питань внутрішньої діяльності прокуратури органами прокурорського самоврядування. Самоврядування є однією з гарантій забезпечення незалежності прокурора. У свою чергу, незалежність є одним з основних принципів діяльності прокуратури та прокурорів. За визначенням, прокурорське самоврядування – це самостійне колективне вирішення прокурорами питань внутрішньої діяльності прокуратури (ст. 65 Закону). Встановлена законодавцем сфера компетенції прокурорського самоврядування відмінна від компетенції Комісії. Крім того, орган прокурорського самоврядування признає лише 5 з 11 членів Комісії. Отже, Комісія не є органом прокурорського самоврядування.

З огляду на зазначене, не можна погодитися з думкою Д. Д'ячкова, який відносить прокурорське самоврядування до принципів організації прокуратури [22]. Прокурорське самоврядування законодавець правильно визначив як одну з гарантій такого принципу діяльності прокурора, як його незалежність. Якщо ж відносити прокурорське самоврядування до принципів організації прокуратури, тоді взагалі залишається незрозумілим місце в цій організації як самих органів самоврядування, так і Комісії, яку з урахуванням того, що вона не є органом прокурорського самоврядування, законодавець вважає органом, що забезпечує діяльність прокуратури. Тобто правильним є віднесення самоврядування та Комісії до складників у принципах саме діяльності, а не організації прокуратури. Тоді тільки можливе врегулювання правового статусу цих інституцій у нормах одного законодавчого акта, який має назву «Про прокуратуру».

«Словник української мови» тлумачить слово «забезпечувати» так: «постачати щось у достатній кількості, задовольняти кого-, що-небудь у якихось потребах; надавати кому-небудь достатні матеріальні засоби до існування; створювати надійні умови для здійснення чого-небудь; гарантувати щось; захищати, охороняти кого-, що-небудь від небезпеки» [23, с. 18]. «Діяльність» тлумачиться як «застосування своєї праці до чого-небудь; праця, дії людей у якій-небудь галузі» [24, с. 311].

Із зазначеного випливає, що забезпечення діяльності прокуратури стосується широкого кола суб'єктів, одним з яких є Комісія. Забезпеченням діяльності прокуратури можна вважати як діяльність парламенту із законодавчого забезпечення, так і діяльність із постачання канцелярських засобів. У цій різноплановій діяльності Комісія виконує (і то не в повному обсязі) повноваження щодо кадрового забезпечення діяльності прокуратури. Така діяльність Комісії є однією з гарантій принципів незалежності прокурорів та прозорості в діяльності прокуратури. Гарантіями, які реалізуються в діяльності Комісії, є, зокрема, особливий порядок призначення прокурора на посаду, звільнення з посади, притягнення до дисциплінарної відповідальності (ст. 16 Закону).

Незрозуміло про які «органи» (у множині) йдеться в назві р. VIII Закону, оскільки в ньому містяться тільки норми гл. 3 щодо одного такого органу, яким є Комісія, а також щодо Національної академії прокуратури України, яка за визначенням є не органом, а установою (ст. 80 Закону). Навіть більше, неправильно нині є розташування норм щодо Академії та Комісії в одній главі Закону, з огляду на те, що Академія функціонує при Генпрокуратурі України, а не при Комісії.

Системний аналіз норм Закону дозволяє зробити висновок, що сьогодні наявні три види суб'єктів адміністрування системи прокуратури (синоніми – «управління», «керування», «врядування»). Перший – традиційний, представлений прокурорами, які обіймають адміністратив-

ні посади, та уособлює ієрархічність системи прокуратури. Діяльність цієї групи управлінців насамперед спрямована на виконання функцій прокуратури. Другий – представлений органами прокурорського самоврядування, уособлює демократичні самоврядні принципи управління. Діяльність спрямована на вирішення внутрішніх питань роботи прокуратури. Третім суб'єктом є Комісія. Її діяльність спрямована на виконання основних функцій із кадрового забезпечення органів прокуратури, які раніше в повному обсязі виконувалися першим із зазначених видів суб'єктів, що мало наслідком суттєве обмеження такої гарантії діяльності прокурора, як його незалежність, та прозорості в діяльності прокуратури. Тому був створений окремий орган прокурорського врядування зі спеціальною компетенцією – Комісія.

Останні два інструменти є також новими елементами механізму стримувань і противаг як основного засобу в правовій державі для запобігання надмірній концентрації влади та зловживання нею, що досить тривалий історичний проміжок часу було характерним для діяльності вітчизняної прокуратури.

А. Колодій у результаті дослідження нових концепцій публічного врядування доходить висновку, що чіткої впорядкованості у вживанні слів «правління», «управління» та «врядування» в українській політичній та управлінській науці до останнього часу не спостерігалось. «Правління» та «врядування» вживалися в різноманітних контекстах як синоніми («правління царського уряду», «форми державного правління», «моделі демократичного врядування», «місцеве самоврядування»). Проте характерно, що чим більше в правлінні-урядуванні задіяне суспільство, чим цей процес горизонтальніший, тим частіше щодо нього вживали термін «урядування». У цьому є логіка: царі правлять, а урядують представники суспільства. Урядування завжди передбачає вміння ухвалювати і здатність впроваджувати в життя колективні рішення [25].

Отже, визначення нами Комісії саме як органу врядування умовне, оскільки має на меті виділити цей орган серед інших суб'єктів адміністрування в прокуратурі. На наш погляд, конотація слова «врядування» в українській мові порівняно зі словами «управління» або «керівництво» менш пов'язана з уявленням про ієрархічність та субординацію, що є ближчим до справжнього статусу Комісії стосовно системи прокуратури. Крім того, слово «врядування» дозволяє чітко відмежувати Комісію від «самоврядування», а також відповідає законодавчому визначенню подібних за функціями органів щодо суддів – Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів. Останню, наприклад, законодавець називає державним органом суддівського врядування, який на постійній основі діє в системі правосуддя України.

Висновки. «Правосуддя» є комплексним поняттям, яке являє собою окрему специфічну систему соціальних норм та інститутів – систему правосуддя, до якої входять система судів (судова влада), система прокуратури й адвокатури, органи й установи з формування професійного корпусу та самоврядування представників системи правосуддя, органи фінансового й організаційного забезпечення судів, а також правові норми щодо судоустрою, судочинства, статусу суддів, прокурорів та адвокатів. У системі правосуддя Комісія є одним з органів, який виконує функції з формування прокурорського корпусу.

Буде правильним врегулювання статусу Комісії в Законі в окремому розділі з однойменною з Комісією назвою. Комісія в такому визначенні виступає самостійним щодо системи прокуратури й органів прокурорського самоврядування державним органом – органом прокурорського врядування в системі правосуддя.

Список використаних джерел:

1. Конституція України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 131.
2. Про прокуратуру: Закон України. Відомості Верховної Ради України. 2015. № № 2–3. С. 54. Ст. ст. 12, 73.
3. Про судоустрій та статус суддів: Закон України. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 31. С. 7. Ст. 545.
4. Футей Б. Становлення правової держави в Україні: 1991–1995. 2 вид. К., 2005. С. 48.
5. Конституция Федеративной Республики Германия. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/germany.pdf>. (дата обращения: 05.10.2018).
6. Про Вищу раду правосуддя: Закон України. Відомості Верховної Ради України. 2017. № № 7–8. С. 6. Ст. 50.
7. Придущий С. Суд як першооснова предмета судового права в Україні. Право України. 2018. № 3. С. 26–51.
8. Бігун В. Філософія правосуддя: ідея та здійснення: моногр. К., 2011. 303 с.

9. Ролз Дж. Теория справедливости. Пер. и научн. ред. В. Целищева. Новосибирск: Изд-во Новосибир. ун-та, 1995. 535 с.
10. Гьофе О. Справедливість і субсидіарність. Виступи в Україні. Пер. з нім. К, 2004. С. 71.
11. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: кол. моногр. / А. Бернюков, В. Бігун, Ю. Лобода, Б. Малишев, С. Погребняк, С. Рабінович, В. Смородинський, О. Стовба; відп. ред. В. Бігун. К., 2009. 316 с.
12. Энтин М. Справедливое разбирательство по праву Совета Европы и Европейского Союза. Конституционное право: восточноевропейское обозрение. 2003. № 3 (44). С. 85–97.
13. Кримінальний процесуальний кодекс України. Відомості Верховної Ради України. 2013. № № 9–10. С. 474. Ст. 88.
14. Зельтер Вальтер. Особливості правового статусу прокуратури Федеративної Республіки Німеччина в системі органів державної влади. Прокуратура України в умовах європейської інтеграції: мат. Міжнар. науково-практичн. конфер. 19 травня 2016 р. К.: Національна академія прокуратури України, 2016. 334 с. URL: [http://napu.com.ua/wp-content/uploads/pdf/Materialy_Conferencii\(1\).pdf](http://napu.com.ua/wp-content/uploads/pdf/Materialy_Conferencii(1).pdf) (дата звернення: 06.10.2018).
15. Даймонд Д. Мир позавчера: Чому нас можуть навчити люди, до сих пор живущие в каменном веке. The World Until Yesterday: What Can We Learn from Traditional Societies? Пер. с англ. А. Александрова. М.: А. С. Т., 2016. 672 с.
16. Воропай Т. Вирішення конфліктів у традиційному суспільстві: єднання моралі і права. Форум права: електрон. наук. фахове вид. 2018. № 1. С. 32–35. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/FP_index.htm_2018_1_6.pdf.
17. Харарі Юваль Ной. Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього. Пер. з англ. Я. Лебеденка. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. 544 с.
18. Докинз Ричард. Эгоистичный ген. Пер. с англ. Н. Фоминой. М., 2013. 512 с.
19. Избранные произведения / сост., общ. ред. и послесл. Ю. Давыдова; предисл. П. Гайдено. Пер. с нем. М.: Прогресс, 1990. 808 с. С. 643–706.
20. Осовська Г., Осовський О. Основи менеджменту: навч. посібн. К.: Кондор, 2006. 664 с.
21. Носкова О. Энциклопедия гуманитарных наук. 2004. №1. С. 135.
22. Д'ячков Д. Прокурорське самоврядування як принцип організації прокуратури. Серія «Право». 2018. № 2 (60). С. 71–76.
23. Словник української мови: в 11 т. Т. 3. 1972. С. 18.
24. Словник української мови: в 11 т. Т. 2. 1971. С. 311.
25. Колодій А. Концепція публічного (нового) врядування в її застосуванні до демократичних і перехідних систем. Науковий вісник. 2012. Вип. 10 «Демократичне врядування». URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=DeVr_2012_10_3.

ЩОДО ПРОБЛЕМИ ХАРАКТЕРИСТИКИ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ МЕДІАЦІЇ В УКРАЇНІ, ЩО ВСТАНОВЛЕНІ ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ ТА ОРГАНІЗАЦІЄЮ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ

У статті на основі аналізу наукових поглядів учених і міжнародних нормативно-правових актів розглянуто міжнародні стандарти запровадження інституту медіації в Україні, що встановлені Європейським Союзом та Організацією Об'єднаних Націй. Обґрунтовано, що міжнародні стандарти запровадження інституту медіації в Україні являють собою сукупність міжнародних правових актів, учасником яких є Україна, що визначають обов'язкові заходи встановлення та подальшої реалізації цього інституту в Україні.

Ключові слова: міжнародні стандарти, медіація, Європейський Союз, Організація Об'єднаних Націй, міжнародний нормативно-правовий акт.

В статье на основе анализа научных взглядов ученых и международных нормативно-правовых актов рассмотрены международные стандарты введения института медиации в Украине, которые установлены Европейским Союзом и Организацией Объединенных Наций. Обосновано, что международные стандарты введения института медиации в Украине представляют собой совокупность международных правовых актов, участником которых является Украина, а также устанавливающих обязательные меры установления и последующей реализации данного института в Украине.

Ключевые слова: международные стандарты, медиация, Европейский Союз, Организация Объединенных Наций, международный нормативно-правовой акт.

In the article, based on the analysis of scientific views of scientists and international normative legal acts, the international standards of the establishment of the mediation institute in Ukraine, which were established by the European Union and the United Nations, were considered. It is substantiated that the international standards for the implementation of the mediation institute in Ukraine are a set of international legal acts to which Ukraine is a party, which determine the mandatory measures for the establishment and further implementation of this institute in Ukraine.

Key words: international standards, mediation, European Union, United Nations, international normative legal act.

Вступ. Сьогодні можна стверджувати, що Україна перебуває на перших етапах запровадження інституту медіації. Проте в більшості розвинутих країнах світу цей правовий інститут запроваджено й остаточно сформовано ще в минулому столітті. Зокрема, в Канаді та Сполучених штатах Америки медіація з'явилася в кінці 70-х років, у Європі – на початку 80-х років минулого століття [1, с. 46]. При цьому, як цілком слушно зауважує І. Присяжнюк, медіація є одним із так званих альтернативних (позасудових) способів урегулювання спорів, ефективність якого надзвичайно висока в усіх країнах, у яких запроваджено цей інститут [2, с. 65]. Ураховуючи те, що наша держава постійно прагне набути статусу повноцінного члена європейського співтовариства й міжнародної правової спільноти загалом, важливими є встановлення та подальший аналіз міжнародних стандартів запровадження інституту медіації в Україні.

Окремі проблемні питання запровадження інституту медіації в Україні розглядали в наукових працях такі вчені, як М. Колеснікова, А. Шаповалова, Т. Шинкар, Н. Маловой, О. Глушенко, Т. Голоядова, В. Тацій, С. Абламський, А. Комзюк, І. Бут, В. Погорілко, О. Фрицький,

М. Баймуратов і багато інших. Однак, незважаючи на чималу кількість наукових праць, єдиного комплексного дослідження, присвяченого міжнародним стандартам запровадження інституту медіації в Україні, що встановлені Європейським Союзом та Організацією Об'єднаних Націй, так і не проведено.

Постановка завдання. Саме тому метою статті є розглянути міжнародні стандарти запровадження інституту медіації в Україні, що встановлені Європейським Союзом та Організацією Об'єднаних Націй.

Результати дослідження. Як перший суб'єкт, який визначає міжнародні стандарти запровадження інституту медіації в Україні, варто вважати Європейський Союз. Аналіз міжнародних стандартів, запропонованих цим суб'єктом, є особливо важливим для правового життя нашої країни, враховуючи її прагнення набути статусу його повноцінного члена. При цьому необхідно відзначити, що в газетних публікаціях і в розмовах люди часто плутають Раду Європи і Європейський Союз. Це тісно взаємодіючі, але різні міжнародні організації, з котрими активно співробітничала Україна. Європейський Союз об'єднує держави насамперед у сфері економічних інтересів. Фактично це великий європейський ринок. А Рада Європи – це ідея верховенства права, це єдиний правовий простір [3, с. 367]. Право Європейського Союзу являє собою досить специфічну правову систему, що склалася на стику міжнародного права та внутрішньодержавного права держав-членів Європейського Союзу, що володіє самостійними джерелами і принципами. Автономність цього права підтверджена низкою рішень Суду Європейського Співтовариства [5, с. 201].

Аналізуючи окремі з міжнародних правових актів, прийняті за участю наведеного вище суб'єкта, передусім варто назвати Угоду про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14 червня 1994 року, яка започаткувала партнерство між Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, з одного боку, та Україною, з іншого боку [5]. Цей міжнародний правовий акт ратифіковано шляхом прийняття відповідного Закону України від 10 листопада 1994 року [6]. Як зазначено в ст. 93 Угоди, в рамках сфери її дії кожна Сторона зобов'язується забезпечити фізичним і юридичним особам іншої Сторони доступ, вільний від дискримінації щодо власних фізичних і юридичних осіб, до компетентних судів та адміністративних органів Сторін для захисту їхніх особистих і майнових прав, включаючи права на інтелектуальну, промислову й комерційну власність [5].

Вищенаведений міжнародний правовий акт утратив чинність у зв'язку з укладенням нової Угоди «Про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» від 27 червня 2014 року [7]. Цей міжнародний нормативно-правовий акт ратифіковано Україною шляхом прийняття відповідного Закону України від 16 вересня 2014 року [8]. Як встановлено в ст. 1 зазначеного міжнародного акта, цілями асоціації є сприяння поступовому зближенню сторін, ґрунтуючись на спільних цінностях і тісних привілейованих зв'язках, а також поглиблюючи зв'язок України з політикою Європейського Союзу та її участь у програмах та агентствах. При цьому необхідно посилювати співробітництво у сфері юстиції, свободи та безпеки з метою забезпечення верховенства права й поваги до прав людини та основоположних свобод. Окрім цього, в ст. 14 Угоди закріплено, що в рамках співробітництва у сфері юстиції, свободи й безпеки Сторони надають особливого значення утвердженню верховенства права та укріпленню інституцій усіх рівнів у сфері управління загалом і правоохоронних і судових органів зокрема. Співробітництво буде спрямоване, зокрема, на зміцнення судової влади, підвищення її ефективності, гарантування її незалежності й неупередженості та боротьбу з корупцією. Співробітництво у сфері юстиції, свободи й безпеки буде відбуватися на основі принципу поваги до прав людини та основоположних свобод [7]. Як цілком слушно із цього приводу зауважує Н. Боженко в дослідженні, що присвячено адміністративно-правовому забезпеченню медіації як способу вирішення адміністративних спорів, відповідно до Угоди про асоціацію України з Європейським Союзом, підписаної Україною, забезпечення верховенства права та доступу до правосуддя має включати як досудові, так і позасудові методи вирішення спорів. Усвідомлення важливості поширення альтернативних судочинству способів розв'язання правових спорів відкриває нові перспективи утвердження засад правової держави в Україні, а їх урізноманітнення є показником зрілості правової системи країни та готовності держави до співпраці, зумовлює зростання рівня правової культури її громадян [9, с. 13].

Одним із визначальних міжнародних правових актів, дія якого спрямована на забезпечення доступності правосуддя шляхом встановлення альтернативних способів розв'язання спорів у цивільному та комерційному праві, стала Директива № 2008/52/ЄС Європейського парламенту й Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних і комерційних справах від 21 травня 2008 року.

Як зазначено в ст. 1 наведеного міжнародного акта, його метою є полегшення доступу до альтернативних процедур вирішення спорів і сприяння мирному врегулюванню спорів, заохочуючи застосування посередництва та гарантуючи врівноважене співвідношення посередництва й судочинства. Окремою нормою (ст. 5) встановлено особливості застосування медіації під час вирішення правового спору. Так, суд, розглядаючи справу, може, коли це доречно й із урахуванням усіх обставин цього випадку, запропонувати сторонам використовувати посередництво, щоб залагодити суперечку. Суд також може зажадати від сторін відвідати інформаційні збори щодо використання посередництва, якщо такі є і є доступними. При цьому держави-члени повинні були вести в дію законодавчі, нормативні й адміністративні положення, які необхідні для виконання зазначеної Директиви до 21 травня 2011 року [10]. Як уже зазначалося, наша держава робить активні кроки, спрямовані на інтеграцію в європейський правовий простір. А тому дещо не зрозумілим є затягування законодавчого забезпечення впровадження інституту медіації в Україні.

Однією з поважних міжнародних організацій, членство в якій має Україна, є Організація Об'єднаних Націй (далі – ООН), встановлені міжнародні стандарти якої є вкрай важливими в аспекті запровадження інституту медіації в Україні. Так, Україна є однією з країн – засновниць ООН, підписавши (маючи правовий статус УРСР) Статут ООН у 1945 році [11, с. 69]. Варто відмітити, що згадки про необхідність запровадження інституту медіації задля вирішення правових конфліктів і спорів містяться в самому Статуті ООН від 26 червня 1945 року. Так, згідно зі ст. 33 Статуту ООН, сторони, які беруть участь у будь-якій суперечці, продовження якої могло б загрожувати підтриманню міжнародного миру та безпеки, повинні насамперед намагатися вирішити суперечку шляхом переговорів, обстеження, посередництва, примирення, арбітражу, судового розгляду, звернення до регіональних органів або угод чи іншими мирними засобами за своїм вибором [12].

Одним із найвідоміших міжнародних правових актів, що прийнятий наведеною міжнародною організацією, є Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року, яку проголошено як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи й усі держави з тим, щоб кожна людина та кожний орган суспільства, завжди маючи на увазі цю Декларацію, прагнули шляхом освіти сприяти поважанню цих прав і свобод і забезпеченню шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів загального й ефективного визнання та здійснення їх як серед народів держав-членів Організації, так і серед народів територій, що перебувають під їхньою юрисдикцією. І хоча наведений міжнародний акт не містить прямих згадок про інститут медіації, в ньому міститься низка важливих положень, які стосуються належного законодавчого забезпечення захисту прав людини: кожна людина повинна мати всі права й свободи, встановлені Декларацією; кожна людина, де б вона не була, має право на визнання її правосуб'єктності; всі люди рівні перед законом і мають права без будь-якої різниці на рівній їх захист законом; тощо [13].

Окрім цього, увагу варто звернути на Міжнародний пакт про громадянські й політичні права від 16 грудня 1966 року, який набув чинності в тому числі для України 23 березня 1976 року. Як випливає з аналізу ст. 2 вищенаведеного міжнародного акта, кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язана забезпечити, щоб право на правовий захист для будь-якої особи, яка потребує такого захисту, встановлювалось компетентними судовими, адміністративними чи законодавчими властями або будь-яким іншим компетентним органом, передбаченим правовою системою держави, і розвивати можливості судового захисту [14].

Як один із основоположних міжнародних стандартів запровадження інституту медіації в Україні варто визначити Типовий закон Комісії Організації Об'єднаних Націй з права міжнародної торгівлі про міжнародну комерційну погоджувальну процедуру від 24 червня 2002 року. Цей міжнародний нормативний акт узятий за основу для національного законодавства щодо медіації 26 країнами світу [15]. Як встановлено в ст. 13 наведеного міжнародного правового акта, коли сторони домовилися за погоджувальною процедурою та прямо вираженням чином зобов'язалися не порушувати протягом обумовленого терміну або до настання обумовленої події арбітражний або судовий розгляд стосовно наявного або майбутнього спору, арбітраж або суд визнає силу такого зобов'язання до тих пір, поки умови цього зобов'язання не будуть виконані, за винятком випадку, коли однією зі сторін необхідно, на її думку, захистити свої права. Порушення такого розгляду саме по собі не розглядається як відмова від угоди за погоджувальною процедурою або як припинення погоджувальної процедури [16].

Як окремий напрям роботи ООН варто вважати зусилля цієї міжнародної організації, спрямовані на захист прав дітей, що реалізуються в тому числі шляхом запровадження інституту медіації в цій сфері. Так, беручи до уваги потребу в посиленні захисту дітей у справах міжнародного характеру, а також бажаючи уникнути конфліктів між їхніми правовими системами щодо

юрисдикції, прав, які застосовуються, з метою визнання та виконання заходів захисту дітей, укладено Конвенцію про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності й заходів захисту дітей від 19 жовтня 1996 року, яку наша держава ратифікувала шляхом прийняття відповідного Закону України від 14 вересня 2006 року. Згідно з положеннями наведеного міжнародного нормативно-правового акта, центральний орган Договірної Держави безпосередньо або через державні органи чи інші організації здійснює всі належні кроки для сприяння шляхом медіації, примирення або подібних заходів, погоджених рішень щодо захисту особи чи майна дитини у випадках, до яких застосовується ця Конвенція. Окрім цього, Законом України від 11 січня 2013 року ратифіковано Конвенцію про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших видів сімейного утримання від 23 листопада 2007 року. Договірні держави забезпечують наявність у внутрішньому законодавстві ефективних заходів для примусового виконання рішень за допомогою, зокрема, такого заходу, як використання медіації, примирення або подібних процесів для здійснення добровільного виконання [17].

З аналізу приписів міжнародних стандартів щодо запровадження медіації, які запропоновані ООН, випливає, що держави-члени цієї міжнародної організації, в тому числі Україна, повинні здійснювати рішучі кроки, спрямовані на належне законодавче закріплення цього інституту. При цьому зазначені міжнародні стандарти ООН торкаються різних сфер суспільного життя, в яких доречно й ефективно використовувати процес медіації задля розв'язання відповідного правового конфлікту. Це свідчить про існування достатньої кількості міжнародних правових актів, які б могли лягти в основу майбутнього національного законодавства про медіацію в Україні.

Як міжнародні стандарти запровадження інституту медіації в Україні варто розглядати не лише ті, що встановлені міжнародними організаціями, а й ті, що укладені за участю декількох суб'єктів міжнародного права. Такі стандарти можуть бути визначені й у двосторонніх угодах, які укладені Україною з іншою державою задля здійснення співробітництва в окремих сферах суспільного життя.

Висновки. Отже, міжнародні стандарти запровадження інституту медіації в Україні являють собою сукупність міжнародних правових актів, учасником яких є Україна та які визначають обов'язкові заходи встановлення та подальшої реалізації цього інституту в Україні. З огляду на те що міжнародні договори України за своєю юридичною силою посідають майже найвище місце в системі нормативно-правового регулювання відповідної сфери суспільного життя, закріплені на їх рівні міжнародні стандарти набувають особливого значення в аспекті запровадження інституту медіації в Україні. Серед провідних суб'єктів, за участю яких розроблено зазначені міжнародні стандарти, варто назвати Європейський Союз та Організацію Об'єднаних Націй. Окрім цього, такі стандарти закріплено й у двосторонніх міжнародних правових угодах, які укладені Україною з іншою державою задля здійснення співробітництва та розв'язання проблем в окремо взятій сфері. Сьогодні можна стверджувати про існування достатньої кількості міжнародних стандартів, які могли б лягти в основу національного законодавства щодо повноцінного функціонування інституту медіації в Україні.

Список використаних джерел:

1. Микитин Ю.І. Відновне правосуддя у кримінальному процесі: міжнародний досвід та перспективи розвитку в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. Івано-Франківськ, 2010. 200 с.
2. Присяжнюк І. Запровадження медіації як форми відновного правосуддя. Вісник Національної академії прокуратури України. 2012. № 2. С. 65–69.
3. Кравченко Ю.Ф. Свобода як принцип демократичної правової держави: дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.01. Харків, 2003. 466 с.
4. Дьомін Ю.М. Правові засади організації та здійснення митного контролю в Україні: теоретичні та практичні проблеми: дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.07. Київ, 2006. 438 с.
5. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами від 14 черв. 1994 р. Офіційний вісник України. 2006. № 24. Ст. 1794.
6. Про ратифікацію Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами: Закон України від 10 лист. 1994 р. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 46. Ст. 415.
7. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Міжнародний документ від 27 черв. 2014 р. Офіційний вісник України. 2014. № 75. Ст. 2125.

8. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16 верес. 2014 р. № 1678-IV. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 40. Ст. 2021.
9. Боженко Н.В. Адміністративно-правове забезпечення медіації як способу вирішення адміністративних спорів: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. Запоріжжя, 2018. 214 с.
10. Директива № 2008/52/ЄС Європейського парламенту та Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних та комерційних справах: Міжнародний документ від 21 трав. 2008 р. № 2008/52/ЄС. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/MU07225?an=17&bl=mu99289>.
11. Чуб О.О. Конституційне право громадян України на участь в управлінні державними справами: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. Харків, 2004. 212 с.
12. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду: Міжнародний документ від 26 черв. 1945 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_010.
13. Загальна декларація прав людини від 10 груд. 1948 р. Офіційний вісник України. 2008. № 93. Ст. 3103.
14. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Міжнародний документ від 16 груд. 1966 р. Бюлетень законодавства і юридичної практики України. 2013. № 6.
15. Пояснювальна записка до Проекту Закону України «Про медіацію» від 17 груд. 2015 р. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=57463&pf35401=369788>.
16. Типовий закон Комісії Організації Об'єднаних Націй по праву міжнародної торгівлі про міжнародну комерційну погоджувальну процедуру: Міжнародний документ від 26 черв. 1945 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_117.
17. Конвенція про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших видів сімейного утримання: Міжнародний документ від 23 лист. 2007 р. Офіційний вісник України. 2013. № 86. Ст. 3194.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 321.244

ДЕРКАЧ А.Л.

**МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ПРАВОЗАХИСТУ ТА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ
КОНСТИТУЦІЙНОЮ ЮСТИЦІЄЮ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ОБСЄ)**

Автором досліджено процеси розвитку міжнародних стандартів Організації з безпеки та співробітництва у Європі з питань механізмів захисту прав людини в умовах становлення національних систем конституційної юстиції держав-учасниць Організації з безпеки та співробітництва у Європі. У статті висвітлено питання застосування відповідних стандартів в Україні, зокрема органами конституційної юстиції.

Ключові слова: правозахист, конституційна юстиція, права людини, захист прав, реалізація прав, стандарти ОБСЄ.

Автором исследовано процессы развития международных стандартов Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе в сфере механизмов защиты прав человека в условиях становления национальных систем конституционной юстиции государств-участников Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе. В статье освещен вопрос применения соответствующих стандартов в Украине, в частности органами конституционной юстиции.

Ключевые слова: правозащита, конституционная юстиция, права человека, защита прав, реализация прав, стандарты ОБСЕ.

Author analyses the current issues of development of the OSCE Standards in area of the defense the Human Rights in conditions of the development the national constitutional justice systems of OSCE participating States. The article highlights the issue of the implementing the coherent standard in Ukraine, including the constitutional justice activities is researched in the article.

Key words: Human Rights' Defense, constitutional justice, human rights, realization of rights, OSCE standards.

Вступ. Питанням національних механізмів захисту прав людини у документах ОБСЄ та у публікаціях, здійснених ОБСЄ, приділялася неабияка увага. Хоча зазначена проблематика досліджувалася у роботах вітчизняних юристів-міжнародників, таких як Б.В. Бабін, М.О. Баймуратов, О.О. Гріненко та ін., ці питання залишаються сьогодні малодослідженими як у вітчизняній, так і в міжнародній науці.

Постановка завдання. Метою цієї статті визначено комплексне окреслення стандартів ОБСЄ з питань національних механізмів захисту прав людини та їх реалізації у системі конституційної юстиції України.

Результати дослідження. Сьогодні спеціальні стандарти ОБСЄ, що стосуються розбудови та діяльності національних систем конституційної юстиції, відсутні. Водночас важливими вбачаються стандарти, прийняті ОБСЄ щодо механізмів захисту прав людини та діяльності правозахисників (резолюція Парламентської асамблеї ОБСЄ від 09 липня 2007 р. про посилення уваги ОБСЄ щодо правозахисників і національних правозахисних інституцій) [15].

Вище названа Резолюція наголошує на тому, що схвалені в галузі людського виміру ОБСЄ зобов'язання становлять безпосередній і прями́й інтерес для усіх держав-учасниць і не належать виключно до сфери їх внутрішніх справ. У ст. 3 резолюції 2007 р. вказується, що захист і заохочення прав та основних свобод людини є одним із найважливіших обов'язків держав і що

свобода, справедливість і мир засновані та визнані на повазі до цих прав і свобод. У ст. 11 цієї резолюції додається, що національні закони, які відповідають Статуту ООН і міжнародним зобов'язанням держав у сфері прав людини, є базисом для дотримання та здійснення прав і свобод людини, а також для будь-якої діяльності щодо заохочення, захисту й ефективної реалізації цих прав і свобод [12].

Згідно зі ст. 12 та 13 цієї резолюції Парламентської Асамблеї ОБСЄ права людини й основні свободи з найбільшою часткою вірогідності можуть забезпечуватися в умовах, коли громадяни мають можливість індивідуально чи колективно закликати до відповіді власний уряд; що кожна людина має право на ефективний недискримінаційний доступ, на індивідуальних чи колективних засадах, на участь у публічному управлінні та громадських справах [12]. Відтак названі положення Резолюції прийняті з метою створення й ефективного функціонування національних процедур щодо індивідуальних звернень до установ конституційної юстиції та захисту у разі порушення цього особистого права.

Однією з головних установ ОБСЄ щодо питань становлення стандартів у сфері прав людини є Бюро демократичних інститутів і прав людини (далі – БДПІЛ). Саме ця установа надає підтримку реформаційним напрямам держав-учасниць, здійснює аналіз запитів щодо конкретних компонентів законопроектів і нормативно-правової бази країни, їх відповідності базовим принципам міжнародного права та міжнародних зобов'язань, взятих на себе державою у сфері прав людини [1].

Окремо слід звернути увагу на Керівні принципи щодо захисту правозахисників, оприлюднені БДПІЛ ОБСЄ у 2014 р.

У п. 10 Керівних принципів «Сприятливі правові, адміністративні та інституційні системи» встановлено, що національні правові, адміністративні та інституційні системи мають сприяти створенню та зміцненню безпечних і сприятливих умов, у яких правозахисники користуються захистом, підтримкою і можливостями для здійснення своєї законної діяльності. Внутрішнє законодавство, правила, політика та практика мають бути сумісні із зобов'язаннями ОБСЄ та з міжнародними стандартами у сфері прав людини; вони мають бути достатньо чіткими для забезпечення правової певності, запобігання їх свавільному застосуванню, а відповідна інституційна база має гарантувати дотримання основоположного принципу справедливості належної правової процедури [7].

Згідно з п. 11 Керівних принципів «Законність, необхідність і пропорційність обмежень основоположних прав у зв'язку із правозахисною діяльністю» міжнародні документи у сфері прав людини допускають обмеження лише окремих прав та лише в тому разі, якщо такі обмеження належним чином встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві для досягнення якоїсь із передбачених законом цілей. Більш того, такі обмеження мають бути пропорційними і сумісними з іншими основними принципами прав людини, включно із заборонаю дискримінації. Міжнародні правозахисні механізми завжди наголошували, що межі допустимих обмежень підлягають, зазвичай, вузькому тлумаченню, а той факт, що право захищати права людини є ключовим для реалізації всіх інших прав, ще більше звужує межі допустимих обмежень. Поріг відповідності вимогам необхідності та пропорційності будь-яких подібних обмежень слід вважати особливо високим [7].

Також варто згадати про п. 23 Керівних принципів, за яким правозахисники не повинні піддаватися судовому цькуванню шляхом протиправних судових проваджень або будь-якого іншого зловживання судовою владою, а також шляхом інших санкцій за дії, пов'язані з їх правозахисною діяльністю. Згідно з п. 37 цього документа державні інститути та посадові особи мають утримуватися від участі в кампаніях із паплюження, створення негативного образу або стигматизації правозахисників і їх діяльності, що включає навішування негативних ярликів на правозахисників, дискредитацію правозахисної діяльності та самих правозахисників або свідомий наклеп на правозахисників у будь-якій формі [7]. Вбачається, що наведені принципи мають ключове значення й у діяльності конституційної юстиції.

Названі принципи мають забезпечувати важливість і необхідність роботи правозахисників, у т. ч. з урахуванням їх критичних зауважень у бік державних органів і установ у публічних дискусіях. Такі дії можуть забезпечувати запобігання маргіналізації правозахисників у світі. Необхідно сприяти постійному діалогу між правозахисниками та державними органами влади через консультативні механізми, що мають бути базисом спільних дій, кампаній і просвітницьких програм у сфері прав людини і сприяти застосуванню механізмів подання скарг й інших засобів підвищення рівня відповідальності держави та боротьби з порушеннями прав людини в країні [7].

Держави мають поважати, заохочувати і полегшувати правозахисну діяльність, вони мають вживати практичні заходи, спрямовані на створення безпечних і сприятливих умов, котрі

уможливають вільну діяльність правозахисників без незаконних обмежень, включно з такою діяльністю, яка проводиться індивідуально або спільно з іншими, всередині країни або на міжнародному рівні. Це передбачено п. 41 Керівних принципів. Ці принципи мають вказівку, що задля реалізації права на захист прав людини необхідне повне здійснення інших прав і свобод [7].

Важливою функцією БДПЛ є прийняття запитів на здійснення підтримки законотворчої діяльності від усіх державних інституцій у регіоні ОБСЄ, а також місій та інших інституцій ОБСЄ. У разі отримання такого запиту щодо аналізу окремого закону чи законопроекту БДПЛ проводить аналіз такого закону з урахуванням усіх його особливостей та сфери його дії. У своїй діяльності БДПЛ не зачіпає галузі, де діють інші органи ОБСЄ, наприклад, щодо питань прав етнічних меншин і свободи медіа. У роботі над запитами БДПЛ співпрацює з іншими підрозділами міжнародних організацій, зокрема Венеціанською Комісією. Також ці інститути спільно готують огляди законодавства та видають спільні висновки та рекомендації [1].

Слід зазначити, що сьогодні БДПЛ не аналізував законодавства країн про конституційну юстицію, хоча в деяких спільних із Венеціанською Комісією висновках містяться окремі міжнародні стандарти щодо цієї сфери. Так, у Спільному висновку БДПЛ ОБСЄ та Венеціанської комісії щодо закону Тунісу про Вищий комітет з прав людини та фундаментальних свобод № 724/2013 від 17 червня 2013 р. прямо констатується, що аналіз окремого закону про інституцію, яка має повноваження у сфері захисту прав людини, є неповним без системного огляду усього національного законодавства окремої країни з питань захисту та реалізації прав людини [11]. В іншому Спільному висновку від 21 грудня 2013 р. щодо редакції 2005 р. закону Тунісу № 29/1967 про судову систему, вищу раду правосуддя та статус суддів міститься пряма пропозиція включити в закон вимоги до впорядкування судових справ на базі об'єктивних критеріїв, встановлених заздалегідь. Цікавим видається той факт, що цей Спільний висновок був опрацьований БДПЛ ОБСЄ на основі огляду професора Центральноєвропейського Університету (Будапешт) Каролі Барда [11].

Крім надання висновків на закони чи законопроекти, діяльність БДПЛ ОБСЄ у сфері формування відповідних міжнародних стандартів полягає у стимулюванні розвитку відповідної правової доктрини. Це можна побачити на прикладі підтримки видання науково-практичних публікацій разом з іншими структурами ОБСЄ, такими як Координатор проектів ОБСЄ в Україні. Так, за сприяння БДПЛ ОБСЄ та Координатора проектів ОБСЄ у 2013 р. в рамках проекту «Підвищення рівня правової обізнаності стосовно прав людини та механізмів їхнього захисту» було видано посібник із написання судових рішень (автори Р. Куйбіда та О. Сироїд) [3]. У 2015 р. за підтримки БДПЛ ОБСЄ та Координатора проектів ОБСЄ було видано посібник для громадських об'єднань «Моніторинг судового процесу» (автори О. Банчук, Р. Куйбіда та М. Серета), покликаний допомогти громадським об'єднанням у проведенні моніторингу судових процесів з метою підвищення обізнаності суспільства про функціонування судової системи, наводяться приклади зарубіжного досвіду застосування цього діагностичного інструменту. На основі методик, розроблених БДПЛ ОБСЄ, та з огляду на українські реалії у посібнику було надано поради щодо організації, проведення моніторингу судових процесів в Україні та адвокації відповідних результатів [2].

Також за підтримки БДПЛ ОБСЄ та Координатора проектів ОБСЄ в Україні було видано низку навчальних видань за авторством Т.І. Фулей, провідного фахівця Національної школи суддів України. Так, відповідний посібник «Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві» був підготовлений для проведення серії семінарів для суддів адміністративних судів України щодо застосування практики ЄСПЛ, організованих Координатором проектів ОБСЄ, Проектом ЄС Твінінг «Підвищення ефективності та якості управління адміністративних судів в Україні», Вищим адміністративним судом України та Національною школою суддів України. З метою обговорення найбільш актуальних питань правозастосування та підвищення інтерактивності навчання щодо окремих питань у посібнику наводилися ситуативні завдання (для обговорення в малих групах) та приклади з національної практики [5].

Подібне видання 2015 р. було підготовлене для проведення серії тренінгів для суддів адміністративних судів України щодо застосування практики ЄСПЛ, організованих Національною школою суддів України у співпраці з Верховним Судом України та Вищим адміністративним судом України в межах проекту «Гарантування дотримання прав людини при здійсненні правосуддя», що реалізується Координатором проектів ОБСЄ за фінансової підтримки Уряду Канади [4], та для проведення подібної серії тренінгів для суддів загальних судів України [6].

Висновки. Отже, виходячи з усього вищенаведеного, можна дійти висновку, що діяльність ОБСЄ у сфері прав людини та демократичних державних інституцій має істотне значення

для формування міжнародних стандартів щодо захисту прав людини в системі конституційної юстиції. Хоча серед документів ОБСЄ сьогодні відсутні акти, прямо присвячені питанням конституційної юстиції, в окремих резолюціях Парламентської асамблеї ОБСЄ з прав людини й окремих Керівних принципах, опрацьованих БДПЛ ОБСЄ з питань діяльності правозахисників, містяться стандарти відповідної поведінки державних органів, які можуть бути застосованими й до правозахисту в системі конституційного правосуддя та судочинства. Аналіз найефективніших механізмів використання та застосування стандартів ОБСЄ у практиці Конституційного Суду України може стати гарним підґрунтям для удосконалення власної практики.

Список використаних джерел:

1. БДИПЧ и содействие законотворческой деятельности / БДИПЧ ОБСЕ. URL: <https://www.osce.org/ru/odihr/147261?download=true/>
2. Банчук О., Куйбіда Р., Серета М. Моніторинг судового процесу: посібник для громадських об'єднань. К.: ВАІТЕ, 2015. 70 с.
3. Куйбіда Р., Сироїд О. Посібник із написання судових рішень. К.: Дрім Арт, 2013. 224 с.
4. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві: наук.-метод. посіб. К.: КП ОБСЄ, 2015. 128 с.
5. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини в адміністративному судочинстві. Роздаткові матеріали. К.: ВАІТЕ, 2013. 56 с.
6. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: наук.-метод. посіб. К.: КП ОБСЄ, 2015. 208 с.
7. Guidelines on the Protection of Human Rights Defenders: manual / handbook: OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. Warsaw, ODIHR OSCE, 2014. 152 p.
8. Human Rights Defenders in the OSCE Region: Challenges and Good Practices (April 2007 – April 2008). Warsaw: ODIHR, 2008. 52 p.
9. Human Rights Defenders in the OSCE Region: Our Collective Conscience. Warsaw: ODIHR, 2007. 92 p.
10. Joint Opinion on the Law relating to the Higher Committee for Human Rights and Fundamental Freedoms of the Republic of Tunisia (Opinion 724 /2013) Strasbourg, Warsaw, 17 June 2013. URL: www.legislationline.org/documents/id/17976.
11. Opinion on the Law 29/1967 concerning the Judicial System, the Supreme Council of the Judiciary, and the Status of Judges in Tunisia (as amended up to 12 August, 2005) Strasbourg, Warsaw, 21 December 2013. URL: <http://www.legislationline.org/documents/id/17846>.
12. OSCE Parliamentary Assembly Resolution on Strengthening OSCE Engagement with Human Rights Defenders and National Human Rights Institutions, 5–9 July 2007, Kyiv. URL: <https://www.oscepa.org/documents/all-documents/annual-sessions/2007-kyiv/declaration-8/250-2007-kyiv-declaration-eng/file>.

**АДАПТАЦІЯ УКРАЇНОЮ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В МЕЖАХ УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ**

У статті визначено аспекти розвитку правової доктрини щодо становлення взаємодії України та Європейського Союзу у сфері охорони довкілля в період 2014–2017 років. Досліджено відповідні доктринальні погляди вітчизняних авторів, висвітлено природоохоронний вимір наднаціональних та національних програмних і планових актів, які схвалювалися, з питань реалізації норм права Європейського Союзу в Україні та їх адаптації.

Ключові слова: адаптація права ЄС, екологічне право ЄС, реалізація права ЄС, програмне регулювання, природоохоронне законодавство.

В статье определены аспекты развития правовой доктрины становления взаимодействия Украины и Европейского Союза в сфере охраны окружающей среды в период 2014–2017 годов. Исследованы соответствующие доктринальные взгляды отечественных авторов, освещен экологический формат принятых наднациональных и национальных программных и плановых актов по вопросам реализации норм права Европейского Союза в Украине и их адаптации.

Ключевые слова: адаптация законодательства ЕС, экологическое право ЕС, реализация права ЕС, программное регулирование, природоохранное законодательство.

The article outlines the aspects of the development of the legal doctrine regarding the establishment of Ukraine – European Union cooperation in the area of environmental protection during 2014–2017. The relevant doctrinal views of contemporary authors are explored, the nature protection dimension of supranational and national program and planning acts, which was approved on the issues of implementation of European Union law in Ukraine and its adaptation, was highlighted.

Key words: adaptation EU law, EU environmental law, realization EU law, program regulation, environmental legislation.

Вступ. Аспекти становлення екологічних норм та стандартів Європейського Союзу (далі – ЄС), адаптації до них природоохоронного законодавства України набули нині особливої значущості. Національна правова доктрина тривалий час не приділяла цим аспектам достатньої уваги. У монографічних роботах вітчизняних авторів зазвичай згадувалася сама потреба такої реалізації, вказувалися окремі ключові документи ЄС із питань охорони довкілля. У цьому контексті можна навести праці О.А. Бакая, Г.А. Гурської, Т.І. Діденко, Л.М. Здоровко, В.А. Зуєва, А.В. Котелевець, С.В. Кузнецової, Н.О. Комісарук, В.І. Лозо, К.О. Лозицької, О.О. Орендарець, І.Л. Радик, Г.В. Савенко, М.О. Фролова, С.В. Шарипової та ін.

Постановка завдання. Наведене дозволяє констатувати виключну актуальність визначення реального змісту процесів адаптації Україною екологічного права ЄС у сучасних умовах, що варто визначити метою цієї статті. До її завдань необхідно включити питання змісту чинних міжнародних угод, національних програмних та планових актів із питань реалізації екологічного права ЄС в Україні та їх адаптації, їх хронологічне та тематичне порівняння за змістом, аналіз ступеня успішності їх виконання.

Новий етап адаптації екологічного права ЄС в Україні розпочався після укладення Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та ЄС, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – УПА), у частині політичних поло-

жень (преамбула, ст. 1, р. п. I, II, VII) 21 березня 2014 р., у частині торговельно-економічних і галузевих положень (р. п. III, IV, V, VI) – 27 червня 2014 р. [10]. Цей акт, що має виключне значення для європейської інтеграції України, ратифіковано Законом України від 16 вересня 2014 р. № 1678–VII, за ст. 2 якого, до набрання чинності УПА, її передбачалося тимчасово застосовувати в порядку, передбаченому ст. 486 УПА [6].

Така позиція викладалася в листі Міністерства закордонних справ (далі – МЗС) України від 30 листопада 2015 р. № 72/14–612/1–2980, за яким УПА мала тимчасово застосовуватися з 1 січня 2016 р., зважаючи на ст. 486 Угоди. Приписи УПА з питань охорони довкілля, які містилися в р. V «Економічне та секторальне співробітництво», не охоплювалися ст. 486 УПА щодо тимчасової дії норм Угоди [13]. Дещо раніше, 30 вересня 2014 р., Генеральний секретаріат Ради ЄС надав вербальну ноту SGS14/12029, якою визначено обсяг тимчасового застосування УПА та вказувалося, що, відповідно до ст. 486 УПА, обсяг тимчасового застосування визначається стороною ЄС, у зв'язку із чим Радою ЄС схвалені рішення від 17 березня 2014 р. № 2014/295/EU, від 23 червня 2014 р. № 2014/668/EU та від 29 вересня 2014 р. № 2014/691/EU.

На підставі цього в ноті SGS14/12029 вказувалося, що з 1 листопада 2014 р., серед іншого, тимчасово застосовуються норми гл. 1 р. V у сфері енергетики, крім положень стосовно Механізму спільного запровадження Кіотського протоколу, та норми гл. 6 «Довкілля» цього розділу, але за винятком ст. 361 щодо сфер співпраці, п. «с» ч. 1 ст. 362 стосовно планування подолання наслідків стихійних лих та інших надзвичайних ситуацій, ст. 364 щодо співпраці у сфері цивільного захисту, п. «а» та п. «с» ст. 365 про розвиток всеосяжної стратегії у сфері довкілля, розвитку та імплементацію політики з питань зміни клімату [11]. За будь-яких обставин період тимчасового застосування УПА завершився 1 вересня 2017 р., коли Угода набрала чинності в повному обсязі [12].

Варто зазначити, що в структурі УПА питанням довкілля присвячено як вищезгадану спеціальну гл. 6 р. V, так і окремі норми гл. 1 «Співробітництво у сфері енергетики, включаючи ядерну енергетику», гл. 18 «Політика у галузі рибальства та морська політика» та гл. 19 «Ріка Дунай» цього розділу. Так, у ч. «с» ст. 338 УПА йдеться про збереження навколишнього середовища під час модернізації та посилення наявної енергетичної інфраструктури, у ст. 339 УПА передбачено послаблення негативного впливу вугільного сектора на навколишнє середовище. У ч. 2 ст. 407 УПА йдеться про збереження водних живих ресурсів, у п. «b» ст. 408 – про збереження рибних запасів та екосистем у здоровому стані, у п. «а» та п. «b» ст. 411, серед іншого, йдеться про охорону морського навколишнього середовища, у п. «а» ст. 414 – про охорону довкілля Дунаю [10].

Профільна ж гл. 6 «Довкілля» у ст. 360 регламентує засади природоохоронного співробітництва України та ЄС, а в ст. 361 визначає такі ключові сфери взаємодії, як: зміна клімату; екологічне управління й аналогічні питання, зокрема освіта й навчальна підготовка, доступ до інформації з питань навколишнього середовища та процесу ухвалення рішень; якість атмосферного повітря; якість води й управління водними ресурсами, зокрема, морським середовищем; управління відходами та ресурсами; збереження і захист біологічного та ландшафтного розмаїття (екомережі); промислове забруднення і промислові загрози; хімічні речовини; генетично-модифіковані організми, у сільському господарстві також; шумове забруднення; цивільний захист, зокрема стихійні лиха і антропогенні загрози; міське середовище; екологічні збори [10].

У ст. 362 УПА регламентовано механізми співпраці, як-от обмін інформацією та досвідом; спільна дослідна діяльність, обмін інформацією про екологічно чисті технології; планування подолання наслідків стихійних лих та інших надзвичайних ситуацій; спільна діяльність на регіональному та міжнародному рівнях, зокрема в межах багатосторонніх екологічних угод та відповідних агентств, з особливою увагою до транскордонних природоохоронних питань. У ст. 364 УПА значна увага приділена співпраці у сфері цивільного захисту, ст. 365 присвячена спільному програмному регулюванню у сфері довкілля. Зокрема, передбачено розвиток всеосяжної стратегії у сфері навколишнього середовища та галузевих стратегій, щодо якості повітря; якості води й управління водними ресурсами; стосовно управління відходами та ресурсами; захисту природи; щодо промислового забруднення та промислових аварій; стосовно хімічних речовин, адміністративної відповідальності, а також фінансових стратегій залучення інвестицій в інфраструктуру й технології [10].

Цікаво, що Г.В. Савенко в спеціальному дослідженні вказаних аспектів визначено дещо інші «найбільш перспективні напрями співпраці України і ЄС» у сфері довкілля, а саме питання використання водних ресурсів, насамперед транскордонних річок, охорони атмосферного повітря та попередження, оцінки й усунення шкоди довкіллю [9, с. 13].

Співпраця у сфері довкілля регламентована й додатками ХХХ та ХХХІ до УПА, згодка про які міститься в ст. 363 та п. “с” ст. 365 відповідно. Наведене не дозволяє погодитися з тезою дисертації Г.В. Савенко про те, що, відповідно до УПА, поступове наближення законодавства України до права та політики ЄС у сфері охорони навколишнього природного середовища здійснюється виключно відповідно до Додатка ХХХ до УПА [9, с. 8]. Як слушно зазначали 2015 р. фахівці Міністерства екології та природних ресурсів України (далі – МЕПРУ), у Додатку ХХХ визначено вимоги до імплементації окремих норм конкретних джерел права ЄС, встановлено відповідні часові межі. Додаток ХХХ до гл. 6 р. V УПА охоплює 29 директив і регламентів ЄС за 8 секторами, що в принципі відповідали вказаним у ст. ст. 361, 365 УПА сферам взаємодії [1; 3, с. 12].

У Додатку ХХХІ до гл. 6 р. V УПА передбачалася потреба імплементації Україною Киотського протоколу до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату 1997 р., розроблення плану дій на довготермінову перспективу щодо пом'якшення змін клімату й адаптації до них; розроблення та запровадження довгострокових заходів, спрямованих на скорочення викидів парникових газів [2].

На виконання УПА розпорядженням КМУ від 17 вересня 2014 р. № 847-р затверджений План заходів з імплементації УПА на 2014–2017 рр., що містив значну кількість приписів у сфері природоохорони. Так, у ст. ст. 93–98 Плану заходів 2014 р. йшлося про розроблення нормативної бази стосовно екодизайну різних видів промислової продукції, а в ст. ст. 236–265 цього документа передбачалася реалізація положень гл. 6 р. V УПА. Практично всі ці заходи передбачали потребу розроблення та подання на розгляд Кабінету Міністрів України (далі – КМУ) проектів нормативно-правових актів із метою імплементації положень окремих директив та регламентів ЄС у сфері довкілля. Серед виконавців заходів визначено як МЕПРУ, так і інші міністерства та центральні органи влади, а також Національну академію наук та Національну академію аграрних наук (за згодою, щодо окремих заходів), генеральні директорати Європейської комісії «Довкілля» й «Зміни клімату», «Сільське господарство та розвиток сільських територій», «Гуманітарна допомога та реагування на кризи» (стосовно окремих заходів) [5].

Аналіз 29 окремих актів ЄС, стосовно яких Планом заходів 2014 р. передбачалося розробити проекти нормативних актів, свідчить про майже цілковиту їхню тотожність з актами, наведеними у вищезгаданому Додатку ХХХ; це Директиви Ради ЄС 91/271/ЄЕС, 91/676/ЄС, 92/43/ЄЕС, 96/82/ЄС, 98/83/ЄС, 1999/31/ЄС, 1999/32/ЄС, Директиви ЄС 94/63/ЄС, 98/70/ЄС, 2000/60/ЄС, 2001/18/ЄС, 2001/42/ЄС, 2003/4/ЄС, 2003/35/ЄС, 2003/87/ЄС, 2004/42/ЄС, 2004/107/ЄС, 2006/21/ЄС, 2007/60/ЄС, 2008/50/ЄС, 2008/56/ЄС, 2008/98/ЄС, 2009/41/ЄС, 2009/147/ЄС, 2010/75/ЄС, 2011/92/ЄС, Регламенти ЄС 2037/2000, 1946/2003 та 842/2006 [5].

Схвалення Плану заходів 2014 р. супроводжувалося активною організаційною діяльністю МЕПРУ з питань реалізації норм УПА. Так, за відомостями експертів цього міністерства, його наказом № 250 від 5 серпня 2014 р. сформовано Робочу групу з адаптації законодавства України до законодавства ЄС, на її основі утворено міжвідомчі робочі групи за секторами. Крім того, наказом МЕПРУ від 15 жовтня 2014 р. № 317 затверджено заходи, передбачені УПА, відповідальність за реалізацію яких покладено на МЕПРУ. Наказом МЕПРУ від 16 жовтня 2014 р. № 321 утворено відповідну робочу групу з охорони природи, наказом від 17 жовтня 2014 р. № 326 – робочу групу з питань якості води й управління водними ресурсами, наказом від 17 жовтня 2014 р. № 327 – робочу групу з питань поводження з генетично модифікованими організмами, наказом від 1 грудня 2014 р. № 385 – робочу групу у сфері управління відходами та ресурсами. Наказом МЕПРУ від 1 грудня 2014 р. № 390 створено міжвідомчу робочу групу з імплементації Директиви 2001/42/ЄС 2001 р., наказом від 30 січня 2015 р. № 6-аг – міжвідомчу робочу групу з імплементації Директиви 2011/92/ЄС, наказом від 5 лютого 2015 р. № 9-аг – міжвідомчу робочу групу з питань імплементації положень Директиви 2008/50/ЄС та Директиви 2004/107/ЄС [3, с. 18].

У цьому контексті варто навести думку Г.В. Савенко стосовно інституційного забезпечення євроінтеграційних процесів із питань охорони довкілля. Автор констатує «особливу залежність ефективності адміністративно-правового забезпечення євроінтеграційних процесів» з питань природоохорони від готовності органів «до її сприйняття та інтеграції в інші політики», а також від їхніх взаємовідносин із МЕПРУ. Удосконалення такого інституційного забезпечення Г.В. Савенко бачить у поступовому наближенні вітчизняної моделі управління у сфері довкілля до моделей країн ЄС, зокрема «постсоціалістичного табору», а також у «впровадженні сучасних технологій, модернізації виробничо-технічної бази», «мінімізації відходів виробництва, розвитку альтернативної енергетики та безвідходних технологій» [9, с. 17], що вбачається дещо декларативним та загалом не зовсім відповідає практиці наближення вітчизняних природоохоронних механізмів до європейських.

Зауважимо, що експертами МЕПРУ в межах реалізації проекту ЄС «Додаткова підтримка МЕПРУ у впровадженні Секторальної бюджетної підтримки» 2015 р. опрацьовано та схвалено Національну стратегію наближення (апроксимації) законодавства України до права ЄС у сфері охорони довкілля [3], яка є не нормативним актом, а радше доктринально-описовим документом. Національна стратегія містить опис сфери застосування та методології, огляд поточної ситуації, зі стислим викладом історії процесу наближення (апроксимації) до екологічного права ЄС, аналізом вимог УПА у сфері охорони довкілля й описом процесу апроксимації.

Національна стратегія містить цілі й терміни, а також індикативну оцінку вартості впровадження вимог джерел права ЄС у сфері охорони довкілля та пов'язану із цим стратегію фінансування. Така оцінка охоплює методологію оцінювання, опис апроксимації в контексті природоохоронного фінансування, висвітлення категорій та складу витрат, джерел фінансування. Національна стратегія містить опис процесу наближення (апроксимації) за такими секторами, як: «Управління довкіллям та інтеграція екологічної політики в інші галузеві політики», «Якість атмосферного повітря», «Управління відходами та ресурсами», «Якість води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище», «Охорона природи», «Промислове забруднення та техногенні загрози», «Зміна клімату та захист озонового шару», «Генетично модифіковані організми» [3].

Як зазначають автори документа, Національну стратегію розроблено за методом ієрархічного планування, що складається із трьох рівнів: загальний напрям «Навколишнє середовище» як найвищий рівень, вищевказані сектори й окремі джерела права ЄС, наведені в Додатку ХХХ до УПА. Цей Додаток автори Національної стратегії пропонують розуміти як плановий орієнтир, що визначає «зобов'язання за кожним окремим джерелом права ЄС», яке в ньому міститься, встановлює «перспективні контрольні терміни імплементації». Процес наближення (апроксимації) у Національній стратегії приписується організувати в три стадії: транспозиції, імплементації та забезпечення дотримання у вигляді повного впровадження чи технічної імплементації [3, с. 5, 6].

Також варто вказати на розпорядження КМУ від 15 квітня 2015 р. № 371-р [7] та від 14 травня 2015 р. № 475-р [8], якими схвалено «розроблені МЕПРУ плани імплементації деяких актів законодавства ЄС за переліком згідно з додатком». МЕПРУ зобов'язувалося цими розпорядженнями разом з іншими державними органами забезпечити виконання зазначених планів, за погодженням із Міністерством юстиції та Урядовим офісом із питань європейської інтеграції вносити, за потреби, зміни до них; подавати щокварталу КМУ інформацію про стан виконання планів для проведення вказаним Урядовим офісом «моніторингу ефективності їх виконання та підготовки відповідних пропозицій».

Насправді розпорядженнями КМУ № 371-р та № 475-р схвалено не плани МЕПРУ, а «Переліки актів законодавства ЄС, імплементація яких здійснюється згідно зі схваленими планами», які містили 20 та 6 актів права ЄС відповідно. Наявні в переліку, затвердженому розпорядженнями КМУ № 371-р, директиви та регламенти здебільшого (крім Директиви 94/22/ЄС) повторюють згадані в гл. 6 Плану заходи 2014 р. [7]. Регламенти та директиви, вказані в додатку до розпорядженнями № 475-р, стосуються питань екодизайну окремих категорій промислових виробів (Директива 2009/125/ЄС, Регламенти Комісії ЄС № 1275/2008, № 107/2009, № 244/2009, № 245/2009 та № 278/2009) [8].

Надалі План заходів 2014 р. та розпорядження КМУ № 371-р, № 475-р скасовані постановою КМУ від 25 жовтня 2017 р. № 1106, якою затверджений новий План заходів із виконання УПА [4]. Публічний аналіз рівня виконання приписів вказаних актів КМУ 2014–2015 рр., передумов неповної адаптації за наведений період актів екологічного права ЄС у вітчизняне законодавство проведено не було

Висновки. Угода про асоціацію 2014 р. дала значний поштовх процесам адаптації норм екологічного права ЄС у національне законодавство України. Зміст та структура приписів у сфері довкілля Угоди загалом не мають радикальних відмінностей від положень Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС 1994 р., Плану дій «Україна – ЄС» 2005 р. та Порядку денного асоціації Україна – ЄС 2009 р. Кількість актів екологічного права ЄС, що прямо визначені Угодою 2014 р. (насамперед Додатком ХХХ до неї) як необхідні для адаптації Україною, обмежена. Тому процес вагової організаційно-управлінської роботи стосовно такої адаптації, який здійснений профільним міністерством та урядом України загалом протягом 2014–2017 рр., є незрівнянним з отриманим за цей період обмеженим практичним результатом щодо змін національного природоохоронного законодавства. Така низька ефективність не може бути пояснена тимчасовим застосуванням Угоди в період із червня 2014 р. до вересня 2017 р. Процес реалізації нового урядового Плану заходів із виконання Угоди, затвердженого урядовою постановою від 25 жовтня 2017 р. № 1106, має за таких умов стати предметом особливої наукової уваги

Список використаних джерел:

1. Додаток XXX до гл. 6 «Навколишнє середовище» р. V «Економічне і галузеве співробітництво». URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/ugoda-pro-asociaciyu/30_Annex.pdf.
2. Додаток XXXI до гл. 6 «Навколишнє середовище» р. V «Економічне і галузеве співробітництво». URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/ugoda-pro-asociaciyu/31_Annex.pdf.
3. Національна стратегія наближення (апроксимації) законодавства України до права ЄС у сфері охорони довкілля. К., 2015. URL: https://menr.gov.ua/files/docs/draft_NAS_FEB2015.pdf.
4. Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: постанова Кабінету Міністрів України від 25 жовтня 2017 р. № 1106. Офіційний вісник України. 2018. № 24. Ст. 852.
5. Про імплементацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2014 р. № 847-р. Офіційний вісник України. 2014. № 77. Ст. 2197.
6. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України від 16 вересня 2014 р. № 1678–VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 40. Ст. 2021.
7. Про схвалення розроблених Міністерством екології та природних ресурсів планів імплементації деяких актів законодавства ЄС: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 квітня 2015 р. № 371-р. Офіційний вісник України. 2015. № 31. Ст. 907.
8. Про схвалення розробленого Міністерством екології та природних ресурсів плану імплементації деяких актів законодавства ЄС: розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 травня 2015 р. № 475-р. Офіційний вісник України. 2015. № 40. Ст. 1222.
9. Савенко Г.В. Адміністративно-правове забезпечення євроінтеграційних процесів в екологічній сфері України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2018. 24 с.
10. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони вчинена у частині політичних положень (преамбула, ст. 1, р. р. I, II, VII) від 21 березня 2014 р. та в частині торговельно-економічних і галузевих положень (р. р. III, IV, V, VI) від 27 червня 2014 р. Офіційний вісник України. 2014. № 75. Т. 1. Ст. 2125.
11. Щодо визначеного стороною ЄС обсягу тимчасового застосування Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами, з іншої сторони: Вербальна нота Генерального секретаріату Ради Європейського Союзу SGS14/12029 від 30 вересня 2014 р. Офіційний вісник України. 2014. № 83. Ст. 2368.
12. Щодо набрання чинності Угодою: лист Міністерства закордонних справ України від 20 липня 2017 р. № 72/14-612/1-1713. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1713321-17>.
13. Щодо тимчасового застосування міжнародного договору: лист Міністерства закордонних справ України від 30 листопада 2015 р. № 72/14-612/1-2980. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v2980321-15>.

УДК 341.7

ПУШКІНА О.В.
ПАЛЄЄВА Ю.С.
ЧЕБИКІНА Т.С.

ЩОДО РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ ДИПЛОМАТИЧНОГО КОРПУСУ КРИЗЬ ПРИЗМУ СУЧАСНОСТІ

Приділено увагу визначенню поняття дипломатичного корпусу в контексті сучасності. Досліджується зміна функціонального навантаження голови дипломатичного корпусу – дуаєна. Зазначено відсутність нормативного закріплення дипломатичного корпусу.

Ключові слова: дипломатія, дипломатична служба, дипломатичний корпус, дуаєн, старшина, персонал дипломатичного представництва, прийоми, посол.

Уделяется внимание определению понятия дипломатического корпуса в контексте современности. Исследуется изменение функциональной нагрузки главы дипломатического корпуса – дуайена. Отмечено отсутствие нормативного закреплени дипломатического корпуса.

Ключевые слова: дипломатия, дипломатическая служба, дипломатический корпус, дуайен, старшина, персонал дипломатического представительства, приемы, посол.

The article gives the definition of a diplomatic corps in the context of modernity. The changes in the functions of the head of the diplomatic corps – the Dean. The absence of regulatory consolidation of the diplomatic corps is analyzed.

Key words: diplomacy, diplomatic service, diplomatic corps, staff of diplomatic representation, ambassador.

Вступ. Як слушно зазначає генеральний директор Генеральної дирекції з обслуговування іноземних представництв Павло Кривонос, кожне закордонне дипломатичне представництво – це острівець іншого світу в Україні [10]. У продовження цієї думки можна припустити, що сукупність закордонних дипломатичних представництв у державі перебування становить специфічне співтовариство.

Станом на 2017 р. в Україні акредитовано 77 посольств іноземних держав, 18 представництв міжнародних організацій, Представництво Європейського Союзу, одна міжнародна регіональна організація (ГУАМ), одна міждержавна організація, дві моніторингові місії й одна консультативна місія (загальна кількість – 101 установа) [8].

Тема є цікавою для обговорення, оскільки відсутність визначення поняття дипломатичного корпусу у Віденській конвенції про дипломатичні зносини 1961 р. вказує на те, що це утворення не має юридично значущих функцій, хоча має давнє історичне коріння і є невід’ємним атрибутом сучасного дипломатичного протоколу.

Дипломатичний корпус та його визначення, функціональне навантаження та склад – це питання, якими цікавилися такі видатні автори, як Гарольд Нікольсон, Ернест Сатоу, Жюль Камбон, Ральф Джордж Фельтхем, роботи яких і сьогодні є важливим джерелом інформації у сфері дипломатії. О. Сагайдак, В. Попов розглядали проблему в контексті дипломатичної діяльності взагалі.

Постановка завдання. Мета статті полягає в аналізі дипломатичного корпусу кризь призму сучасності на основі норм звичаєвого права. Звертаємо увагу на те, що на засіданні Комісії

© ПУШКІНА О.В. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри права (Університет імені Альфреда Нобеля)

© ПАЛЄЄВА Ю.С. – старший викладач кафедри права (Університет імені Альфреда Нобеля)

© ЧЕБИКІНА Т.С. – старший викладач кафедри права (Університет імені Альфреда Нобеля)

з міжнародного права Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) та на Віденській конференції 1961 р. внесено пропозиції щодо включення в проект Конвенції про дипломатичні зносини положення про дипломатичний корпус. Однак вирішено взагалі не згадувати про це питання. У зв'язку із цим преамбула Конвенції про дипломатичні зносини і преамбула інших конвенцій передбачає, що норми міжнародного звичаєвого права надалі регулюють питання, непередбачені Конвенцією. Дипломатичний корпус існує на законних підставах, не залежить від будь-яких актів і від волі його членів [1, с. 110].

Результати дослідження. Гарольд Нікольсон, автор багатьох праць, присвячених питанням дипломатії, дає визначення дипломатичному корпусу. *Corps diplomatique* в кожній державі складається з дипломатичного персоналу місій, зокрема аташе. Консули й перекладачі зазвичай не розглядаються як члени дипломатичного корпусу. Старший посол стає старшиною, або дуасном дипломатичного корпусу, представляє дипломатів в усіх спорах щодо їхніх прав та інтересів [4, с. 133].

Ернест Сатоу – відомий британський вчений, дипломат і автор книжки «Керівництво з дипломатичної практики». Перше видання датується 1917 р. і неодноразово перевидавалося. Це свого роду дипломатична енциклопедія, яка детально викладає питання дипломатичного протоколу, спираючись на фактичний матеріал. Автор зазначає, що в дипломатичний корпус входять усі глави місій, радники, секретарі й аташе як платні, так і почесні, зокрема воєнні, морські, повітряні, торгові аташе, капелани, усі інші співробітники дипломатичних представництв у цій державі. У багатьох столицях час від часу публікується список дипломатичного корпусу. Старшиною (дуасен) дипломатичного корпусу є старший дипломатичний представник найвищого рангу. У більшості державах його функції мають обмежений характер і стосуються церемоніалу. Дружина старшого дипломатичного представника – *la douenne* – також має церемоніальні обов'язки [7, с. 243].

Джон Вуд і Жан Серре зазначають, що голови дипломатичних представництв разом створюють дипломатичний корпус, який колективно захищає своїх членів та їхні привілеї. Він являє собою єдине ціле. Уряд не повинен ділити його на групи згідно із класом дипломатичних представників. Головою дипломатичного корпусу є дуасен, зазвичай голова дипломатичного представництва високого рангу, який вручив вірчі грамоти раніше за інших. Дуасен є визнаним посередником між дипломатичним корпусом і урядом держави перебування. Він може за власною ініціативою або на прохання своїх колег вживати заходів для забезпечення захисту інтересів всього дипломатичного корпусу чи конкретних його членів, а також вимагати поваги їхніх прерогатив, привілеїв та імунітетів. Повідомлення, які Міністерство закордонних справ бажає передати дипломатичному корпусу, надсилаються через дуасна. Дуасен повинен згуртувати дипломатичний корпус, підтримувати ділові та дружні відносини між його членами, особливо це стосується нещодавно акредитованих голов дипломатичних представництв. Дружина дуасна дипломатичного корпусу має свої обов'язки щодо дружин голов дипломатичних представництв [2, с. 50–51]. Схожі функції зазначає Е. Сатоу, а саме: виступ із промовою від імені своїх колег, захист імунітету й інших привілеїв дипломатичного корпусу від порушень із боку уряду держави перебування, іноді через нього передаються повідомлення з питань церемоніалу іншим головам місій, іноді через нього можна донести інформацію неофіційного характеру. Зазначається, що він у жодному разі не має права писати чи говорити від імені своїх колег, не порадившись із ними і не діставши їхньої згоди на той крок, який він планує зробити [7, с. 243].

Отже, функції та призначення дипломатичного корпусу дещо змінилися. Е. Сатоу, Д. Вуд і Ж. Серре зазначають ширші повноваження, які дещо виходять за межі церемоніальних повноважень. На сучасному етапі дипломатичний корпус виконує суто церемоніальні функції, не має статусу політичної організації чи юридичної особи. Колективні виступи можливі суто із церемоніальних (протокольних) питань.

Олександра Сагайдак, доцент кафедри міжнародних відносин і дипломатичної служби Львівського національного університету імені Івана Франка, зазначає, що у вузькому розумінні дипломатичний корпус – це сукупність незалежних один від одного голов дипломатичних представництв, спільними для яких є країна перебування та характер діяльності. Дипломатичний корпус у широкому розумінні – це сукупність усіх дипломатичних працівників, яких країна перебування визнає за персонал, а також членів їхніх родини (дружини, чоловіки, неповнолітні сини та незаміжні доньки). Відомство закордонних справ систематично видає довідник «Дипломатичний корпус». Зазначається список іноземних послів і порядок старшинства, тобто із часу вручення вірчих грамот, перелік національних свят країни, з якими держава має дипломатичні відносини [5, с. 97]. Дипломатичний корпус не є інституцією, яка організована на якійсь нормі міжнародного права, він не є також політичним об'єднанням чи організацією зі статусом юридичної особи,

не має права втручатися у внутрішні справи країни перебування. На чолі дипломатичного корпусу стоїть дуаен. Посада почесна і суто репрезентаційна. Становище дуаєна в країні перебування особливе, почесне порівняно зі звичайним головою дипломатичного представництва, він може більше перебувати на очах як урядових, ділових кіл, так і громадськості, преси, що, безумовно, позитивно впливає на його авторитет [5, с. 100–101].

В Енциклопедії сучасної України зазначено, що дуаен дипломатичного корпусу не має особливих прав стосовно інших членів очолюваного ним дипломатичного корпусу, не може давати їм розпоряджень, однак цю посаду вважають почесною. Функції мають протокольний характер. Дуаен очолює дипломатичний корпус на церемоніях, за необхідності виступає від його імені (під час поздоровлень чи вираження співчуття), підтримує постійний контакт із відомством закордонних справ країни перебування, консулює колег із питань місцевого протоколу й особливостей взаємин із місцевою владою, може виступати на захист інтересів дипломатичного корпусу чи окремих його членів, якщо в діях місцевого протоколу помітить порушення привілеїв, імунітетів чи етикету. Але він не має права від імені дипломатичного корпусу або за його дорученням робити заяви чи демарші політичного характеру [9].

Олег Сакун, автор багатьох статей із проблем дипломатичної і консульської служби, вказує на те, що держава перебування зазвичай не втручається у дії дуаєна. Відомі нечисленні винятки. Угорська влада 1967 р. відмовилася визнати дуаєном посла Греції в період напружених відносин, як наслідок, грецького посла відкликано [6, с. 155].

Новий голова дипломатичного представництва одразу після вручення вірчих грамот повідомляє про це дуаєна дипломатичного корпусу, а також про те, що він розпочав виконання своїх обов'язків [2, с. 64].

На практиці дуаен дипломатичного корпусу може відігравати певну роль у веденні переговорів із місцевими органами влади щодо застосування аспектів Віденської конвенції про дипломатичні зносини та дипломатичного імунітету. У цьому сенсі дуаен представляє дипломатичний корпус із питань, що впливають на корпус загалом, хоча ця функція рідко формалізована.

Анатолій Добринін, посол у Вашингтоні 1962–1986 рр., так описує свою діяльність на посаді дуаєна: «У мене одразу виникло дві проблеми. По-перше, просто не вистачало часу ходити на всі прийоми в різних посольствах. У Вашингтоні їх було більше 150, кожне з них проводило щонайменш один прийом у зв'язку з національним святом, не кажучи вже про прийоми з інших нагод. Не проходило і дня без протокольних заходів. По-друге, як голова дипломатичного корпусу, я мав бути присутнім у Білому домі, коли туди прибували голови закордонних держав» [3, с. 596].

У зв'язку з міжнародними подіями єдність дипломатичного корпусу може бути поставлена під сумнів. У такому разі голова дипломатичного корпусу повинен узгодити власні дії із протокольною службою держави перебування для уникнення непорозумінь.

Висновки. У результаті аналізу праць видатних дипломатів та авторів відомих робіт із дипломатії можна сказати, що їхні судження стосовно призначення дипломатичного корпусу збігаються. Дипломатичний корпус не є інститутом, який регулюється нормативними актами, не є політичним об'єднанням чи організацією. Дипломатичний корпус являє собою об'єднання незалежних один від одного осіб, яких об'єднує професійна сфера. У своїй діяльності він керується нормами звичаєвого права. Функції та призначення майже не змінилися: протокольні заходи та захист інтересів дипломатичного корпусу. Цей перелік не є вичерпним, але ситуація в державі перебування може внести свої корективи.

У дипломатичній сфері ситуація, коли той чи інший інститут не має нормативного регулювання, досить поширена. Тривале існування дипломатичного корпусу є підтвердженням того, що звичаєве право – ефективний регулятор таких відносин із моменту появи дипломатичного корпусу і на сучасному етапі.

Як доказ можна навести коментар Надзвичайного та повноважного посла України при Святому Престолі Тетяни Іжевської, яка зазначає: «Дипломатичний корпус при Ватикані дуже дружний, потужний і досвідчений. Це люди, які підтримують Україну, бажання допомогти дуже відчувається» [11].

Список використаних джерел:

1. Абашидзе А. Право внешних сношений. М.: Международные отношения, 2009. 384 с.
2. Вуд Дж., Серре Ж. Дипломатичний протокол і церемоніал. Пер. з англ. Ю. Клюкіна, В. Пастоева, Г. Фоміна. М.: Міжнародні відносини, 2011. 416 с.

3. Добрынин А. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США. 1962–1986 гг. М.: ЗАО «Издательство Центрполиграф», 2016. 800 с.
4. Никольсон Г. Дипломатия. Перевод с англ. под ред. А. Трояновского. М.: ОГИЗ Государственное издательство политической литературы, 1941. 154 с.
5. Сагайдак О. Дипломатичний протокол та етикет. К.: Знання, 2010. 398 с.
6. Сакун О. Дипломатическое ремесло. М.: Международные отношения, 2016. 440 с.
7. Сатоу Е. Керівництво з дипломатичної практики / за заг. ред. Ф. Молочкова. М.: Інститут міжнародних відносин, 1961. 495 с.
8. Дипломатичний корпус в цифрах. URL: <https://mfa.gov.ua/ua/protocol-info/dip-corps>.
9. Дуаен дипломатичного корпусу. Енциклопедія сучасної України / В. Матвієнко. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=21974.
10. За лаштунками дипломатичного корпусу. Урядовий кур'єр. 12 березня 2016 р. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/za-lashtunkami-diplomatichnogo-korpusu/>.
11. Посол Тетяна Іжевська: «Дипломатичний корпус при Ватикані підтримує Україну». URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/catholics/vatikan/63713/.

УДК 341:339.732.4

ШПЕРУН Х.В.

ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ МІЖНАРОДНОГО ВАЛЮТНОГО ФОНДУ (МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

Стаття присвячена дослідженню міжнародної правосуб'єктності Міжнародного валютного фонду (МВФ). На основі аналізу доктрини міжнародного права, а також практики Міжнародного валютного фонду автор робить висновки про наявність у цієї організації всіх елементів, необхідних для того, щоб володіти міжнародною правосуб'єктністю, а саме: права на привілеї та імунітети, права на укладення договорів з державами й іншими міжнародними організаціями, права обміну представництвами з державами та міжнародними організаціями, обов'язку щодо несення міжнародно-правової відповідальності за свої дії тощо.

Ключові слова: Міжнародний валютний фонд, правосуб'єктність, договірна правоздатність, імунітети і привілеї, міжнародна організація.

Статья посвящена исследованию международной правосубъектности Международного валютного фонда (МВФ). На основе анализа доктрины международного права, а также практики Международного валютного фонда автор делает выводы о наличии в этой организации всех элементов, необходимых для того, чтобы обладать международной правосубъектностью, а именно: права на привилегии и иммунитеты, права на заключение договоров с государствами и другими международными организациями, права обмена представительствами с государствами и международными организациями, обязанности по несению международно-правовой ответственности за свои действия и т. д.

Ключевые слова: Международный валютный фонд, правосубъектность, договорная правоспособность, иммунитеты и привилегии, международная организация.

The article is devoted to the research of the international legal personality of the International Monetary Fund (IMF). On the basis of the analysis of the doctrine of international law, as well as the IMF practices, the author concludes that this

organization has all the elements necessary to possess international legal personality, namely: the rights to privileges and immunities, the right to enter into treaties with the states and other international organizations, the right of exchange of representations with the states and international organizations, the obligation to assume international legal responsibility for their actions, etc.

Key words: *International Monetary Fund, legal personality, contractual legal capacity, immunities and privileges, international organization.*

Вступ. Процес глобалізації, який можна спостерігати сьогодні, призвів серед іншого до досить сильної залежності держав від розвитку глобальної економіки та подій в окремих, навіть досить віддалених регіонах світу. Одним із інструментів, який допомагає державам легше витримати негативний вплив таких подій, є міжнародні запозичення. Без сумніву, найбільш вигідно такі запозичення отримувати від міжнародних фінансових установ, зокрема Міжнародного валютного фонду (далі – МВФ). Протягом останнього десятиліття Україна отримала від цієї фінансової організації десятки мільярдів доларів США. При цьому в більшості політиків та економістів є досить викривлене розуміння природи МВФ і його ролі в регулюванні світової економіки. Відсутність цих знань суттєво знижує ефективність прийнятих управлінських рішень, тому видається, що дослідження питань, пов'язаних із юридичною природою МВФ, зокрема його правосуб'єктністю, є досить актуальним.

Загальні питання, пов'язані з юридичними аспектами діяльності МВФ, були предметом розгляду низки як зарубіжних, так і вітчизняних учених, серед них – М. Голдман, О.І. Дунас, Дж. Голд, В.Ф. Ебке, Д. Карро, С.В. Палій, М. Тодоро й інші. Проте питання правосуб'єктності МВФ ці автори не розглядали.

Постановка завдання. Саме тому метою статті є вивчення питань, пов'язаних із міжнародною правосуб'єктністю МВФ.

Результати дослідження. Якісною характеристикою суб'єкта міжнародного права в системі сучасного міжнародного права є його міжнародна правосуб'єктність [1, с. 52]. Отже, інститут міжнародної правосуб'єктності посідає центральне місце в міжнародному праві.

Зважаючи на те, що зміст терміна «міжнародна правосуб'єктність» не розкривається в нормах міжнародного права, спробуємо дослідити це поняття передусім за допомогою теоретичних конструкцій, вироблених у доктрині національного та міжнародного права, і скористаємось для цього статутом МВФ.

Про зміст міжнародної правосуб'єктності міжнародних організацій можна робити висновки на основі аналізу відповідних міжнародних прав та обов'язків, а саме: права на привілеї та імунітети, права на укладення договорів з державами й іншими міжнародними організаціями, права обміну представництвами з державами та міжнародними організаціями, обов'язку щодо несення міжнародно-правової відповідальності за свої дії тощо [2, с. 61]. Крім того, не варто забувати про приватноправовий аспект правосуб'єктності міжнародних організацій.

Проведемо аналіз правосуб'єктності МВФ, виходячи з вищенаведених теоретичних положень.

Право на привілеї та імунітети МВФ. Одним із ключових елементів міжнародної правосуб'єктності міжнародних міжурядових організацій є наявність привілеїв та імунітетів, під якими розуміють особливі права й переваги, що надаються міжнародним організаціям на території держав-членів з метою забезпечення самостійного виконання ними своїх статутних цілей [3, с. 312].

Під імунітетом розуміють вилучення з-під юрисдикції держави перебування офіційних представництв іноземної держави, їх персоналу, а привілеї – це певні пільги й переваги, які надаються державою перебування з метою створення найбільш сприятливих умов функціонування органів зовнішніх зносин інших держав і їх співробітників [3, с. 177].

Імунітети міжнародних організацій можна класифікувати за суб'єктом, якому надаються привілеї та імунітети, їх поділяють на: 1) привілеї та імунітети міжнародної організації *sensu stricto*; 2) привілеї та імунітети її персоналу; 3) привілеї та імунітети представництв (представників) держав при міжнародних організаціях. Саме цю класифікацію ми використовуватимемо під час аналізу питання про привілеї та імунітети МВФ.

Говорячи *про привілеї та імунітети МВФ (як організації sensu stricto)*, передусім необхідно виокремити судовий імунітет або імунітет від юрисдикції [5, с. 213], який забезпечує недоторканність активів і майна, а також установлює захист від участі для міжнародної організації як сторони судового позову.

Перший складник судового імунітету, а саме недоторканність майна та активів, незалежно від їх місцезнаходження й володіння, виключає конфіскацію або ж арешт до остаточного ухвалення рішення в судовій справі. Стосовно МВФ, то це питання врегульовано ст. 9 розділу 3, згідно з якою Фонд, його майно й активи, незалежно від їх місцезнаходження та їх власника, користуються імунітетом від усіх форм судового переслідування, за винятком тих випадків, коли він недвозначно відмовляється від свого імунітету з метою того або іншого розгляду або за умовами того чи іншого контракту. Отже, МВФ надається абсолютний судовий імунітет майна та активів, крім певних чітко передбачених випадків, а саме коли Фонд добровільно відмовляється від імунітету в інтересах судової справи або за умовами того чи іншого контракту. Отже, в Статуті МВФ використовується особливий підхід до судового імунітету, на відміну від інших міжнародних організацій. Сутність цього підходу – у можливості Фонду відмовитися від імунітету у випадках, які випливають із зобов'язань МВФ за контрактом.

Другий складник судового імунітету міжнародних організацій детермінується визначенням юрисдикції судів стосовно міжнародних організацій у формі низки критеріїв. Серед найбільш поширених критеріїв такого характеру, як правило, є, по-перше, суди компетентної юрисдикції на території держав-членів, на яких міжнародна організація має офіс, агента для отримання судової повістки чи повідомлення про початок судового процесу, по-друге, суди розташовані на територіях держав-членів, на яких вона випустила або оформила гарантію на цінні папери [6, с. 91–92]. У цьому випадку вищезазначене положення ст. 9 розділу 3 Статей угоди МВФ передбачає чіткі рамки функціонування його судового імунітету, виключаючи з-під нього зобов'язання за контрактами.

Наступним ключовим для міжнародних організацій загалом і МВФ зокрема є імунітет майна й активів. Одним із наступних видів імунітетів міжнародних організацій є імунітет майна й активів, що зустрічається в установчих документах більшості міжнародних організацій. Так, відповідно до ст. 9 розділу 4, майно й активи Фонду, незалежно від їх місцезнаходження та їх власника, не можуть бути піддані обшуку, ревізії, конфіскації, експропріації або будь-яким іншим формам примусового відчуження в рамках дій виконавчої або законодавчої влади.

Ще одну групу імунітетів становить недоторканність архівів. Зміст цього імунітету впливає зі ст. 9 розділу 5, де зазначено, що архіви Фонду є недоторканими.

Крім того, про архіви згадується в розділі 6 ст. 9, яка передбачає, що, якщо це необхідно для виконання передбаченої Статутом діяльності, все майно й активи Фонду звільняються від обмежень, нормативних положень, заходів контролю та мораторіїв будь-якого характеру.

Не менш вагоме значення має податковий імунітет, який у МВФ виникає на підставі розділу 7 ст. 9 Статуту. Вона передбачає, що Фонд, його активи, майно, доходи, а також операції й угоди, санкціоновані цією Угодою, користуються імунітетом від будь-якого оподаткування та від усіх митних зборів. Фонд також користується імунітетом від зобов'язань зі збору або виплати будь-яких податків. Те саме стосується зарплат і платні, яка виплачується Фондом виконавчим директорам, їх заступникам, посадовим особам або службовцям Фонду. Проте це правило не застосовується у випадку, якщо вони є громадянами, підданими або володіють іншими ознаками громадянства країни перебування. Від податків звільняються будь-які фінансові зобов'язання, що емітуються Фондом, у тому числі цінні папери, включаючи будь-які дивіденди або відсотки на них, незалежно від держателя.

МВФ, як і будь-яка інша міжнародна організація, має право на офіційні зносини з іншими державами, яким, згідно зі ст. 9 розділу 7, надається режим, аналогічний тому, який надається для офіційних зносин з іншими суб'єктами міжнародних відносин.

Іншою групою є привілеї та імунітети персоналу МВФ. Загалом персоналу цієї організації надається статус, аналогічний статусу персоналу інших міжнародних організацій. Так, відповідно до ст. 9 розділу 8 Статуту МВФ, усі керівники, виконавчі директори, їх заступники, члени комітетів, представники, радники всіх вищезазначених осіб, посадові особи та службовці Фонду користуються імунітетом від юрисдикції щодо дій під час виконання своїх офіційних обов'язків, за винятком випадків, коли Фонд відмовляється від такого імунітету. Їм також надаються імітаційні пільги та привілеї у валютній сфері, ідентичні пільгам іноземним дипломатам – представникам держав. Те саме стосується їхніх житлових приміщень.

Право на укладання договорів з державами й іншими міжнародними організаціями. Договірність правоздатність міжнародних організацій – це одна з найважливіших ознак їхньої правосуб'єктності. У доктрині міжнародного права найпоширенішою є точка зору, що договірну правоздатність варто розглядати як право створювати норми міжнародного права шляхом укладення міжнародних договорів [7, с. 15].

Якщо ж говорити про договірну правоздатність МВФ, то перше, на що варто звернути увагу, – це Статут цієї організації, який за юридичною природою є установчим договором, тобто договором особливого виду – *sui generis*. Як справедливо зазначає Л.А. Левіна, аналіз відповідних положень статутів міжнародних організацій універсального та регіонального характеру загалом свідчить про те, що їх договірна правоздатність визначається в них у загальній формі [8, с. 91].

Дещо іншою є ситуація у випадку зі Статтями угоди про МВФ, у якій відсутнє розгорнуте тлумачення договірної правоздатності МВФ. Звичайно, така правосуб'єктність може бути виведена з низки положень Статуту. Так, зокрема, ст. 10 говорить про право МВФ співпрацювати з будь-якими міжнародними організаціями загального характеру й з іншими міжнародними неурядовими організаціями, наділеними функціями в суміжних сферах. Зрозуміло, що така співпраця повинна бути врегульована нормами міжнародного права, а отже, для цього Фонд має укладати відповідні договори. Тобто ми можемо говорити те, що договірна правоздатність МВФ впливає зі статуту.

З іншого боку, ми не можемо погодитись із тим, що інші положення Статуту МВФ, зокрема розділ 2 ст. 9, у якому закріплено право МВФ вступати в договірні зобов'язання, варто трактувати як один із прикладів прояву договірної правоздатності МВФ, оскільки, вступаючи в договірні зобов'язання в таких випадках, МВФ виступає як юридична особа і правовідносини, які при цьому виникають, мають не міжнародно-правовий, а цивільністичний характер, що, відповідно, становить предмет регулювання національного права [9, с. 216]. Власне, в цьому закладена ще одна з особливостей міжнародних організацій, яка полягає в тому, що, будучи за своєю природою міждержавними організаціями публічного характеру, вони можуть брати участь у приватноправових відносинах.

Ще однією особливістю договірної правосуб'єктності Фонду є те, що, відповідно до ст. 5 Статуту, ініціатором будь-яких фінансових операцій з боку Фонду може бути лише держава [10, с. 579–595]. Це положення досить цікаво впливає на договірну правоздатність МВФ, оскільки фактично обмежує його право на договірну ініціативу у фінансовій сфері.

Наступною особливістю договорів, які укладає Фонд, є той факт, що вони, на відміну від усіх інших міжнародних договорів, не підлягають реєстрації. У всякому разі поки не було жодного випадку реєстрації угод МВФ цієї організації.

Право МВФ на обмін представництвами з державами та міжнародними організаціями. МВФ може створювати регіональні представництва, їхній статус практично аналогічний статусу дипломатичного представництва, хоча в кожному конкретному випадку визначається угодою з державою, на території якої таке представництво розташоване. Такі представництва володіють привілеями й імунітетами. Крім того, МВФ має свої представництва при деяких міжнародних організаціях, зокрема ООН. Що ж стосується пасивного посольського права, то при МВФ акредитовано представників декількох держав, які не входять у цю організацію, а також представників багатьох міжнародних організацій, зокрема МБРР, СОТ, ЄС.

Здатність МВФ нести відповідальність. Як і всі інші міжнародні організації, МВФ може нести міжнародно-правову відповідальність, відповідно до норм міжнародного права, за вчинені ним протиправні дії. Як правило, установчі документи міжнародних організацій не містять положень про їхню відповідальність. Проте, виходячи із загальних положень, МВФ повинен нести відповідальність за порушення загальновизнаних норм і принципів міжнародного права, оскільки такий обов'язок є в усіх суб'єктів, діяльність яких регулюється нормами міжнародного права [11, с. 133–134].

Сьогодні відсутні юридично обов'язкові джерела міжнародного права, що регулюють відповідальність міжнародних організацій. Однак варто зазначити, що Комісія з міжнародного права ООН розробила Проект статей про відповідальність міжнародних організацій. Цей документ хоча й не є обов'язковим для держав і міжнародних організацій, вирішує низку питань, пов'язаних із відповідальністю останніх. Однак зрозуміло, що він містить лише загальні норми.

Якщо проаналізувати всі джерела міжнародного права, що визначають статус МВФ, зокрема Статут цієї організації, Конвенції про привілеї та імунітети спеціалізованих установ ООН 1947 р. та угоди про штаб-квартиру й регіональні місії, можна чітко сказати, що ця організація може нести відповідальність передусім за зловживання привілеями, про які йдеться в її установчих документах і договорах, котрі вона укладає з державами. Крім того, МВФ як суб'єкт приватного права може нести й цивільно-правову відповідальність. При цьому, як зазначає Дж. Слітц, допоки не було прикладів притягнення МВФ до відповідальності [12, с. 68].

Отже, МВФ може нести міжнародно-правову відповідальність в обсязі, передбаченому для міжнародних організацій.

Приватноправові повноваження. МВФ, як і будь-яка інша міжнародна організація, може вступати в приватноправові відносини. Виникнення таких відносин, як правило, пов'язують із необхідністю міжнародних організацій укладати трудові та цивільно-правові договори. У таких випадках МВФ виступає як звичайна юридична особа. Таке право МВФ передбачене ст. 9 Статуту. Розділ 2 цієї статті говорить, що Фонд володіє повним статусом юридичної особи і правом вступати в договірні відносини; купувати нерухоме та рухоме майно; виступати позивачем у суді. Аналогічне положення міститься в ст. 2 Конвенції про привілеї та імунітети спеціалізованих установ ООН 1947 р. I, хоча ця сторона діяльності МВФ, як і, зрештою, інших міжнародних міжрядових організацій, не є ключовою під час визначення її міжнародної правосуб'єктності, але, оскільки вона підпорядкована виконанню цілей і завдань, поставлених перед організацією, її не можна ігнорувати.

Висновки. На основі вищенаведеного можна стверджувати таке:

1. МВФ, як і більшість сучасних міжнародних організацій, володіє міжнародною правосуб'єктністю. Обсяг цієї правосуб'єктності загалом аналогічний правосуб'єктності інших міжнародних організацій, зокрема спеціалізованих установ ООН.

2. Договірна правоздатність МВФ має низку особливостей. Так, зокрема, зі Статуту МВФ випливає, що ця організація позбавлена права договірної ініціативи, якщо вона стосується укладення договорів про надання допомоги державам. Проте в усіх інших сферах таке право обмежується лише цілями організації. Ще однією унікальною особливістю МВФ є те, що укладені ним договори не підлягають реєстрації в Секретаріаті ООН.

3. Обсяг привілеїв та імунітетів МВФ цілком відповідає обсягу прав та обов'язків інших міжрядових організацій. Проте серед особливостей є те, що, по-перше, судовий імунітет МВФ має винятки, до яких входять всі зобов'язання, що випливають із контрактів; по-друге, персоналу, крім усіх інших імунітетів, окремо надається імунітет від юрисдикції щодо дій під час виконання офіційних обов'язків, який загалом не виділяють в окремий пункт в інших організаціях; по-третє, право тлумачити норми про імунітет надається органу Фонду, а саме Виконавчій раді, що зустрічається досить рідко.

Список використаних джерел:

1. Игнатенко Г.В., Тиунов О.И. Международное право: учебник для вузов. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Норма, 2005. 611 с.
2. Лисик В.М. Правовой статус Международного комитета Червоного Хреста у міжнародно-му праві: монографія. Одеса: Фенікс, 2012. 218 с.
3. Словарь международного права / С.Б. Бацанов, Г.К. Ефимов, В.И. Кузнецов и др. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Международные отношения, 1986. 432 с.
4. Репецкий В.М. Дипломатичне і консульське право: підручник. 2-е вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2006. 372 с.
5. Международное право: учебник / под общ. ред. А.И. Микульшина. Москва: Международные отношения, 2005. 360 с.
6. Дунас О.І. Правовой статус міжнародних фінансових організацій: дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2009. 219 с.
7. Международная правосубъектность (некоторые вопросы теории) / авт. кол.: Д.И. Фельдман, Г.И. Курдюков, М.В. Яновский и др. Москва: Юрид. лит., 1971. 188 с.
8. Левина Л.А. Правовое положение Международного валютного фонда и всемирного банка. Москва: Легат, 1996. 147 с.
9. Нешатаева Г.Н. Международные организации и право. Новые тенденции в международно-правовом регулировании. 2-е изд. Москва: Дело, 1999. 272 с.
10. Lowenfeld A.F. The International Monetary System: a Look Back over Seven Decades. *Journal of International Economic Law*. 2010. Vol. 13. Issue 3. P. 575–595.
11. Ryngaert C., Buchanan H. Member State responsibility for the acts of international organizations. *Utrecht Law Review*. 2011. Issue 1. Vol. 7. P. 131–146.
12. Slite J. The international monetary system and IMF. Berlin, Elsevier, 2009. 436 p.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

**КОВАЛЬ І.М.
РАТУШНА О.М.**

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОГО МЕНТАЛІТЕТУ

Менталітет, зокрема правовий, пронизаний людиномірністю. Буття правового менталітету забезпечує різноманітну діяльність людини, зокрема, це здійснюється в духовній сфері. Духовна сфера, насичена людським розумом і почуттями, створює умови функціонування людини. До таких умов належить і правовий менталітет. Правовий менталітет створюється в основному двома шляхами: санкціонованим і несанкціонованим людиною. Тобто людина дає згоду на колективне утворення локальних норм поведінки (у думках, почуттях, діях), які допомагають їй виконувати онтологічні імперативи.

Ключові слова: методологія, методологічні настанови, менталітет, правовий менталітет, людиномірність.

Менталитет, в частности правовой, пронизанный человеческим измерением. Бытие правового менталитета обеспечивает разнообразная деятельность человека, в частности, это осуществляется в духовной сфере. Духовная сфера, насыщенная человеческим разумом и чувствами, создает условия функционирования человека. К таким условиям относится и правовой менталитет. Правовой менталитет создается в основном двумя путями: санкционированным и несанкционированным человеком. То есть человек дает согласие на коллективное образование локальных норм поведения (в мыслях, чувствах, действиях), которые помогают ему выполнять онтологические императивы.

Ключевые слова: методология, методологические установки, менталитет, правовой менталитет, человеческое измерение.

Mentality, in particular legal, is permeated with humanity. Being of a legal mentality provides a variety of human activities, in particular, it is carried out in the spiritual sphere. The spiritual sphere, full of human mind and feelings, creates conditions for the functioning of man. Such conditions include the legal mentality. Legal mentality is created mainly in two ways: authorized and unauthorized person. That is, a person agrees on the collective formation of local norms of behavior (in thoughts, feelings, actions) that help her to fulfill ontological imperatives.

Key words: methodology, methodological settings, mentality, legal mentality, humanity.

Вступ. Щоби дослідити ментальні правові утворення, зокрема свідомий і підсвідомий шляхи їх виникнення, потрібна не одна наука, а цілий комплекс. На нашу думку, дослідження правового менталітету найповніше здійснюються за допомогою правових аспектів людинознавства, етнофілософії, етнопсихології, етнічної антропології, етнології. Для висвітлення правового менталітету потрібні філософія права, антропологія права, теорія права, юридична деонтологія. Загалом усі ці й інші науки знаходять своє місце в метаантропології права.

Постановка завдання. Мета статті – з'ясувати закономірності й особливості формування методології правового менталітету.

© КОВАЛЬ І.М. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та філософії права (Інститут права та психології Національного університету «Львівська політехніка»)

© РАТУШНА О.М. – старший викладач кафедри історії України та етнікомунікацій (Інститут гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка»)

Дану категорію досліджували такі українські та російські вчені: Р. Байніязов, Л. Бойко, А. Гирько, Ю. Горьковенко, А. Мордовцев, П. Музиченко, Ю. Оборотов, О. Овчинников та інших.

Результати дослідження. Людинознавство починається з пізнання людиною самої себе. Вчені доводять, що існує дві найбільші загадки в усій природі – це розум і Всесвіт. Для людства питання з усіх питань, проблема, що стосується всіх інших і водночас цікавіша за будь-яку іншу, – яке місце людини в Природі, який її зв'язок із Космосом [12, с. 21]. Для правового менталітету це означає вміст онтологічних інтелектуальних зусиль у його творінні. Незалежно від того, чи ментальна норма перебуває у свідомій або несвідомій зоні, вона повинна бути інтелектуально обґрунтована і скерована в бік онтологічних вимог. Якщо ж ментальна норма не суперечить онтологічним вимогам, то вона має природній зв'язок із Космосом. Тоді стає зрозуміло, що людина намагається створити такі норми, які не суперечили б нормам природного права, нормам світового розуму.

Розум – це наш внутрішній світ, де живуть наші найпотемніші надії та бажання [12, с. 22]. Ці природні, закономірні таємниці розуму є методологією правового менталітету. Тому людина повинна постійно контролювати себе, щоби методологічні таємниці розуму не закривали її дорогу до онтологічного стану. Тобто ментальне творіння потребує онтологічного аналізу.

Методологія дослідження правового менталітету впливає передусім із самого поняття «людина». В енциклопедії зазначено, що людина – це істота, яка найбільш відома сама собі у своїй емпіричній фактичності і найбільш трудно вловима у своїй сутності. Спосіб буття людини у Всесвіті настільки унікальний, а його структура складена з настільки різноманітних і суперечливих елементів, що це слугує майже нездоланною перепорою на шляху вироблення якогось-небудь стислого, нетривіального і водночас загальноприйнятого визначення таких понять, як «людина», «природа людини», «сутність людини» тощо [8, с. 344]. Людина – це нескінченна, відкрита потенційність із великим, якщо порівнювати з усіма іншими істотами, ступенем свободи [14, с. 978]. Наявність розуму – це чинник, що спонукає людину до розвитку, до створення власного світу, де вона почувалась би «у себе вдома», проте кожний досягнутий нею шабель розвитку залишає її незадоволеною, провокуючи її на нові пошуки рішення [15, с. 350]. Із цих дефініцій та цитат впливають методологічні настанови для дослідження правового менталітету: різноманітні і суперечливі елементи способу буття людини, потенційні можливості людини, створення власного світу, постійна невичерпна творчість, володіння деякими елементами надприродних правових феноменів та ін. Загалом, настанову філософи розуміють як фіксовану спрямованість свідомості людини, стан її психіки, який полягає у визначеній зорієнтованості, схильності та готовності, до прийняття і використання певних стереотипів поведінки або мислення [10, с. 221].

Різнманітні й суперечливі елементи способу буття людини властиві ментальним настановам, або імперативам. І природно-біологічні, і суспільні ментальні норми є індивідуальними, а природно-біологічні завжди адекватно «реагують» на суспільні. Тому із цих діалектичних ситуацій впливають рушійні норми поведінки, які спонукають до пошуків онтологічних норм. Отже, люди з різним менталітетом є закономірним явищем, оскільки мають спільне онтологічне завдання з різними (неповторними) шляхами його виконання, це визначає власну методологію їхнього життя.

Наявність потенційних можливостей людини характеризує можливі, приховані, інколи й «запасні» життєві ментальні методології, які себе ще не виявили. Причиною невикористання своїх потенційних можливостей є сповідування тих ментальних норм, які віддалені від онтологічних, а також відсутність віри у свою автономність у питанні зміни правової дійсності чи самої себе. Ця методологічна настанова «працює» як в напрямі онтологічного ментального добра, так і в напрямі деонтологічного ментального зла. Тобто людина в галузі правового менталітету може і здатна на різні варіанти, про які й сама не здогадується.

Створення власного світу засвідчує, що людина почуватися комфортно в ментальному пануванні. Ментальний дух своєї родини, своїх захоплень, власної творчості визначає методологію життя людини. Однак така методологічна настанова може породити найбільше феноменів неонтологічних правових норм, оскільки людина, яка захоплена власним світом, часто не бачить життя поза ним. Такі ментальні норми є шкідливими, руйнівними в суспільстві і Всесвіті загалом.

Постійна невичерпна творчість людини скерована на невинні пошуки методологічно-ментальних людських взаємин, що великою мірою відображається в суспільно-культурологічній частині менталітету. Такий методологічний пошук менталітету скерований до самовизначення, але пронизаний часто непоправними порушеннями, скажімо, відхід від правової природи. Річ у тому, що людина за своє коротке життя не завжди може отримати результати своїх задумів і планів та зіставляти їх з онтологічними настановами. Тому ментальна творчість інколи має онтологічно невизначений характер. Про онтологічну визначеність досліджень довідаються інші покоління.

Отже, методологічні настанови правового менталітету мають природно-надприродну й соціально-історичну сутність. Яка частина переважає – сказати важко, однак усе залежить від засвоєння тих ментальних настанов, що пропагують конкретні науки, які опанувала людина.

У межах етнофілософської парадигми ментальний профіль досліджували І. Кант, Д. Юм, Г.-В. Гегель, Ф. Шеллінг, І.-Г. Фіхте, К. Гельвецій, І.Г. Гердер та інші вчені XVIII – XIX ст., у працях яких розроблено панлогічні моделі ментальних властивостей соціуму. Вчення Г.-В. Гегеля про «дух народу» стало наслідком екстраполяції його теорії ідеалістичної діалектики про дух загалом на суспільну ментальність. К. Гельвецій у праці «Про людину» зазначав, що «будь-який народ має власні унікальні системи прийомів спостереження та відчуття дійсності», які змінюються або несподівано, або в конкретній послідовності, залежно від динаміки соціогенезу [9, с. 58]. І. Кант, публікуючи свою «Антропологію», проаналізував ознаки ментального профілю французів, англійців, італійців, іспанців, німців, відзначаючи не тільки позитивні, але й негативні характеристики їхньої національної ментальності. Отже, І. Кант експлікував дуальність ментальності та наявність у ній контроверсійних параметрів. Варто констатувати, що кантівський концепт «апшерцепція», тобто «залежність сприйняття інформації від попереднього досвіду функціонування індивідів, процес відтворення у свідомості соціуму явищ зовнішнього світу на основі соціальної практики», допомагає зрозуміти системні властивості ментального профілю. І. Кант, досліджуючи два різновиди апшерцепції – емпіричну та трансцендентальну – «чисту», «першоначальну», зазначав можливості апіорного пізнання в експлікації ментальності [5, с. 85–94].

Ментальність українського народу, як і будь-якого етносу загалом, відображається не тільки в змісті національної правової системи, а й у правовому стилі її функціонування. Власне ці два аспекти прояву ментальності виступають водночас критеріями визначення належності українців і як етносу, і як держави до тієї чи іншої глобальної правової системи [6, с. 20].

Отже, важливою методологічною настановою у формуванні правового менталітету є етнічна філософія, яка формує ті життєві імперативи, які проявляються в повсякденному житті. Особливо це стосується попередніх поколінь, де зароджувався унікальний дух народу, який впливає на процес соціалізації, поведінку, спосіб життя, етнічну філософію новими ментальними феноменами, які синергетично знаходять своє місце в метаантропології менталітету.

Термін «етнічна психологія» вживають здебільшого у двох значеннях: 1) для визначення особливостей психології, інколи – і психокультурного та психоетнічного життя етносів, народів, їхніх угруповань (типологічних сімей, історико-цивілізаційних спільностей, мовно-культурних спорідненостей, геополітичних груп, расово-географічних типів та інших) та їхніх індивідуальних представників; 2) на позначення кола питань, проблем, що мають вивчати соціально-політичні науки (політична соціологія, політична психологія, політична етнологія, політична географія, політична історія й інші) у галузі психології етносів, народів, їхніх угруповань та їхніх індивідуальних представників. В обох випадках маємо справу з одним реальним явищем – із психологічним перевантаженням та психологічною діяльністю етноісторичних спільностей у різних сферах суспільного життя людей [7, с. 39; 26].

На початку XX ст. ці ідеї розвинуто і частково реалізовано в «психології народів» В. Вундта, однак його концепція етнічної психології відрізнялася від концепції Г. Штейнталя і М. Лацаруса. Він вважав, що вся сфера дослідження психології народів поділяється на дві частини: абстрактну, що намагається роз'яснити загальні умови і закони «національного духу», залишаючи осторонь окремі народи та їхню історію, і конкретну, завдання якої – охарактеризувати дух окремих народів і їхні особливі форми розвитку [2, с. 203]. На думку В. Вундта, народний дух – це вищі психічні процеси, що виникають під час спільного життя членів етносу, сукупний зміст душевних переживань, відчуттів, прагнень. Дослідник заперечував ідею незмінної субстанційності народної душі М. Лацаруса і Г. Штейнталя, що було безперечним прогресом порівняно з його відомими попередниками. Крім того, В. Вундт заперечує право етнічної психології на самостійне існування, водночас не відкидає існування етнічної психології як галузі наукового знання, що бере свій початок із понять індивідуальної психології. Він вважав, що поняття «душа народу» має таке саме право на існування, як і «індивідуальна душа». На його переконання, психологія народів має вказати шляхи переходу до історичних відмінностей загального духовного розвитку. На думку В. Вундта, психологія народів саме в цьому аспекті взаємодіє з естетикою, філософією, релігією, історією. Результатом такої взаємодії є три великі галузі наукового знання, що потребують спеціального психологічного дослідження і становлять три головні проблеми психології народів: мова, міфи і звичаї. Цей троїстий набір для автора не випадковий, бо за аналогією зі своїми уявленнями про індивідуальну психологію він і народну психологію прагне звести до троїстої структури: розуму

(його аналогом у народній душі є мова), почуттів (міфи) та волі (звичаї). Мова, за В. Вундтом, – початок й основна рушійна сила поезії та науки, вона містить загальні форми всіх уявлень народу, закони їхнього зв'язку; міф – основа релігії – вміщує первісні народні уявлення, зумовлені почуттями і прагненнями; звичаї – це моральні принципи, що визначають напрям дії, волі та бажань. В. Вундт вважає, що ці три галузі знання насамперед виступають об'єктами історичного дослідження, а психологічне пояснення в цьому дослідженні є допоміжним засобом інтерпретації. Усе ж таки теорія В. Вундта була вже не антропологічною або біологічною, а саме психологічною теорією об'єднувальних засад для індивідів, особистостей конкретного народу. Ця теорія показувала більш гуманні принципи об'єднання людей, бо тут уже постає проблема самореалізації індивіда в межах спільноти – потрібно лише оволодіти трьома засадами людського співіснування – мовою, світоглядом, звичаями. Людина виражає себе через ці засади і стає безсмертною саме тому, що безсмертними є мова народу, його світогляд і звичаї [9, с. 59].

Пошуки дискурсрефлексії етнічної психології в системі наук продовжив професор Московського університету, російський учений-феноменолог Г. Шпет (1879–1937 рр.). Розглядаючи парадигму менталітету і намагаючись окреслити суб'єктивно-об'єктивну природу цього явища, він писав, що «духовний уклад» народу є величиною змінною, але завжди наявною за будь-якого соціального переживання. Духовне багатство індивіда – це минуле народу, до якого він сам себе зараховує, щоправда, суб'єктивно, проте ми можемо, так би мовити, з боку, об'єктивно визначити, під яким укладом розкривається його духовний зміст [16, с. 574]. Дух історії – це науковий метод, який розглядає історію культури як історію духу.

Матриця «духу народу» стає домінуючою і для французького соціолога Г. Лебона, який, однак, розглядав дух народу не просто як еталон характерних властивостей, а як категорію дієвого плану в констеляції з феноменами, чинниками соціуму, екзистенції, світу. Він вважав, що історію держав варто розглядати як наслідок менталітету народів, детермінованого психологічним складом рас у культургенезі цивілізацій, що залежать від соціосередовища, природних характеристик, діяльності суб'єкта [4, с. 59–60].

Отже, етнічна психологія як методологічна настанова правового менталітету впливає із соціально-психологічних особливостей різноманітних етносів. Це стосується духовної природи людського народу, що виникла історично як імператив народної душі та вищих психічних процесів, які здебільшого мають підсвідомий та індивідуальний характер. Адже кожна особистість володіє неповторними ментальними настановами, які впливають на загальну методологію психології народів, психічно-правову діяльність етноісторичних спільностей.

На думку французьких просвітителів XVIII ст., антропологія є універсальною наукою про людину, що має на меті вивчення біологічної історії, матеріальної й духовної культури, психології, мови тощо. По суті, йдеться не про одну наукову дисципліну, а про широкий комплекс природничих та гуманітарних наук, у межах якого розрізняють окремі розділи: філософську, психологічну, соціальну, фізичну, культурну, структурну, неофрейдистську, педагогічну антропологію, яка, своєю чергою, охоплює первісну антропологію, етнографію, порівняльно-історичне мовознавство тощо [11, с. 3]. Не менш важливу роль відіграють антропологічні дані й у висвітленні етногенетичної проблематики. Передаючись від покоління до покоління, фізичні риси людей слугують своєрідними біологічними «мітками», які дають змогу відтворити процес формування антропологічного складу давніх і сучасних народів; визначити ступінь спорідненості і намітити напрями генетичних зв'язків людських колективів; з'ясувати шляхи давніх міграцій племен; висвітлити роль місцевої та приїжджої людності у формуванні етнічних спільнот тощо. За певних обставин антропологічні дані мають переваги перед іншими категоріями етногенетичних джерел – археологічними, етнографічними, лінгвістичними. Мова і культура можуть поширюватися і без переміщення антропологічних типів, але антропологічні типи не поширюються, не несучи із собою певної культури і мови. Важливо мати на увазі, що антропологічні дані зберігають свої інформаційні можливості навіть тоді, коли йдеться про дуже віддалені історичні епохи. Це пояснюється консервативністю спадкових рис фізичної подоби людей, які мало змінюються в часі. Антропологічну історію давніх та сучасних етносів можна порівнювати з генним потоком крізь століття, куди час від часу вливались окремі струмочки, струмки, а то й ріки. «Отже, антропологічна проблематика є наріжною для європейської філософської думки. Від Протагора вона іманентно присутня як неодмінна компонента філософської рефлексії наступних культурно-історичних епох. У річищі цієї традиції в сучасній зарубіжній філософії сформувалися і стійко еволюціонують англо-американська культурна, німецька філософська та французька антропології. Проблема людини у кожній з них має своє специфічне тлумачення» [3, с. 9; 85].

Етногенез до вивчення менталітету розвився в межах етнології, як виникнення та зникнення народів. Як спеціальна галузь емпіріосинтезу етнологія лежить на стику багатьох наук – географії, соціології, геоморфології, генетики, історії культури [7, с. 66].

Отже, етногенез правового менталітету відображає походження, народження, виникнення своєрідних етнічних народів, обґрунтовує генну спадковість нації, скеровує інтуїтивне сприйняття ментально-правових норм до реалій. У філософсько-правовому обґрунтуванні поведінки людини має значення походження темпераменту нації, особливості зовнішнього вигляду й інтелектуального розвитку, інстинкт витримки й інші індивідуальні та колективні риси. Важливим є те, що етногенез доводить: генофонд для кожної нації є свій, який радикально змінити неможливо, і він своєрідно відображається в праві.

У межах цього підходу можна виокремити кілька напрямів розуміння суті національного менталітету. Одним із них є антропологічний підхід – розгляд антропологічних характеристик етносу як чинника, який впливає на психічну діяльність народу. На зламі XIX і XX ст. в Україні деякі дослідники звертались до антропологічних розвідок (Ф. Волков, І. Раковський, Р. Єндих, А. Носов, І. Сікорський та ін.). Дехто намагався підкреслити відмінні особливості українців, інші, навпаки, прагнули довести єдність українців з іншими етнічними спільнотами (передусім із росіянами).

Отже, етнічна антропологія відображає спадкові риси людей, віддаючи перевагу консервативним властивостям. У цьому є природна правомірність і природна неправомірність, оскільки людина визначає своє духовне чи фізичне життя на власний розсуд, змінюючи зло на добро і навпаки, чергуючи духовну творчість із фізичною тощо.

Для висвітлення проблем менталітету активно використовують етнокультурологічний підхід, який розглядає питання співвідношення психології і культури суспільства загалом. Аксиологічні чинники формування національного менталітету – це цінності, їхня еволюція в суспільному житті, позитивна смислова взаємодія чи максима конкретної соціоісторичної культури, що герменевтизували феномени культури як сукупність креативних функцій свідомості. Про культуру можна сказати, що вона рівнозначна соціальності, бо людина як соціальна істота існує тільки за умов культурного середовища. Водночас не існує соціальності загалом, усяка соціальність – це світ певного етносу як результат його етногенезу, що залежить і від необхідних, і від випадкових чинників [13, с. 40]. Категорії національного менталітету і національної культури є різноплановими, але складність їх розділення полягає в тому, що вони частково збігаються або принаймні зближуються. Це дає змогу в багатьох випадках визначати менталітет етнічної спільноти через її культуру, а архетипи культури – через психічний склад. Ю. Бромлей зазначає: «Культура і психіка, без сумніву, знаходяться в тісному взаємозв'язку, являють собою нерозривну єдність, що, зокрема, чітко виявляється в наявності в них такої загальної зони, як суспільна свідомість. Але єдність культури і психіки не означає їхню тотожність, хоча б вже тому, що психіка не вичерпується свідомістю» [1, с. 78].

Висновки. Отже, життєва психологія відображає існування людини в культурному середовищі. Адже призначення людини в земному житті – це творіння «другої» природи, результати якого є культурою. Тому визначення, усвідомлення менталітету крізь призму культури породжує етнокультуру. Оцінка колективної творчості починається з індивідуальних здібностей, індивідуальної культури, а закінчується після значного періоду часу опанування народом результатів. На стан етнокультури впливає світогляд спільноти, мова, народне мистецтво, природні умови та багато інших чинників, які формують на підсвідомому рівні правовий менталітет. Саме завдяки правовим властивостям етнокультури визначають самобутність національно-правової культури будь-якої нації.

Список використаних джерел:

1. Бромлей Ю. Этнос и этнография. М.: Наука, 1973. 283 с.
2. Вундт В. Проблемы психологии народов. Преступная толпа. М., 1999. 320 с.
3. Головки Б. Філософська антропологія. К.: ІЗМН, 1997. 240 с.
4. Лебон Г. Психология народов и масс. Пер. с фр. Е. Пименовой, А. Фридман. М.: АСТ, 2017. 384 с.
5. Кант И. Апперцепция. Философская энциклопедия. М.: Филос. лит., 1960. Т. 1. С. 81–107.
6. Копельців-Левницька Є. Реалізація гуманістичного потенціалу правової системи України в опозиції правових систем Схід – Захід. Теорія та історія держави і права. Філософія права. Часопис Київського університету права. 2014. № 4. С. 20–24.

7. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; відп. ред., кер. авт. кол., упоряд. Ю. Римаренко. К., 1996. 942 с.
8. Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-научн. фонд; Науч.-ред. совет; предс. В. Степин, замест. предс.: А. Гусейнов, Г. Семигин, уч. секр. А. Огурцов. М.: Мысль, 2010. Т. 4. 736 с.
9. Патлах І. Національний менталітет як об'єкт етнополітологічного аналізу: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.05. Запоріжжя, 2002. 216 с.
10. Пертушенко В. Філософський словник: терміни, персоналії, сентенції. Львів: Монголія – 2006, 2011. 352 с.
11. Сегеда С. Антропологія. К.: Либідь, 2001. 336 с.
12. Словник іншомовних слів / відп. ред. О. Мельничук. К.: Гол. ред. УРЕ, 1985. 964 с.
13. Степико М. Культурологічний контекст етногенезу. Життя етносу: соціокультурні нариси: навч. посіб. / Б. Попов (кер. авт. кол.), В. Ігнатів, М. Степико та ін. К.: Либідь, 1997. 240 с.
14. Философский энциклопедический словарь / под ред. А. Ивина. М.: Гардарики, 2004. 1072 с.
15. Філософський енциклопедичний словник / Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України. К.: Абрис, 2002. 744 с.
16. Шпет Г. Введение в этническую психологию. Сочинения. М.: Правда, 1989. 601 с.

УДК 340.12

ПОПАДИНЕЦЬ М.І.

ОСОБЛИВОСТІ ТРАКТУВАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА В КОНТЕКСТІ ЮРИДИЧНОГО ПІДХОДУ

Стаття присвячена аналізу реалізації права в контексті юридичного підходу, тобто природно-правового типу праворозуміння. Нозкриваються особливості реалізації права в контексті цього підходу, яким є втілення принципу формальної рівності в реальне життя суб'єктів права.

Ключові слова: право, реалізація права, праворозуміння, природні права людини, ідея права, правосвідомість, правова культура.

Статья посвящена анализу реализации права в контексте юридического подхода, то есть естественно-правового типа правопонимания. Раскрываются особенности реализации права в контексте этого подхода, которым является воплощение принципа формального равенства в реальную жизнь субъектов права.

Ключевые слова: право, реализация права, правопонимание, естественные права человека, идея права, правосознание, правовая культура.

The article is devoted to the analysis of the realization of law in the context of the legal approach, that is, the natural-legal type of legal thinking. The article reveals the peculiarities of the realization of law in the context of this approach, which is the embodiment of the principle of formal equality in the real life of subjects of law.

Key words: right, realization of law, legal thinking, natural human rights, idea of law, legal consciousness, legal culture.

Вступ. Основним постулатом сучасного цивілізованого прогресивного розвитку є твердження про те, що найголовнішою ознакою демократичного суспільства і правової держави є вільна й ефективна реалізація людиною належних їй природних прав. Особливої актуальності набуває все, що пов'язано з такими юридичними категоріями і поняттями, як «право», «права людини», «правова реальність», «праворозуміння», «реалізація права», що зумовлює особливу увагу до юридичної науки загалом. Демократичні процеси, які відбуваються в українському суспільстві, вимагають від теорії права нового осмислення ключових засад забезпечення реалізації права. Усе частіше у сфері законодавства постає необхідність розроблення вітчизняною наукою нової правової доктрини, оскільки доктрина не лише відображає стан правової дійсності, але може позитивно впливати на всі ключові елементи правової системи суспільства, зокрема, на правосвідомість, правотворчі та правозастосовчі процеси. Тому важливим є трактування реалізації права в контексті юридичного підходу, тобто природно-правового типу праворозуміння.

Постановка завдання. Мета статті – визначити особливості трактування реалізації права в контексті юридичного підходу.

Результати дослідження. Природні права людини були і є предметом дослідження багатьох вітчизняних учених, серед яких С. Алексєєв, М. Братасюк, М. Козюбра, Л. Луць, П. Рабінович, Ю. Тодика, Ю. Шемшученко й ін. Зазначеними науковцями неодноразово підкреслювалося, що право має розглядатися в нерозривному зв'язку із природними правами людини, які становлять невід'ємний компонент права. І не як безпосередній акт державної влади, а насамперед як соціальний феномен, пов'язаний із такими явищами соціальної взаємодії, як справедливість, свобода тощо. А. Козловський стверджує, що «<...> догма є лише моментом у розвитку права, природне право є самою сутністю права, його духом, глибинною основою і пізнавальним джерелом розвитку» [1, с. 14, 16].

Отже, сьогодні права і свободи людини і громадянина є центральним інститутом сучасного права, філософською основою якого є вчення про вищу цінність людського життя і свободу як природний стан людини.

Зважаючи на сучасне розуміння і зміст уявлень про права людини, доцільно наголосити і на моменті історичної спадковості цих прав.

Юснатуралізм є різновидом юридичного праворозуміння, найбільш поширеним способом якого в юридичній літературі є розуміння його як особливого способу осмислення права, в основі якого лежить ідея про те, що всі наявні правові норми мають ґрунтуватися на якихось об'єктивних началах, підставах, які не залежать від волі людини (суспільства). Зразком таких об'єктивних начал вважалася природа, тому право, яке не залежить від людської волі і бажань, називається природним [2, с. 85].

У науковій літературі визначення природного права з його позицій давалось різне. У широкому розумінні – як сукупність принципів обов'язкового порядку, які мають значення незалежно від людської згоди й устанавлень, тобто принципи розумні і справедливі, «для всіх часів і народів», позитивного права також. У вузькому – як принципи справедливості, які нібито впливають з наявного світового порядку природи речей або природи самої людини [3, с. 54].

Віднесення такої властивості права, як відображення природних прав людини, до природно-правового типу праворозуміння свого часу зазначали В. Гессен, Б. Кістяківський, П. Новгородцев, Л. Петражицький, І. Покровський, Б. Чичерін, які вбачали можливість здійснення «природно-правової» критики позитивного права – критики щодо його відповідності правовим ідеалам. Учені зазначали, що саме таким ідеалам відповідає природність та недоторканість природних прав людини.

Зауважимо, що «позитивне право» – це юридична категорія, яка вперше системно осмислена в межах теорії природного права. Засновниками останньої були Г. Гроцій, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, Вольтер. Природне право розумілось як сукупність принципів, правил, прав і цінностей, що зумовлюються самою природою людини, тому незалежні від законодавчого чи навіть державного їх визнання [4, с. 670].

Зазначене вище дає можливість вважати, що особливістю реалізації права в контексті юридичного підходу є розуміння того, що природні права людини є вихідною формою буття.

Сьогодні, згідно з теорією природного права, реалізація права здійснюється через свободу, вільний вибір людини.

Людину називають вільною істотою, тобто вона має свободу волі. У кожную хвилину свого життя вона може робити той чи інший вибір, і характер цього вибору залежить тільки від її розуму і волі. Свобода, у своерідній формі, наявна в самій природі. Якщо спочатку її потенціал

знаходив лише обмежене впровадження, то в людині розумній він набув належної форми своєї реалізації.

Варто зазначити, що категорія індивідуальної свободи активно розроблялася такими мислителями західноєвропейського Відродження, як: Данте, Фраческо Петрарка, Леон Альберті, Лоренцо Валла, Колуччо Салютаті, Аламано Рінуччіні, у творчості яких свобода мислиться як імманентна ознака людини, що співвідноситься з категорією духу – завдяки духу людина може здобувати свободу. Це проблема відповідальності людини за те, як вона використала свою свободу, як реалізувала свої права. К. Салютаті писав, що правильний вибір людини – це благо, яке вона несе у світ, це реалізація істинної сутності особистості, її природного прагнення до добра [5, с. 59].

В усіх концепціях, що створені в контексті юридичного праворозуміння, право розуміється не як суб'єктивне, владне веління, виток якого в державі, а як явище об'єктивне, самостійне, що має власну сутність, власну природу, пронизане власним принципом – *принципом формальної рівності* [3, с. 53].

«Реалізація права, – зазначає М. Патей-Братасюк, – це втілення в живі взаємовідносини людей принципу формальної рівності в будь-якій формі: чи то нормативного акта (закону), чи то правового договору, чи то звичаєвого права, чи прецеденту тощо. Важливо, щоби вони були формами права, а не довільними утвореннями з довільним, свавільним змістом» [6].

Зміст принципу формальної рівності виражається, наприклад, у правовій нормі – у вигляді правил поведінки суб'єктів права, у правовому відношенні – у вигляді стосунків формально рівних, вільних і незалежних один від одного суб'єктів права; у правосвідомості – у формі усвідомленого змісту і вимог принципу права членами даного правового співтовариства; у правосуб'єктності – у формі визнання індивідів (їх об'єднань, спілок) формально рівними, вільними, незалежними один від одного суб'єктами правового типу спілкування; у правових процедурах – у формі рівного і справедливого порядку набуття і реалізації прав та обов'язків усіма суб'єктами, дозволу заперечування права тощо. Отже, право існує в усіх цих правових формах, де додержується і застосовується принцип формальної рівності [7, с. 50–51].

Питання реалізації права, механізм його здійснення юснатуралізм розглядає і крізь «розгортання ідей права» у такі феномени, як: правова свідомість, правова культура, правовий суб'єкт, правова поведінка, правові вчинки тощо.

Ідея права є вихідним, логічно першим компонентом правової реальності. Вона являє собою найзагальніше, абстрактне вираження сутності права, тобто його «проект», чи завдання, становить ідеальний аспект буття права, його форму. У структурному плані ідея права містить інформацію про те, хто здатний бути суб'єктом права, на кого воно орієнтується, являє собою систему цінностей, які реалізуються в праві, що виражається інтегрально в понятті справедливості, виступає у вигляді ідеї повинності, що виражає єдність прав і обов'язків [2, с. 180].

Визначальним регулятором суспільних відносин є правосвідомість, тобто усвідомлення права, його самоцінності, самобутності й автономності основою формування правопорядку, тобто такого стану суспільства, за якого всі суб'єкти суспільного життя співвідносять свої зовнішні дії стосовно інших суб'єктів із вимогами права. В основі правосвідомості лежить такий підхід до права, згідно з яким право має самостійне значення, воно є самостійною силою, яка регулює, спрямовує, творить різні форми особистого і суспільного життя. Усвідомлення права похідним від політики, економіки, державної влади тощо є або деформацією правової свідомості, спектр якої охоплює такі крайні полюси, як правовий етатизм та правовий нігілізм, або іншими формами суспільної свідомості, як-от політична, релігійна, етична тощо.

Справжньою реальністю права є не стільки жорсткий механізм владного примусу, скільки особливі ментальні стани – правові смисли. Правові смисли опредмечуються в ментальних настановах, ідеях і теоріях, у знаково-символічній формі норм та інститутів, у людських діях і відносинах, тобто в різних проявах правової реальності. Основоположними правовими смислами (настановами правосвідомості) є фундаментальний обов'язок поважати чуже право і доповнюючий його обов'язок відстоювати власне право. Дотримання цих та інших настанов правосвідомості веде до утвердження стійкої системи правової поведінки – правового етосу [8, с. 45].

Ідеї (сутності) права властиве прагнення до реалізації, об'єктування у формах правової (правомірної) поведінки особистості.

З позицій юридичного праворозуміння правова поведінка – це поведінка всіх суб'єктів права (людини-особистості, народу, органів державної влади), орієнтована на ідею права як рівну міру справедливості, добра, істини, свободи тощо для однойменних суб'єктів права. На відміну

від зазначеного, легістське (нормативістське) праворозуміння передбачає розгляд правової поведінки як свідомо-вольової поведінки суб'єктів права, яка регламентована нормами права (закону) [9, с. 617]. Проте «бути суб'єктом права означає мати невідчужувані природні права, бути здатним їх реалізувати, тобто бути правоздатним і дієздатним, мати загострене почуття права, справедливості, розвинену правосвідомість, сприймати іншого як рівноцінного собі, шанувати його право на рівну міру справедливості та свободи, бути здатним захистити своє право, боротися за нього тощо», як зазначає М. Патеї-Братасюк [6].

Отже, правова поведінка для людини є засобом і формою реалізації права. Для природно-правового типу праворозуміння важливою є відповідність поведінки людини не просто нормам законів чи підзаконних нормативних актів, а насамперед смисловим характеристикам права, ідеї права. Вона є одним із видів юридичних фактів, які, впливаючи на правовідносини, зумовлюють певні юридичні наслідки.

Елементом правової поведінки є правовий вчинок, критерієм якого також є рівноцінне ставлення до інших суб'єктів права. Внутрішнє ставлення суб'єкта до свого вчинку відображає суб'єктивна сторона правового вчинку, яка виражається через цілі, мотиви, правові настанови тощо. Суб'єктом правового вчинку є правоздатна, дієздатна та деліктоздатна особа, яка усвідомлює свій вчинок і проявляє його в активній чи пасивній формі.

Питання реалізації права, механізму його здійснення в сучасних умовах юснатуралізм розглядає як невід'ємну складову частину сучасної правової культури, яка також охоплює ідею права, суть якої полягає в тому, що саме право як узагальнююча міра свободи, рівності і справедливості в суспільстві повинно сприяти реальному втіленню людських ідеалів, пов'язаних з особистістю як найважливішою соціальною цінністю з погляду не тільки національних, а й міжнародних вимог.

Правова культура особи включає як правосвідомість, розуміння принципів права, повагу до нього, впевненість у справедливості законів, юридичних прав і обов'язків та інших правових явищ, так і правову активність, передову юридичну практику. Вона визначається як сукупність досягнень суспільства, його соціальних груп у галузі регулювання суспільних відносин, яке забезпечує верховенство права в суспільному житті, тобто панування в суспільному житті правових принципів справедливості й гуманізму, захисту прав і свобод людини, її честі і гідності, реальне забезпечення місця людини як найвищої соціальної цінності [10, с. 18–19].

Пріоритетною ознакою правової культури є рівність, яка полягає в тому, що права людини взаємодіють як рівні один з одним. Не менш важливою ознакою є свобода, особливість якої полягає в тому, що коли особа хоче бути вільною, то вона повинна співвідносити власну волю з визнанням волі інших. Саме так виникають правові правовідносини.

Юснатуралізм розглядає реалізацію права і через *екзистенціальні стани*.

Екзистенціалізм, який ставить за мету пошук сенсу людського існування (найвідоміші представники: А. Камю, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс, Г. Марсель), базується на різниці між «несправжнім», тобто повсякденним, уніфікованим, масовим буттям людини, і «справжнім», унікальним існуванням – екзистенцією. Визначальною ідеєю екзистенціалізму є знаходження сутності через існування, екзистенцію, а основною рисою – усвідомлення людини як унікальної, неповторної істоти, подолання раціоналістичного ставлення до неї, осмислення її в самопереживанні та співпереживанні. Специфіка ж екзистенціального бачення права полягає в тому, що таке право є результатом індивідуальних людських рішень у конкретних життєвих ситуаціях. Саме з огляду на необхідність вирішення «екзистенційних» проблем людина створює нормативне поле своєї діяльності.

Права людини як елемент культури в сучасному суспільстві є одним із засобів процесу соціалізації людини, через який відбувається її становлення, формування соціальної сутності, засвоєння нею соціального досвіду певної системи соціальних ролей і цінностей. З погляду позитивного права правова соціалізація спрямована на формування життєвої позиції шляхом надання можливості та заборони певних дій, встановлення прав і обов'язків. Проте правова соціалізація не обмежується засвоєнням, реалізацією й утворенням прав людини, а передбачає цілеспрямований процес виховання правових почуттів, процес формування ідеалів правової поведінки, процес засвоєння правових цінностей. У процесі правової соціалізації людина виступає водночас об'єктом, коли засвоює права, і суб'єктом, коли реалізує свої права.

Тому найбільш конкретним рівнем буття права є соціальна взаємодія, а процес правореалізації є моментом переходу від законів до матеріально-конкретних визначень, основним елементом якого є суб'єкт у його взаємодії з іншими суб'єктами. З огляду на зазначене, ми вважаємо, що аналіз сутності соціальної взаємодії потребує використання вихідних положень теорії комунікації.

Комунікація, на думку творців комунікативної філософії (К.-О. Апель, Ю. Габермас), є універсальною реальністю соціального існування та вираженням здатності суспільної людини до співіснування, яке є незаперечною умовою життя.

Згідно з комунікативною теорією, по-новому постає проблема значущості міжособистісних зв'язків і міжособистісних комунікацій у контексті формування простору соціальної взаємодії. Комунікативна теорія стверджує, що права людини нерозривно пов'язані з головною процедурною нормою аргументованого дискурсу – рівні права та спільна відповідальність усіх можливих партнерів дискурсу, тобто концепція прав людини спирається на можливість консенсусу між різними людьми та культурними традиціями. Ця позиція особливо важлива, оскільки враховує особливості українського правового менталітету, його екзистенційний характер, який проявляється в тому, що цінності самореалізації відводиться одне з найголовніших місць у системі цінностей національної культури [11, с. 86].

Отже, комунікація, досягаючи своєї довшеної форми дискурсу, є тією інстанцією, за допомогою якої індивіди, діючи комунікативно, мають змогу спільно обговорювати й обґрунтовувати норми та цінності, передбачає суб'єкт-суб'єктний зв'язок, визнання в іншій людині суверенної особистості, повагу до неї та її прав.

Великі можливості і перспективи дискурсу треба враховувати, виходячи зі складності сучасної духовної ситуації, в якій перебуває Україна. Ця ситуація, як відомо, визначається домінуванням догматичного, нормативістського мислення над моральністю, бюрократичних структур – над індивідуальністю. Людина в таких умовах перетворюється на «ресурс», на «матеріал». Нормативізм ігнорує не лише людину, а й її культурні особливості. За таких умов людські взаємовідносини стають непрозорими, анонімними, незбагненими, що становить небезпеку для самої особистості.

Чільне місце в системі реалізації права посідають юридичні гарантії, без яких громадянам марно розраховувати на реалізацію своїх здібностей і використання результатів своєї праці. За відсутності цих гарантій інші суб'єкти права, держава також, зможуть перешкоджати вільному розвитку громадян, тим самим гальмуючи суспільний прогрес.

Необхідними елементами гарантій прав людини, на думку дослідника гарантій реалізації прав людини М. Гуренко, є окремі ліберально-демократичні ідеї про свободу людини, взаємини суспільства і держави (наприклад, невід'ємність природних прав людини і неспроможність їх скасування або обмеження будь-якою силою; необхідність державної влади, яка здатна створити умови для реалізації людиною своїх прав і їх захисту; пріоритету і первинності природного права й ін.) [12, с. 11].

Метою юридичних гарантій, які встановлюються державою в Конституції й інших законодавчих актах, стає реальне забезпечення правовими засобами максимального здійснення й захисту прав і свобод громадянина. Правові норми, які гарантують індивідуальні можливості особи, – це передусім конституційно-правові та міжнародно-правові норми, які встановлюють громадянські права. Тому правові механізми насамперед мають бути спрямовані на забезпечення реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина, що передбачає наявність відповідних гарантій – сукупності умов, засобів й методів, які забезпечують фактичну реалізацію та всебічний захист прав і свобод особи, зокрема передумов правового, політичного, економічного й іншого характеру.

Зв'язок між людиною і державою виражається насамперед в інституті громадянства, що означає юридичну належність особи державі, набуття особою якостей громадянина, наявність взаємних прав і обов'язків громадянина і держави. Тільки в громадянському суспільстві та правовій державі право набуває матеріальної основи – офіційного визнання природних прав. Тому реалізація права повною мірою можлива лише в умовах правової держави, за стабільного розвитку суспільства, суворого дотримання закону та неприпустимості порушення правопорядку.

Висновки. Отже, з позицій юридичного підходу реалізація права – це втілення смислових ознак права, а саме принципу формальної рівності (рівної міри справедливості, добра, свободи, істини тощо) у реальне життя суб'єктів права.

Список використаних джерел:

1. Козловський А. Справедливість як гносеологічний принцип права. Ерліхівський збірник. Т. 3. 2003. С. 11–17.
2. Філософія права: навч. посібн. / О. Данільян, Л. Байрачна, С. Максимов та ін.; за ред. О. Данільяна. К.: Юрінком-Інтер, 2005. 272 с.
3. Патеї-Братасюк М. Філософія права: курс лекцій. Ч. 1. Тернопіль, 2002. 131 с.
4. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. Шемшученка. 2 вид., переробл. і доповн. К.: Юридична думка, 2012. 1020 с.

5. Брагина М. Итальянский гуманизм. Этическое учения XIV – XV вв. М., 1980. 303 с.
6. Патей-Братасюк М. Антропоцентрична теорія права: навч. посіб. К., 2010. 396 с.
7. Нерсисянц В. Философия права. М.: Инфра-Норма, 1997. 647 с.
8. Максимов С. Правова доктрина: філософсько-правовий підхід. Право України. 2013. № 9. С. 34–54.
9. Скакун О. Теорія держави і права: енциклопедичний курс: підручн. Харків: Еспада, 2006. 776 с.
10. Назаренко Є. До питання про поняття правової культури. Правова культура і підприємництво. К.; Донецьк: Інститут приватного права і підприємництва АІПН України; Донецький інститут підприємництва, 1999. С. 18–19.
11. Максимов С. Ідея права і національний характер. Вісник національного університету внутрішніх справ. 2002. Спецвип. С. 86.
12. Гуренко М. Розвиток філософсько-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина: автореф. дис. ... докт. юрид. наук.: спец. 12.00.12 «Філософія права». К., 2004. 36 с.

УДК 340.12

СИРОВАЦЬКИЙ В.І.

ОНТОЛОГІЧНІ КОНСТАНТИ ДЕРЖАВНОГО ПРИМУСУ: ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ І «ЗАГАЛЬНЕ БЛАГО»

Стаття присвячена дослідженню пріоритетних буттєвісних констант державного примусу, з-поміж яких виокремлено людську гідність і «загальне благо». З'ясовано, що гідність людини не обов'язково й не бажано потерпає від державного примусу. Якщо таки потерпає, отже, примус здійснений із порушеннями норм природного та позитивного права з боку держави в особі її органів. Більше того, відзначено, що в низці випадків процесуальні дії, що апіорі підпадають під категорію державного примусу, не є ним, оскільки слугують інтересам особи, щодо якої й застосовуються.

Ключові слова: онтологія, людина, громадянин, свобода, людська гідність, загальне благо, суспільство, держава, правоохоронні органи, державний примус, філософія права.

Статья посвящена исследованию приоритетных онтологически обусловленных констант государственного принуждения, среди которых выделены человеческое достоинство и «общее благо». Выяснено, что достоинство человека не обязательно и не желательно страдает от государственного принуждения. Если же страдает, значит, принуждение осуществлено с нарушениями норм естественного и положительного права со стороны государства в лице его органов. Более того, отмечено, что в ряде случаев процессуальные действия, которые априори подпадают под категорию государственного принуждения, не являются им, поскольку служат интересам лица, в отношении которого и применяются.

Ключевые слова: онтология, человек, гражданин, свобода, человеческое достоинство, общее благо, общество, государство, правоохранительные органы, государственное принуждение, философия права.

The article is devoted to the study of the priority ontologically determined constants of state coercion, among which are highlighted human dignity and the “common good”.

It has been found that the dignity of a person is not necessarily and not desirably suffers from government coercion. If, however, suffers, then coercion is carried out with violations of the norms of natural and positive law on the part of the state through its organs. Moreover, it is noted that in some cases the procedural actions, a priori fall under the category of state coercion, is not it, since they serve the interests of the person to whom they are applied.

Key words: *ontology, person, citizen, freedom, human dignity, common good, society, state, law enforcement agencies, state coercion, philosophy of law.*

Вступ. Ідея людської гідності є багатовимірною й торкається абсолютного кола соціо-гуманітарних дисциплін. Практично не має наукової розвідки, методи й принципи якої так чи інакше не відштовхувалися б від категорії людської гідності. Тематика пропонованого дослідження не просто актуально, а гостро актуально співвідноситься з категорією людської гідності, позаяк державний примус у разі порушення його основної темпорально-просторової характеристики (межі) здатен принижувати гідність людини. Ось чому громадські й інші правозахисні організації, суспільство загалом настільки прискіпливо ставляться до питання про дотримання вимог законності під час застосування заходів державного примусу, адже їх порушення автоматично призведе до приниження гідної людини. У цьому контексті актуальною є ще одна категорія – «загальне благо», адже суспільний інтерес або інтереси панівної частини суспільства (мова йде про переважаючу більшість) є єдиновиправданою метою застосування заходів державного примусу й обмеження прав людини, що, врешті, є синонімами.

Постановка завдання. Мета статті полягає у філософсько-правовому аналізі онтологічних констант державного примусу, таких як людська гідність і «загальне благо».

Результати дослідження. Ідея людської гідності має давню філософську історію. Її досліджували від часів Платона, Аристотеля й у межах напряму античного стоїцизму. У період Середньовіччя ідея гідності еволюціонувала в працях християнських апологетів, концептуально окреслювалася в християнській патристиці, антиномічно протиставлялася в роботах Августина Аврелія. Нового дихання концепту «гідність людини» надав період європейського Відродження та Просвітництва. Зокрема, постановка й розв'язання проблем у сфері людської гідності мали місце в працях Р. Декарта, Ф. Бекона, Дж. Локка, Т. Гоббса, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта. Нова філософія XIX століття здійснила внесок у генезу вчень про гідність працями А. Шопенгауера, С. К'єркегора, Ф. Достоєвського, Ф. Ніцше, П. Юркевича як представника вітчизняної наукової філософської думки.

Категорія, що вказує на рефлексію особою власної цінності для себе самого та для суспільства. Її критерії-корелянти можуть суттєво варіюватися, проте незмінною лишається сутність, гідність впливає із самоусвідомлення. На думку М. Дойчика, гідністю є не лише ідея, а й реальний емоційно-вольовий стан, інтенція свідомості, яка, на відміну від політико-правових інструментів, притаманна кожній людині [1, с. 5].

Чому важливо говорити про гідність у контексті теми державного примусу? Практично тому ж, чому говорять про відповідальність у контексті свободи й навпаки. Тому, що ці дві категорії є протилежними ланками одного й того самого ланцюга, є пов'язаними діалектично. Гідність людини є межею державного примусу, державний примус – обмеженням гідності, а межі є однією з найбільш стрижневих характеристик темпорально-просторової правової сфери.

У динамічних, глобалізованих умовах сьогодення ідея гідності становить дієвий та унікальний інструмент для пошуку спільного знаменника як на рівні міжособистісних, так і на рівні міждержавних відносин. Кожен індивід, що є людиною апіорно, наділений категорією гідності. Через її призму здійснюється все спілкування, реалізується комунікативна сфера людини. Гідність окреслює рамки людського буття, визначає його акме, перманентно даючи відповіді-акцепти на різного роду оферентні зварення. Як зазначає Е. Шишкіна, філософсько-генезовою основою поняття людської гідності є слова з давньогрецької мови: *ахія* – цінність, *ахіота* – основна цінність, *ахоіс* – гідний. Антична інтерпретація терміна визначає гідність як найвищу цінність, але, попри те, і як обов'язок чинити по-людськи або відповідати за свої нелюдські вчинки [2, с. 17].

Людська гідність – надважлива категорія в трансформаційних, перманентних, швидкісних змінах усередині правової системи. Ця сфера апіорно стає сферою конфлікту. Адже, з одного боку, зріле суспільство неможливо уявити без вільних людей, людей, які поважають самих себе й інших, суспільство, що не терпить свавілля, з іншого ж – процес формування такого зрілого суспільства неможливий без «дорослішання» правоохоронної, судової та пенітенціарної систем,

яке ніколи не відбувається інакше, як методом спроб і помилок. Така постановка питання автоматично порушує низку запитань: якою є природа людської гідності? Чи існують універсально-нормативні підстави стверджувати, що всі людські істоти мають цінність? І чи є ці підстави достатньо вагомими для визнання людських прав? Такі питання визначають коло філософської проблематики для роздумів кожного філософа, котрий звертається до опису цього поняття, особливо у взаємозв'язку з правами людини [3, с. 43]. Зрештою, варто відзначити, що ідея гідності еволюціонувала паралельно з ходом історії та світової філософської думки.

У принципі, яку б із течій ми не намагалися осмислити, все зводиться до розгляду цього особистісного поняття з погляду моральної самосвідомості людини, адже, як відомо, базові принципи й підвалини людської гідності формуватися на базі ірраціонального з урахуванням принципу автономії волі, усвідомлення її значущості, вагомості та особливості, перманентно прямуючи до вдосконалення себе й покращення життя інших і суспільства загалом. Більше того, прагнення до пошуку та постійної модернізації згаданого концепту лежить передусім не в площині праксеології, а в намаганні людини відшукати свою ідентичність. Передавалася ідея, що важливою передумовою втілення й укорінення ідеї людської гідності є потреба людини в любові та повазі. Тобто з підвалин людської природи виринає необхідність у затребуваності, самореалізації та значущості людини, якій необхідно самостверджуватися бодай у власних очах, якщо вже не в очах людей, що її оточують, то бодай у власних. Урешті решт, не до кінця з'ясована та є й досі актуальною наукова студія у сфері пізнання ідеї гідності в межах її значення у сфері утвердження міжнародних і національних правових принципів і цінностей, урегулювання питань гуманітарного права в контексті стрімких глобалізаційних змін тощо. Як слушно зазначає О. Грищук, людська гідність як категорія багатоаспектна, глибоко проникала в зміст права. Ознаки та якості, що визначають і характеризують людську гідність, становлять основу прав і свобод людини, її правового статусу [2, с. 32].

Якщо від теоретичного плавно перейти до нормативного врегулювання питання, то в Загальній декларації прав людини багато разів згадується поняття гідності. Так, зокрема, в самій преамбулі зазначено, що визнання гідності людини, притаманне всім членам людської сім'ї, та рівних і невід'ємних їхніх прав є основою свободи, справедливості й миру по всій планеті [4]. Зрештою, і саме вітчизняне законодавство теж приділяє чималу увагу питанню гідності особи: вже в преамбулі сказано про необхідність забезпечення гідних умов життя, ст. 3 проголошує, що гідність людини є найвищою соціальною цінністю, ст. 21 указує про рівність у гідності, ст. 28 – про повагу до гідності, ст. 41 – про недопустимість заподіяння шкоди в контексті реалізації інших прав, учинення інших дій, а ст. 68 указує на межі людської гідності й неможливість посягання на гідність інших людей. Ідеться про те, що поряд із правом на гідність на кожному людину покладається обов'язок не посягати на честь і гідність іншого. У статті 105 ідеться про відповідальність за посягання на честь і гідність [2, с. 130]. Саме дві останні статті якраз і виражають сутність державного примусу у сфері гідності людини, а саме: перша з них, тобто ст. 68, говорить про те, що таке межі права людини, указує на те, що межа гідності закінчується там, де починаються права інших людей. Те, що прописано в ст. 105, виражає сутність державного примусу й дуже часто синонімізується з поняттям відповідальності, що є оманливим. Державний примус не є юридичною відповідальністю, він є її наслідком [5]. У такому випадку необхідно відзначити, що термін «людська гідність» безпосередньо пов'язаний із проблематикою державного примусу як у теорії, так і на практиці, оскільки вони пролягають у єдиній діалектичній площині.

Що ж стосується темпорально-просторових характеристик державного примусу, то людська гідність може визначатися як межі державного примусу, так набуваючи зазначеного спрямування. Порушення принципу поваги до людської гідності має місце в ситуаціях, коли низький рівень правової культури та правосвідомості, а також є недоліки правозастосування, що принижують цінність людської гідності. Такий стан речей, у свою чергу, має суттєві негативні наслідки в майбутньому. Функціонування правоохоронної та судової систем дає змогу визначити конкретний праксеологічний вимір цього стану речей, адекватно оцінити наявну ситуацію і проілюструвати конкретну темпорально-просторову характеристику гідності як із погляду суб'єктивного бачення людиною себе самої, так і з дійсних реалій правової системи. Тобто саме у відносинах із державою в особі її правоохоронних і судових органів людина найчастіше зіштовхується з порушенням принципу поваги до людської гідності, тобто в контексті застосування заходів державного примусу.

Проблематика дотримання принципу поваги до людської гідності працівниками поліції детально аналізована в англо-американських правових доктринах, чого не скажеш про романо-германську правову сім'ю. У межах континентального права дотримання принципу законно-

сті й відсутності перешкоджання діяльності органів внутрішніх справ апелное скоріше до людини, аніж до держави та її службових осіб, тоді як американський учений Дж. Лінч укаже на неможливість ефективного правозастосування і злагодженого функціонування правової системи поза ретельним дотриманням принципу поваги до гідності людини в діяльності поліції, а також необхідності контролю за цим видом діяльності з метою недопущення зловживань і неправомірних обмежень прав людини [6, с. 43]. Тобто нормальне існування правової системи неможливе поза дотримання принципу поваги до людської гідності її «лицем» – правоохоронними та судовими органами. Окрім поваги до неї, необхідне супутнє дотримання принципів законності, відсутності дискримінації, об'єктивності, незаангажованості, пропорційності, крайня необхідності.

Якщо ж дещо віддалитися від нормативного виміру дослідження питання, а спромогтися більше розглянути його в природно-правовому вимірі, то запорукою успіху професійної поліцейської діяльності щодо мінімізації зловживань і свавільного застосування заходів державного примусу є: 1) здорова й неформальна внутрішня атмосфера зі збереженням службової субординації; 2) теоретичне й практичне навчання впродовж служби; 3) скрупульозність перевірок і контролю; 4) чесність і незаангажованість атестації та підбору кадрів тощо. Усі ці зазначені процедури стануть на перешкоді порушенню закону й професійної етики правоохоронця, натомість апріорно слугуватимуть повазі до гідності людини працівниками правоохоронних органів.

Оскільки тема наукової розвідки відштовхується від категорії державного примусу, а ця сфера цілком і повністю стосується юридичної свободи особи, то зрозуміло, що нас передусім цікавитиме цей зріз проблеми. Як зазначає В. Кучинський, право – офіційно встановлений каталог свободи людини [7, с. 8]. Не лише правові дозволи, а й правові приписи та заборони слугують мірилом юридичної свободи особи. Наділяючи певними повноваженнями певну службову особу, а отже, приписуючи їй ту чи іншу поведінку, закон спрямовує її діяльність на охорону прав і свобод громадян і певною мірою звільняє останніх від необхідності вести боротьбу за свої права наодинці. Правова заборона, у свою чергу, обмежуючи «свободу» протиправної поведінки, водночас гарантує охорону прав і свобод громадян, які добросовісно виконують вимоги закону.

Проте державний примус є особливим і нетиповим аспектом проблеми. Він належить до сфери державної діяльності, де в ім'я інтересів суспільства доволі часто доводиться вдаватися до обмеження основних прав і свобод людини. Найчастіше такою сферою є галузі права з імперативним (публічним) механізмом правового регулювання, хоча бувають і винятки, які ми обговорювали раніше. Особливо гостро стоїть питання щодо можливих і допустимих меж застосування примусових заходів саме в категоріях справ, що не є предметом кримінального чи адміністративного права, адже їх стороною є особа, що навіть не є підозрюваною у справі, а всього лише проживає в зоні стихійного лиха чи не виконує певних зобов'язань договірною праву.

Загалом у теорії державного примусу вкоренилася думка, що він стосується переважно кримінального й адміністративного права, передбачає низку обмежених слідчих дій: виїмку, пошук, освідчування, отримання взірців для порівняльного дослідження, поміщення особи в медичний заклад, оскільки вони очевидно містять примусовий характер. Проти цього ніхто не заперечує, адже справді ці процесуальні дії пов'язані з обмеженням прав і свобод громадян (недоторканності особи, таємниці кореспонденції, недоторканності житла, права на особисте життя). Утім у багатьох випадках указані обмеження постають як свідомі самообмеження, оскільки існує перелік процесуальних дій, що обмежують права і свободи підозрюваного, обвинуваченого, їхніх близьких родичів, але їх не можна зарахувати до категорії примусу, адже це вигідно цим особам. Прикладом цього можуть бути справи по насильницьких злочинах, де підозрюваний чи обвинувачений нерідко зацікавлені у проведенні експертизи, в ході якої на тілі можуть бути виявлені сліди й пошкодження, які б указували на протиправну активність потерпілого, підтверджуючи, отже, що підозрюваний чи обвинувачений застосовував необхідну оборону [8, с. 46]. Це свідчить про те, що та чи інша процесуальна дія, до проведення якої притягнута людина як носій процесуального обов'язку, може й повинна розглядатися або як акція, що відповідає побажанням та інтересам цієї особи, або як захід державного примусу. Із цього мав би випливати логічний умовивід, що саме поняття заходів процесуального примусу як передбачених законом слідчих дій не повинно мати право на існування. Критерій відмежування процесуального примусу від сфери вільного волевиявлення не апріорно примусовий характер тих чи інших слідчих чи судових дій, а психічне ставлення громадянина – суб'єкта кримінального чи адміністративного судочинства – до покладеного на нього обов'язку у правовідносинах зі службовою особою. Якщо людина схвалює покладення на неї цього обов'язку, сприймає його як власний інтерес, це означає, що факт примусу відсутній. Якщо ж вона протестує проти його виконання, бачить у ньому обтяження та

суперечність власним інтересам, виконує його під тиском, загрозою застосування передбаченої законом фізичної сили, тоді примус має місце бути, адже залежно від мотивації людини одне й те саме діяння може розцінюватися і як свобода, і як необхідність. Такий підхід дає змогу певною мірою ранжувати ті чи інші процесуальні дії «за вмістом» у них заходів державного примусу. Одні з них проводяться переважно за клопотанням учасників процесу; другі хоча й проводяться за ініціативою держави, утім за схваленням учасників процесу; треті незалежно від того, за чиєю ініціативою проводяться, можуть мати як примусовий, так і добровільний характер; четверті, за загальним правилом, є примусовими; п'яті стосуються осіб, які не можуть виразити своє ставлення, проте, дізнавшись про них, розціняють як примусові, тощо.

Отже, в рамках вищевикладеного доцільно говорити й про таку категорію, як «загальне благо», зважаючи на її соціокультурний вимір, що само собою акцентує на стрижневій меті застосування державного примусу.

Отже, з метою забезпечення «загального блага» має місце: а) примусова реалізація суб'єктивного права. На перший погляд особа не може бути змушена до реалізації її суб'єктивного права, однак існує низка винятків. Примусова реалізація суб'єктивного права – це, звісно, не свобода або обмежена свобода, а засіб досягнення «загального блага», разом із тим не всі люди усвідомлюють, що право в будь-якому випадку слугує їхнім інтересам. Прикладом такого може стати примусове здійснення права на судовий захист, надання державного адвоката; б) ануляція незаконних і необґрунтованих процесуальних актів як захід примусу теж слугує не лише інтересам підозрюваного, обвинуваченого, а і є «загальним благом», оскільки лікує правову систему загалом, фільтруючи невдалі прецеденти; в) аналогічно до пункту «б» «загальному благо» слугує й відсторонення особи, яка проводить дізнання, слідчого, прокурора від подальшого ведення дізнання або слідства, відводи посадових осіб тощо; г) заходи превентивного характеру теж мають характер примусу й разом із тим яскраво демонструють спрямованість на «загальне благо». Зрозуміло, що коли не фізично, то бодай психологічно добровільно жодна людина не відправляється в ізолятори чи місця позбавлення волі, навіть добровільно не залишає власне житло на невизначений термін, а то й назавжди. Утім превентивні заходи суттєво слугують «загальному благо».

Висновки. Свобода людини, зіштовхнувшись із заходами державного примусу, одночасно зазнає обмеження, яке і є темпорально-просторовою характеристикою примусу. Гідність людини не обов'язково й не бажано потерпає від державного примусу. Більше того, якщо такі потерпас, отже, примус здійснений із порушеннями норм природного та позитивного права з боку держави в особі її органів. У низці випадків процесуальні дії, що апріорі підпадають під категорію державного примусу, не є ним, оскільки слугують інтересам особи, щодо якої й застосовуються. Урешті-решт, незважаючи на те слугують вони особі чи йдуть проти її волі та інтересів, державний примус завжди слугує інтересам панівної частини суспільства й концепції «загального блага». Якщо «загальне благо» не є метою державного примусу, він є неправомірним, а його темпорально-просторова характеристика – межі – порушені.

Список використаних джерел:

1. Дойчик М.В. Ідея гідності в історії європейської філософії. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2017. 316 с.
2. Людська гідність: що ми розуміємо під «гідністю», «людиною» та «людською гідністю»? матеріали Міжнародного науково-практичного семінару «Людська гідність у праві Німеччини, Польщі, України» (м. Київ, 10–11 жовтня 2016 рік). Харків: В деле, 2017. 213 с.
3. Macready J.D. Hannah Arendt and the fragility of human Dignity. Lexington Books, 2017. 158 p.
4. Загальна декларація прав людини. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
5. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/-laws/show/254k/96-вр>.
6. Human dignity and the police: Ethics and integrity in police work / by ed. Gerald W. Lynch. Springfield, IL: Charles C. Thomas, 1999. 183 p.
7. Кучинский В.А. Личность. Свобода. Право. Москва: Юрид. лит., 1978. 203 с.
8. Еникеев З.Д. Меры процессуального принуждения в системе средств обеспечения обвинения и защиты. Уфа: Советская мысль, 1978. 98 с.

ЗМІСТ

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;**КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО**

АНДРУШКО А.В. РОЗМЕЖУВАННЯ ПІДМІНИ ДИТИНИ ІЗ СУМІЖНИМИ СКЛАДАМИ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ.....	3
БАДЮКОВ Ю.В. «ПОГАНЕ ПОВОДЖЕННЯ» ЯК ОЗНАКА СКЛАДУ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 434 КК УКРАЇНИ.....	10
БУРАНГУЛОВ А.В. РОЛЬ ПІДГОТОВКИ ПРОФЕСІЙНИХ ПЕРЕМОВНИКІВ ДЛЯ УЧАСТІ У ПРОВЕДЕННІ СПЕЦІАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЙ ІЗ ЗАТРИМАННЯ ОЗБРОЄНИХ ЗЛОЧИНЦІВ І ЗВІЛЬНЕННЯ ЗАРУЧНИКІВ.....	14
ВОРОНІН В.І. ОБСТАВИНИ, ЩО ПІДЛЯГАЮТЬ З'ЯСУВАННЮ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ УМИСНИХ ВБИВСТВ, УЧИНЕНИХ НА ЗАМОВЛЕННЯ З ВИКОРИСТАННЯМ ВИБУХОВИХ ПРИСТРОЇВ.....	20
ГРЕБЕНЮК М.О. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МАСКУВАННЯ ІНТЕРЕСУ ДО ОБГОВОРЮВАНИХ ПИТАНЬ У ДІЯЛЬНОСТІ ОПЕРАТИВНОГО ПРАЦІВНИКА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....	24
ЗАЯЦЬ Р.Я. ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ОБОВ'ЯЗКІВ НАУКОВО-ДОСЛІДНИХ ЕКСПЕРТНО-КРИМІНАЛІСТИЧНИХ УСТАНОВ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ.....	31
КАЛАТУР М.В. НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В СЛІДЧИХ ПІДРОЗДІЛАХ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ.....	35
ЛУКАШЕВИЧ С.Ю. ПРОГРАМУВАННЯ І ПЛАНУВАННЯ ЗАХОДІВ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ ТА КОРУПЦІЇ.....	41
ОЛІЙНИК О.С. ПИТАННЯ КЛАСИФІКАЦІЇ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА.....	47
РОЗСОХА К.О. НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФУНКЦІОНУВАННЯ АНТИКОРУПЦІЙНИХ ОРГАНІВ УКРАЇНИ.....	51
САЧКО О.В. ІНТЕГРАТИВНИЙ ПРИНЦИП ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В УДОСКОНАЛЕННІ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФОРМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ.....	56
СЛЮСАР Д.Ю. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЖІНОЧОЇ ЗЛОЧИННОСТІ.....	62
ТАРАН Т.Г. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИ ЖІНКИ-ШАХРАЯ.....	65
ФЕДЧУН Н.О. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ СУДНОПЛАВСТВА.....	72
ЧЕРЕВКО К.О., АВДЄЄВ О.О. ЩОДО НЕОБХІДНОСТІ КРИМІНОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ ІЗ НЕОБЕРЕЖНОСТІ.....	77
ШАЙТУРО О.П. МЕТОДИ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ.....	80
ЩЕРБАКОВА А.К. МЕХАНІЗМИ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ: ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ.....	86
ЯЩЕНКО А.М. ПОНЯТТЯ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ХАРАКТЕРУ ЩОДО ЮРИДИЧНИХ ОСІБ.....	90
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;	
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ	
ГЛИНЯНИЙ О.В. ПІДСТАВИ СКЛАДАННЯ ОБВИНУВАЛЬНОГО АКТА.....	95
КАРПЕНКО М.О. ОКРЕМІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	102
КОТОВА А.С. ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «АРЕШТ МАЙНА» У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	106

КРЕТ Г.Р. ПОНЯТТЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ДОКАЗУВАННЯ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	112
ЛАТИШ К.В. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КІБЕРВАНДАЛІЗМУ.....	117
ЛИСЕЮК А.М., ГЕЙМАЛ М.В. ПРОБЛЕМИ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ ПРИВАТНОЇ ДЕТЕКТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ.....	122
НЕВОДНИЧА Л.О., АБРАМЯНЦ А.В. СУД ПРИСЯЖНИХ В УКРАЇНІ: ЧИ БІЛЬШЕ – ЗНАЧИТЬ КРАЩЕ?.....	127
САПІН О.В. ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОСТУПКІВ У СУЧАСНИХ УМОВАХ.....	132
ШАПОВАЛОВА І.С. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРИЗНАЧЕННЯ ЕКСПЕРТИЗИ СЛІДЧИМ СУДДЕЮ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	137
СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА	
Д'ЯЧЕНКО Н.О. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ФОРМУВАННЯ І ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ ОРГАНІВ ПРОКУРОРСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ.....	141
КОСТЕНКО С.К. СТАТУС КВАЛІФІКАЦІЙНО-ДИСЦИПЛІНАРНОЇ КОМІСІЇ ПРОКУРОРІВ ЯК ОРГАНУ СИСТЕМИ ПРАВОСУДДЯ.....	146
СУПРУН Г.Б. ЩОДО ПРОБЛЕМИ ХАРАКТЕРИСТИКИ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ МЕДІАЦІЇ В УКРАЇНІ, ЩО ВСТАНОВЛЕНІ ЄВРОПЕЙСЬКИМ СОЮЗОМ ТА ОРГАНІЗАЦІЄЮ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ.....	154
МІЖНАРОДНЕ ПРАВО	
ДЕРКАЧ А.Л. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ПРАВОЗАХИСТУ ТА ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ КОНСТИТУЦІЙНОЮ ЮСТИЦІЄЮ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ОБСЄ).....	159
ОРЄХОВ С.М. АДАПТАЦІЯ УКРАЇНОЮ ЕКОЛОГІЧНОГО ПРАВА ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В МЕЖАХ УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ.....	163
ПУШКІНА О.В., ПАЛЄЄВА Ю.С., ЧЕБИКІНА Т.С. ЩОДО РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ ДИПЛОМАТИЧОГО КОРПУСУ КРІЗЬ ПРИЗМУ СУЧАСНОСТІ.....	168
ШПЕРУН Х.В. ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ МІЖНАРОДНОГО ВАЛЮТНОГО ФОНДУ (МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ).....	171
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА	
КОВАЛЬ І.М., РАТУШНА О.М. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОГО МЕНТАЛІТЕТУ.....	176
ПОПАДИНЕЦЬ М.І. ОСОБЛИВОСТІ ТРАКТУВАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА В КОНТЕКСТІ ЮРИДИЧНОГО ПІДХОДУ.....	181
СИРОВАЦЬКИЙ В.І. ОНТОЛОГІЧНІ КОНСТАНТИ ДЕРЖАВНОГО ПРИМУСУ: ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ І «ЗАГАЛЬНЕ БЛАГО».....	186

НОТАТКИ

НАУКОВИЙ ВІСНИК ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА

Випуск 5

Том 3

Відповідальний за випуск – В.В. Галуцько

Науковий редактор – О.Ю. Дрозд

Коректори: Я.І. Вишнякова, Н.В. Пірог

Комп'ютерне верстання – Ю.С. Семенченко

Підписано до друку 31.07.2018. Формат 70x100/16.

Обл.-вид. арк. 20,50. Ум.-друк. арк. 22,55.

Наклад 300 прим. Зам. № 0219/30.

Надруковано: ТОВ «Видавничий дім «Гельветика»
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6424 від 04.10.2018
Україна, м. Херсон, 73021, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Тел. (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua